

ХАДИША НОЖАХМЕТОВА

40 уроков

КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

ХАДИША КОЖАХМЕТОВА

40 уроков

КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

АЛМА-АТА «ЖАЛЫН» 1989

ББК 81.2Каз—96
К 58

Рецензент кандидат филологических наук
И. К. Уюкбаев

К 4802060000—103 108—89
408(05) 89

ISBN 5-610-00427-0

© Издательство «Жалын», 1989 г.

Некоторые характерные особенности грамматической структуры казахского языка

Структура казахского языка имеет свои характерные особенности:

а) Отсутствуют приставки. Новые слова и различные формы слова образуются главным образом путем присоединения к корню различных словообразовательных и формообразующих аффиксов. При этом корень остается без изменений, аффиксы гармонируют с корнем.

б) Нет согласования прилагательного с существительным.

в) Отсутствует категория рода.

г) Многие казахские слова, особенно относящиеся к общеупотребительной лексике, многозначны. Например: бас — 1. голова; 2. верхушка (горы); 3. старший; 4. главный; 5. начало и др.

д) Встречаются интернациональные термины, заимствованные через русский язык, и слова из русского языка. Они в большинстве своем пишутся и произносятся так же, как и в русском языке.

е) Если существительное сочетается с количественным числительным, оно не принимает окончания множественного числа: он екі студент — двенадцать студентов; екі еркек — двое мужчин.

ж) В казахском языке есть окончания притяжательной формы и личные окончания имен, которые отсутствуют в русском языке.

О звуковом строении казахского языка

Современный казахский алфавит, составленный на основе русской графики, состоит из 42 букв — 15 гласных, 25 согласных, ь и ъ. Пять гласных и четыре согласных не имеют аналогов в русском языке. Их называют специфическими звуками. Казахский язык отличается от русского, кроме того, своим звуковым строением и законами произношения. Твердость и мягкость гласных обязательно влияет на значение слова. Слово в казахском языке не может начинаться с двух рядом стоящих согласных. Согласные звуки в казахском языке не делятся на твердые и мягкие, за исключением: қ—к, ғ—г.

В отличие от русского языка гласные казахского языка делятся на твердые и мягкие гласные. Гласные составляют пары по твердости и мягкости, лишь один гласный звук — «е» — пары не имеет.

Ударение в казахском языке падает на последний слог.

Қазақсый алфавит

В печати	На письме	В произношении
А а	<i>А а</i>	а
Ә ә	<i>Ә ә</i>	э
Б б	<i>Б б</i>	бе
В в	<i>В в</i>	ве
Г г	<i>Г г</i>	ге
Ғ ғ	<i>Ғ ғ</i>	ға
Д д	<i>Д д</i>	де
Е е	<i>Е е</i>	е
Ё ё	<i>Ё ё</i>	йё
Ж ж	<i>Ж ж</i>	же
З з	<i>З з</i>	зе
И и	<i>И и</i>	и
Й и	<i>Й и</i>	қысқа й краткий й
К к	<i>К к</i>	ка
Қ қ	<i>Қ қ</i>	қа
Л л	<i>Л л</i>	эл
М м	<i>М м</i>	эм
Н н	<i>Н н</i>	эн
Ң ң	<i>Ң ң</i>	эң
О о	<i>О о</i>	о
Ө ө	<i>Ө ө</i>	ө
П п	<i>П п</i>	пе
Р р	<i>Р р</i>	эр
С с	<i>С с</i>	эс
Т т	<i>Т т</i>	те
У у	<i>У у</i>	у
Ұ ұ	<i>Ұ ұ</i>	ұ
Ү ү	<i>Ү ү</i>	ү
Ф ф	<i>Ф ф</i>	эф
Х х	<i>Х х</i>	ха
Һ һ	<i>Һ</i>	һа
Ц ц	<i>Ц ц</i>	це
Ч ч	<i>Ч ч</i>	че
Ш ш	<i>Ш ш</i>	ша
Щ щ	<i>Щ щ</i>	ща
Ъ	<i>Ъ</i>	айыру белгісі твердый знак
Ы ы	<i>Ы ы</i>	ы
І і	<i>І і</i>	і
Ь	<i>Ь</i>	жіңішкелік белгісі мягкий знак
Э э	<i>Э э</i>	э
Ю ю	<i>Ю ю</i>	йу
Я я	<i>Я я</i>	йа

Первое занятие

1. А—Э ДЫБЫСТАРЫ (ЗВУКИ)

ПАРНЫЕ ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ *а* и *э*

В печати

А а

Э э

На письме

А а

Э э

А — соответствует по произношению русскому звуку **а**, употребляется в твердых словах, встречается во всех слогах слова. На пример: **ал-ма, а-пар, са-на, бар, нан, май, ай-ран, шай, жаз, ат, а-та, а-па** и др.

Упражняйтесь правильно читать эти слова и запомните перевод:

СЛОВАРЬ (СӨЗДІК)

айран — кислое молоко

айт — скажи, передай

ал — бери, возьми

алма — яблоко

апа — вежливое обращение к женщине пожилого возраста и к бабушке

апар — отнеси

ат — 1. имя, 2. лошадь, 3. стреляй

ата — 1. дед, 2. назови

бар — 1. есть, 2. иди

демал — отдохни

жаз — 1. лето, 2. пиши

жай — 1. просто, 2. простой, 3. медленно, 4. положение, 5. молния

жайлау — джайляу

май — масло

сана — 1. считай, 2. сознание

шай — чай

шаш — 1. волосы, 2. разбросай.

Обратите внимание! Исключение составляют случаи, когда **а** между **ш—ш, ж—й** и **ш—й** произносится мягко (**шэш, жэй, жэйлау, шэй**), а пишется: **шаш, жай, жайлау, шай**.

У п р а ж н е н и е. Читайте следующие выражения и следите за произношением выделенных слов.

Шаштараз эне. Жайлау алыс. Жай отыр. Шай экел.
Новые слова: шаштараз (парикмахерская), отыр (сиди), алыс (далеко).

Ә ә

Ә — специфический звук, широкий, негубной, парный твердому а. При произношении звука ә кончик языка прижат к нижним передним зубам, язык придвинут вперед, а средняя часть спинки языка незначительно приподнята к твердому нёбу. Произношение примерно сходно с произношением русского я между двумя согласными, как в слове «мяч» или в конце слова «пламя».

Ә — употребляется в мягких словах, в первых слогах слова.

Например: сәлем, сәуле, жәрдемдес, әдеп, әлем, әуреленбе, әйнек, әдеби, әдебиет, әсем.

СӨЗДІК

әдеби — литературный
әдебиет — литература
әдеп — приличие
әйнек — стекло
әкел — принеси
әлем — мир
әуреленбе — не беспокойся
әпер — подай
әсем — красивый
дәптер — тетрадь
жәрдемдес — помоги
сәлем — привет
сән — мода
сәуле — свет, луч

тән — присущий, специфический
жәрдем — помощь
әлеумет — публика
әлпет — вид, облик
әлек — возня
әтеш — петух
әуе — небо; высь
әуе кемесі — воздушный корабль
әуе дабылы — воздушная тревога
әуен — мелодия
әулет — семья; династия

Сравните твердые и мягкие слова

ал — 1. бери, 2. возьми
сал — 1. клади, 2. плот
алды — взял

әл — 1. сила, 2. мощь
сәл — чуть
әлді — 1. сильный, 2. состоятельный

Упражнение. Читайте вслух следующие слова:
ән (песня), әр (каждый), әке (отец), әже (бабушка), әпке (старшая сестра), әне (вот), әкел (принеси).

Задание. Прочитайте данные предложения и обратите внимание на правильное произношение в словах звука *ә*.

1. Роза әжеме сәлем айтты (Роза передала привет бабушке).

2. Әкем, Сәуле диванда отыр (Отец, Сауле сидят на диване).

3. Дәптер эне. 4. Әпке, шай әкел. Сәуле, дәптер әкел.

Задание. Запомните новые слова.

Грамматика

В казахском предложении сказуемое обычно стоит на последнем месте независимо от того, какой частью речи оно выражено. Например, порядок слов таков: **Сәкен, әжеме, Сәулеге сәлем айт.** (Буквально: Сакен, бабушке, Сауле привет передай). Сакен, передай привет бабушке и Сауле.

Задание. Переведите на казахский язык следующие предложения: 1. Отец, помоги. 2. Шакен, принеси чай. 3. Сауле, не беспокойся. 5. Чуть отдохни. 6. Самет, подай тетрадь.

Задание. Запомните следующие предложения: Сәт сапар! (счастливого пути!). Қош бол(ыңыз!) (до свидания!).

Задание. Для закрепления правильного произношения звука *ә* прочтите следующие имена: Сәния, Мәрия, Жәния, Сәмет, Сәду, Сәлмен, Сәт, Шәкен, Мәкен, Әсел, Мәрзия, Мәсура, Мәнсия.

Второе занятие

2. ПАРНЫЕ ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ Ы, І

В печати

На письме

Ы ы

Ы ы

І і

І і

Специфические звуки. Ы—І дыбыстары. Ы — твердый гласный, і — мягкий гласный. Оба звука произносятся

ся бегло и не соответствуют русским звукам **ы, и**. *Ы, и* — призвуки, которые слышатся между двумя согласными в одном слоге и придают слову твердость (*ы*) или мягкость (*и*).

Пишется

сын	— испытание, критика
жыл	— год
сабын	— мыло
алтын	— золото
кір	— войди
екі	— два
тіл	— язык
біл	— знай, узнай
бір	— один

Произносится

сн
жл
сабн
алтн
кръ
екі
тль
бль
брь

У п р а ж н е н и е. Прочитайте.

Мынау не? Ол — жылан
 Мынау не? Ол — жыра
 Мынау не? Ол — сыр
 Мынау не? Ол — етікші
 Мынау не? Ол — кітап
 Мынау кім? Ол — әнші

Н о в ы е с л о в а: не? — что? **кім?** — кто? **сыр** — краска, тайна; **әнші** — певец, **кітап** — книга, **етікші** — сапожник, **жыра** — обрыв, **жылан** — змея, **мынау** — это (эта, это, тот).

Задание.

Упражняйтесь в правильном чтении.

Мен хат жаздым. Шәкенге **екі телеграмма** бердім. Сәния бірінші кезекте. Ауыл алыс емес, бізден жеті километр жерде. Әне жерде алты бала ойнап отыр. Сырым жылда колхозда істейді, табыс табады. Колхозшылар жер жыртады, егін егеді, оны жинайды, бастырады, мемлекетке тапсырады.

СЛОВАРЬ К ТЕКСТУ

бірінші — первый
 алыс — далеко

хат — письмо
 біз — 1. мы, 2. шило

ойнап отыр — играет,
играют
табыс табады —
зарабатывает
егін егеді — сеет, сеют
бастырады — жнет, жнут
істейді — работает, работа-
ют
бердім — дал
кезек — очередь

емес — не
жеті — семь
жер жыртады — пашет,
пашут
жинайды — убирает,
убирают
мемлекет — государство
тапсырады — сдает,
сдают

Тапсырма. Задание. Запомните новые слова и переведите эти предложения: 1. Что это? — Это тетрадь. 2. Кто это? — Это бабушка. 3. Я подала чай. 4. Аул недалеко.

Третье занятие

3. Қ—Ғ ДЫБЫСТАРЫ

Қ — Ғ — СПЕЦИФИЧЕСКИЕ СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ

В печати

Қ қ
Ғ ғ

На письме

Қ қ
Ғ ғ

Произношение согласных звуков казахского и русского языков имеет существенные различия.

В русском языке при образовании согласных преобладает движение передней части языка, а в казахском языке — наряду с этим и задняя часть языка.

1) **Қ** — глухой, твердый, заднеязычный звук. При произношении его задняя часть языка смыкается с мягким небом, затем они резко размыкаются для пропуска воздуха, звук произносится четко. Этот звук употребляется в твердых словах и встречается в начале, в середине, в конце слова: **қар, қарақат, ақ, қазақ** и др.

1. Упражняйтесь в чтении вслух.

Қалам, қарындаш, ақ, қар, тақта, қала, қаз, қыс, қыз, қайда? кімде?

2. Прочитайте вопросы и ответы.

Қарындаш қайда? Қарындаш сумкада.

Қалам кімде? Қалам Сәкенде.

Кітап қайда жатыр? Кітап столда жатыр.

Мынау кім? Ол — қыз.

Мынау не? Ол — қаз.

Мынау не? Ол — қарақат.

Грамматические пояснения

а) Слова, отвечающие на вопросы **қайда?** **кімде?** принимают падежные окончания (*а*) **-та** или **-те**, если конечный звук слова глухой (*к, қ, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш*) или звонкий (*б, в, г, д*).

б) **-да** или **-де**, если конечный звук слова гласный (*е, о, ы, і*), звонкий (*ж, з*) или сонорный (*р, л, й, у, м, н*).
Н а п р и м е р:

Не?	Қайда?	Кім?	Кімде?
Балқаш	Балқаш+ та	Алмас	Алмас+ та
мектеп	мектеп+ те	Сәт	Сәт+ те
қала	қала+ да	Ораз	Ораз+ да
еден	еден+ де	Мәди	Мәди+ де

в) Вопрос **кто?** ставится только по отношению к человеку.

З а д а н и е. (Тапсырма). Поупражняйтесь в произношении следующих слов и сочетаний слов: **Қызыл кітап. Балқаш қаласы. Ақсу ауданы. Қапал селосы. Қостанай облысы. Қашан? Қай (қайсы?) Қаратал, Қармақшы, жақсы, қарт.**

У п р а ж н е н и е. Переведите предложения на казахский язык. Запишите их. Подчеркните слова, отвечающие на вопрос **қайда?**

Қуаныш в школе. Ручка у Касыма.

— Где Касен?

— Он в командировке.

— Когда он вернется?

— Вечером.

СӨЗДІК

ақ — белый
аудан — район

еден — пол
жақсы — хорошо, хороший

жаман емес — неплохо,
неплохой
жатыр — лежит
кімде — у кого
келеді — придет, приедет
кітап — книга
каз — гусь
қай — который
қайда — где, куда?
қала — город
қалам — ручка
қар — снег

қара — черный, (смотри)
смотреть
қарақат — смородина
қарт — старик
қарындаш — карандаш
қашан — когда
қыз — девушка
қызыл — красный
қыс — зима
мектеп — школа
ол — он, она, это
тақта — доска

Обратите внимание на то, что одинаковое произношение в твердых и мягких словах **қ** и **к** меняет смысл слова, поэтому нужно добиться четкого правильного произношения их, беглого чтения слов, выражений и предложений.

Сравните:

Қыр — скреби
Қырсық — упрямый
Тық — спрячь
Былық — беспорядок

Кір — войди
Кіріс — приступай
Тік — прямой
Білік — ось

Тапсырма. Для закрепления правильного произношения звука **Қ** прочтите вслух следующие имена: **Қапан, Қаратай, Қайрат, Қасен, Қарсақбай, Қамбар, Қайсар, Қырықбай, Қапиза, Қайша, Қалима.**

Ғ, ғ — дыбысы, специфический согласный звук. Звонкая пара **Қ**. Но в отличие от **қ** он произносится звонко.

1. **У п р а ж н е н и е** (жаттығу). Читайте вслух слова: **ғалым, аға, қағаз, ғылым, сағат, ағаш, қабырға.**

Фонетические пояснения

Ғ — заднеязычный, щелевой, звонкий звук, образуется путем приближения задней части языка к заднему нёбу, но без полного соприкосновения. Употребляется в начале и в середине слов.

Ж а т т ы ғ у.

а) 1. **Кімде сағат бар? Сағынайда сағат бар. Сағат қанша? Қазір сағат алты.** 2. **Ағашта жеті торғай отыр.** 3. **Қағаз әкел.** 4. **Балға қайда? Балға сарайда жатыр.**

ә) Ғани, маған қағаз әкел. Сағира, кітап ал. Кітап қайда? Кітап Қаратайда. Сағат қанша болды? Сағат жеті болды.

б) 1. Маған қағаз керек. 2. Мағаз, маған қағаз, қалам әкел. 3. Аға, сағат сегізде кел.

Произносите правильно звуки Ы, І, Қ, Ғ.

Ы	Ыдыс	Алты	Сауыншы	Малшы
І	Іні	Іл	Ірімшік	Егінші
Қ	Қарақат	Қақ	Тырнақ	Қас
Ғ	Ғалия	Жаға	Тоғыз	Балға

СӨЗДІК

сағат — часы
ғалым — ученый
қағаз — бумага
маған — мне
ағаш — дерево
аға — старший брат
балға — молоток
іні — младший брат
керек — надо, нужно

жаға — берег, ворот
(воротник)
іл — повесь
болды — был (было, была, были), хватит.
торғай — воробей
тоғыз — девять
қазір — сейчас.

Тапсырма. Переведите на казахский язык следующие предложения.

1. На столе лежат ручка, карандаш, бумага, тетрадь.
2. Галия, купи мне черную смородину.
3. Где книга?
4. Когда подойдет поезд?
5. Который час?

Новые слова: сатып ал — купи, маған — мне.

Тапсырма. Прочитайте текст несколько раз вслух, добейтесь правильного произношения.

Қапаш, Ерғали, Ғалым, сіздерде қанша студент бар? Олар оқуға қашан келеді? Егін жинаудан қай уақытта қайтты? Сабақ қай мезгілде басталады? Біз дайындалып жатырмыз. Институтта бәрі әзір.

Словарь к тексту: сіздерде (у вас), олар (они), оқуға (на учебу), уақыт (время), сабақ (урок, занятие), басталады (начнется, начнутся), биыл (в этом году), дайындалып жатырмыз (мы готовимся), бәрі (все), әзір (готов, готовый).

Тапсырма. Выучите новые слова и выражения.

Четвертое занятие

4. һ — ДЫБЫСЫ

В печати

һ

На письме

h

һ — дыбысы. Специфический согласный, придыхательный, гортанный звук. Он произносится глухо, образуется путем сближения голосовых связок друг с другом. Чтобы его произнести, нужно набрать воздух в легкие и сделать глубокий выдох. Легкий шум от выдоха и есть согласный *h*.

Произнесите несколько раз следующие слова: қаһар, қаһарман, гауһар, аһ, оһ, айдаһар, шаһар, қаһарлы, жиһанкез.

Ж а т т ы ғ у. Прочитайте эти словосочетания несколько раз и заучите. **Қаһарман қала. Қаһарлы кісі. Гауһар тас. Әдемі шаһар. Атақты жиһанкез.**

СӨЗДІК

айдаһар — (аждаһа) — дракон

гауһар — бриллиант, женское имя

кісі — человек

қаһар — гнев, ярость

қаһарман — герой

қаһарлы — грозный

тас — камень

шаһар — город.

жиһанкез — путешественник

атақты — знаменитый

Ң — ДЫБЫСЫ

В печати

Ң

На письме

Н

Ң — дыбысы. Специфический согласный звук. Он не имеет соответствия в системе русских согласных.

Фонетические пояснения

Ж а т т ы ғ у. Произнесите несколько раз следующие слова: таң, шаң, шаңғы, жаңа, кең, сең, мең, оң, жең, тең.

ң — носовой, смычный заднеязычный звук. При произнесении этого звука язык остается в полном покое, а мягкое нёбо опускается, поток воздуха идет через нос.

вую полость. Аналогичный звук имеется и во французском языке. Например, в словах: бонжур (добрый день), пардон (извините) и т. д.

Њ встречается в конце и в середине слов.

Не путайте произношение звука **њ** с произношением **ң**. Ниже мы даем ряд слов, показывающих, как меняется значение слов в зависимости от произношения букв **њ**

оң — правый	он — десять
мең — родинка	мен — я
сең — льдина	сен — ты
кең — просторный	кен — руда

Т а п с ы р м а. Прочитайте текст несколько раз вслух и переведите с помощью словаря, данного под текстом. Добейтесь полной беглости в чтении.

Ондасын таңертең тауға кетті. Ол тауда шаңғы тебеді. Олардың жаңа спорт залы бар. Ол кең, биік, әдемі.

СЛОВАРЬ К ТЕКСТУ

шаңғы — лыжи	тау — гора
таңертең — утром	кең — просторный
биік — высокий	тебеді — катается, катаются
олардың — их	кетті — пошел, пошли,
жаңа — новый	поехал, поехали

Т а п с ы р м а. Для закрепления правильного произношения **ң** прочитайте вслух следующие слова: таң, шаң, пан, сен, тең, жең, оң, ең, кеңсе, саңырау, кеңес.

Новые слова:

таң — утро	шаң — пыль
паң — гордый	тең — равный
жең — рукав, побеждай	аң — зверь
кеңес — совет, советуйся.	ең — самый
кеңсе — контора.	

Запомните выражения: **Қайырлы таң!** (доброе утро!). **Қош келдіңіз!** (добро пожаловать!) — единственное число вежливой формы обращения. **Қош келдіңіздер!** (добро пожаловать) — множественное число вежливой формы. **Жоғары шық!** (проходи). **Жоғары шығыңыз!** (проходите!) — единственное число вежливой формы. **Жоғары шығындар!** (проходите!) — множественное число простой формы. **Жоғары шығыңыздар!**

(проходите!) — множественное число вежливой формы. **Отыр!** (садись). **Отырындар!** (садитесь) — множественное число простой формы. **Отырыңыздар!** (садитесь!) — множественное число вежливой формы.

Грамматика.

В казахском языке глаголы 2-го лица имеют 2 формы. 1. Простую форму, например, **алдың, алдыңдар** (ты взял, вы взяли). 2. Вежливую форму единственного числа **алдыңыз** и множественного числа **алдыңыздар** (вы взяли). Соответственно этому и личные местоимения 2-го лица имеют две формы:

сен — ты (единственное число простой формы)

сендер — вы (множественное число простой формы)

сіз — вы — (единственное число вежливой формы)

сіздер — вы (множественное число вежливой формы)

Прочтите данный текст несколько раз вслух и переведите его.

Текст.

Сіз қазақша оқыңыз, тыңдаңыз. Радиодан соңғы хабар тыңдаңыз. Кешке теледидар қараңыз. Қазақша ән, әңгіме тыңдаңыздар, «Тамашаны» қызықтаңыздар.

Новые слова: **қазақша** — по-казахски, **оқы** — читай, **соңғы** — последний, последние, **хабар** — известие, сообщение, **әңгіме** — рассказ, **тыңдаңыздар** — слушайте, **қызықтаңыздар** — смотрите (интересуйтесь).

Контрольная работа

а) Вместо многоточия вставьте в твердых словах **а**, в мягких **ә** и перепишите следующие предложения, затем переведите. 1. ...лемде талай қызық бар. 2. Кеше бізде ...деби кеш болды. 3. М...кенге сәлем айт. 4. Ш...й қазір ...зір болады. 5. С...ния ш...йнек әкел. 6. С...уле, маған ж...рдемдес. 7. Қазақ тіліне т...н дыбыстар. 8. ...ке, барып демал. 9. Мен кеше ж...й келдім. 10. Жазда ж...йлауда болдық. 11. Ш...штараз қай жерде?

б) Перепишите слова, вставляя вместо многоточия буквы **ы** или **і**.

Бар..., т...л, б...л, б...р, Сер...к, әдем..., жақс..., ж...л, алт..., тоғ...з, қаз...р, к...р...с, қ...з...д м...нау, сөзд...к, қ...с, қ...р, т...қ.

Пятое занятие

5. О—Ө — ДЫБЫСТАРЫ

ПАРНЫЕ ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ О И Ө

В печати

О о

Ө ө

На письме

О о

Ө ө

О — всегда произносится как русское ударное *о*. На пример: **Ораз** (не Араз или Ураз), **отан** (не атан или утан), **боран** (не баран или буран).

Жаттығу. Прочитайте вслух следующие слова, обратив внимание на правильное произношение звука *о*.

Он, орындық, орман, орталық, осы, ой

Обратите внимание и сравните, как меняется смысл слов при неправильном произношении.

Оспан — мужское имя

орман — лес

ол — он

ойна — играй

оз — обгоняй

аспан — небо

арман — мечта

ал — бери

айна — зеркало

аз — мало

Тапсырма. Прочитайте текст несколько раз вслух и добейтесь правильного произношения буквы *о*, затем переведите письменно.

Текст.

Оспан — орманшы. Оның Омар, Олжас деген балалары бар. Олармен көршілес балалар — Ораз бен Оқан. Олжас пен Оқан дос. Екеуі бірге ойнайды. Олар өте тау. Омар мен Ораз биыл оныншы класс бітіреді. Олар жақсы оқиды. Оларды біз жақсы көреміз.

СЛОВАРЬ К ТЕКСТУ

орманшы — лесник

балалары — его дети

көршілес — по соседству

бірге — вместе

өте — очень

ониншы — десятый

оларды — их

дос — друг

оның — его, ее
олармен — с ними
екеуі — вдвоем
ойнайды — играет, играют
тату — дружный

бітіреді — заканчивает,
заканчивают
жақсы көреміз — мы их
любим

Запомните выражения: **жақсы көремін** — люблю, **жек көремін** — не люблю; ненавижу

Ж а т т ы ғ у. Произнесите несколько раз следующие слова, обратив внимание на правильное произношение: **өзен, өзім, өлең, өнер, сөз, төр, төсек, өсек, өрнек, өгіз, төрт, сөздік, өмір, өткір, өгіз, көз.**

Фонетические пояснения

о — широкий губной твердый гласный. В начале слова произношение **о** близко к произношению «уо». Например, в словах **ол** (произносится как уол), **онда** (как уонда) — там, у него и т. д. **О** — употребляется в твердых словах и всегда произносится во всех слогах слова как **о**.

Ө — специфический широкий, губной, мягкий гласный, парный твердому — **о**. По произношению он несколько приближается к произнесению звука, среднего между **о** и звуком, обозначенным на письме буквой **ё**. **Н а п р и м е р:** лётчик, тесёмка, тётя. При произношении звука **ө** губы сильно вытягиваются вперед. Буква **ө** употребляется в мягких словах и первых слогах слова:

Не путайте: произношение звука **о** с произношением **ө**. Старайтесь научиться правильно произнести их. Ниже мы даем ряд слов, показывающих, как меняется значение слов в зависимости от произношения букв **о** и **ө**. Читайте вслух несколько раз.

от — огонь
ор — канава, жни
боз — бледный, белая масть лошади
бол — будь
оз — обгони
тос — жди
соз — тяни
тор — сеть
кор — запас

өт — проходи, желчь
өр — подъем
бөз — бязь
бөл(ді) — раздели, разделили
өз — свой
төс — грудинка, грудь
сөз — слово
төр — почетное место
көр — смотри, гляди

Тапсырма. Прочтите несколько раз вслух и устно переведите текст, пользуясь данным ниже словарем.

Қазақстанда өзен көп. Соның бірі—Іле өзені. Ол қаладан алыс емес. Біз кеше Іле өзеніне бардық. Балық ауладық. Онда өте ыстық болды. Сонан соң суға шомылдық. Кешке қалаға келдік. Көп балық әкелдік.

СӨЗДІК

ауладық — ловили	өзім — я сам, я сама
балық — рыба	өмір — жизнь
бірі — один (одна, одно) из...	өзен — река
келдік — пришли, приехали	Өнер — искусство
кешке — вечером	өрнек — узор
көз — глаз, глаза	өткір — острый
көп — много	су — вода
қаладан — от города, из города	төрт — четыре
өгіз — вол	төсек — постель
	шомылдық — купались

Тапсырма. Выучите новые слова и повторите также слова и выражения второго занятия. Переведите следующие предложения, пользуясь словарем предыдущих занятий.

1. Добрый вечер, Марат! Как дела? — Неплохо. — Когда приехал? 2. Сауле, поставь чай. 3. Сакен, купи на базаре яблоки, смородину. 4. Когда начнется занятие? 5. Занятия начнутся в сентябре. 6. Отец, послушайте последние известия.

Новые слова: базардан — на базаре, келдің — ты приехал, қой — поставь.

Шестое занятие

Ұ—Ү ДЫБЫСТАРЫ

6. ПАРНЫЕ ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ Ұ—Ү

В печати	на письме
Ұ ұ	Ү ү

Ү — специфический твердый, узкий, губной гласный звук. Он произносится кратко, как нечто среднее между *о* и *у*.

Прочитайте вслух несколько раз следующие слова, обратив внимание на правильное произношение: ұя, тұр, құс, жұмыртқа, ұқ, құм, тұман, бұтақ, құлын, бұзау, құрт, сұлу, ұл.

Обратите внимание. Нельзя звук Ұ произносить как русский звук У. Неправильное произношение изменяет смысл слов.

Ұ

ұлы — великий
сұлы — овес
тұр — стоит

У

улы — ядовитый
сулы — водянистый
тур — тур

Ж а т т ы ғ у. Упражняйтесь в правильном чтении вслух и письменно переведите следующие предложения, пользуясь данным ниже словарем.

1. Это что?— Это гнездо.
2. Это что?— Это яйцо.
3. Где сидит птица? — Птица сидит на ветке.
4. Сания, привяжи телянку.
5. Сауле, принеси муку.

СӨЗДІК

байла — привяжи
бұзау — теленок
бұл — это (этот, эта)
бұтақ — ветка
жұмыртқа — яйцо
құлын — жеребенок
құм — песок
құрт — курт

құс — птица
сұлу — красивый
тұман — туман
тұр — стоит (стой)
ұқ — пойми (понять)
ұл — сын
ұн — мука
ұя — гнездо

Запомните! В казахском языке местоимение **кім** употребляется только по отношению к человеку, во всех других случаях употребляется местоимение **не**.

Ү — дыбысы. Специфический, мягкий, узкий, губной гласный звук.

Прочитайте вслух следующие слова, добиваясь правильного произношения: күн, түн, үн, үлкен, үй, үйрен, жүр, гүл, жүз, жүзім, күз, күміс, тұр, жүзік, үш.

Фонетические пояснения

Звуки ұ—ү составляют между собой пару по твердости и мягкости. Оба эти звука краткие, неполного об-

разования. По положению языка оба узкие. При произношении звуков ұ—ү губы округляются и выпячиваются вперед, но своими корнями они не сжимаются, а слегка расходятся. Н а п р и м е р: ұш (лети), үш (три). Ұ употребляется в твердых словах слова. Ү употребляется в мягких словах. Оба звука встречаются в первых слогах слова. Поупражняйтесь четко произносить твердые и мягкие слова с буквами ұ и ү. Сравните, как неправильное произношение изменяет смысл слов.

Ұ

тұр — встань, стоит, стоят
сұр — серый
ұш — летай

Ү

түр — вид
сүр — вяленый
үш — три

СӨЗДІК

гүл — цветок

жүз — сто

жүзік — кольцо

жүзім — виноград

жүр — пойдем, ходит

күз — осень

күміс — серебро

күн — день

түн — ночь

үй — дом

үйрен — научись (научиться)

үлкен — большой

Т а п с ы р м а. Для закрепления правильного произношения звуков ұ—ү прочтите несколько раз следующие имена: Үміт, Үмітай, Гүлнар, Гүлсім, Күлән, Құлатай, Айкүміс, Күнтай, Құрманбек, Айнұр, Нұрлан, Сұлтан, Құнанбай, Құрышбек, Құлмағамбет, Құралбек, Ұлтай, Ұркия.

Запомните сәлемдесу — приветствия

Сәлеметсіз бе?— Здравствуйте (вежливая форма единственного числа).

Сәлеметпісің?— Здравствуй.

Сәлеметсіңдер ме?— Здравствуйте (простая форма множественного числа).

Сәлеметсіздер ме?— Здравствуйте (вежливая форма множественного числа).

Хал-жайың қалай?— Как дела?

Т а п с ы р м а. Выучите данные выражения.

Хал-жайыңыз қалай?— Как вы живете?

Денсаулығың қалай?— Как твоё здоровье?

Денсаулығыңыз қалай?— Как Ваше здоровье?

Көңіл-күйің қалай?— Как ты себя чувствуешь?
көңіл күйіңіз қалай? — как Вы себя чувствуете?

— Рақмет!— Спасибо!

тамаша — прекрасно!

өте жақсы — очень хорошо!

— Өз хал-жағдайың қалай?— Как сам поживаешь?

өз хал-жағдайыңыз қалай?— как Вы сами поживаете?

Үй-ішің тегіс аман ба?— Как поживает семья?

үй-ішіңіз тегіс аман ба? — как поживает Ваша семья?

— Бәрі аман-сау — Все живы, здоровы

— Не жаңалықтар бар?— Что нового?

— Ешқандай жаңалық жоқ — Ничего нового.

айтарлықтай ештеңе жоқ — ничего особенного.

бәрі бұрынғыша — все по-прежнему.

Та п с ы р м а. Переведите следующие предложения письменно, пользуясь словарем пройденных уроков.

1. Бабушка, доброе утро! 2. Где Омар? 3. Он в школе. Когда Галия вернется? 4. Сания, принеси мне карандаш, бумагу. 5. Когда начнется занятие?

Та п с ы р м а. Составьте предложения со следующими словами: таңертең, ерте, кешке, кеш, бүгін, түнде, кеше и запомните эти слова.

На п р и м е р: Олжас кеш келді. — Олжас пришел поздно.

Н о в ы е с л о в а: кешке — вечером, кеш — поздно, бүгін — сегодня, түнде — ночью, кеше — вчера.

Седьмое занятие

7. СИСТЕМА ЗВУКОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Звуки казахского языка делятся на две основные группы: гласные и согласные.

Гласные (дауыстылар): а, э, е, (э, ё), о, ө, ұ, ү, ы, і, у, и.

Согласные (дауыссыздар): б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ, Һ.

Гласные звуки бывают:

1. Твердые (жуан): а, о, ы, ұ, у, и.

2. Мягкие (жіңішке): э, ө, і, е, (э), у, и.

3. Широкие: а, э, о, ө, е, (э).

4. Узкие: ы, і, ұ, ү.

5. По горизонтальному положению языка делятся на гласные переднего подъема языка (е), центрального (ө, ә, і, ү), заднего (а, о, ұ), и смешанного (ы), по вертикальному положению языка — верхнего подъема (е, ы, і, ү, ұ) и нижнего (а, ә, о, е), по участию губ—нелабиализованные (а, ә, е, ы, і) и лабиализованные (о, ө, ұ, ү).

Буквы **я, ю** обозначают сложные звуки **й+а (я), й+у (ю)**.

Согласные звуки бывают:

1. Глухие (қатаң дыбыстар) **к, қ, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ**.

2. Звонкие (ұяң дыбыстар) **б, в, г, ғ, д, ж, з**.

3. Сонорные (үнді дыбыстар) **р, л, й, у** (краткий — тау), **м, н, ң**.

Следует запомнить. Исключение составляют согласные **қ—ғ** — твердые и пишутся в твердых словах; **к—г** — мягкие, пишутся в мягких словах.

Тапсырма. Запомните твердые и мягкие гласные, поупражняйтесь в правильном произношении их как в слове, так и в отдельности.

Жаттығу. Переведите текст. Выпишите в один ряд твердые гласные буквы, в другой — мягкие гласные, затем — согласные буквы, подразделив их на глухие, звонкие и сонорные.

ХАТ

Қапан! Сәлеметсің бе? Халың қалай? Үй-іші тегіс аман ба? Әжеңнің хал-жағдайы қалай?

Мендегі жаңалық — мен қазақ тілін үйреніп жүрмін. Қазақ тіліне тән дыбыстарды түгел үйрендім және оларды дұрыс дыбыстаймын. Қазақша сөздерді дұрыс оқимын. Радиодан, теледидардан соңғы хабар тыңдаймын. Хабарлардың мазмұнын түсінемін. Бірақ әзірше еркін сөйлесе алмаймын. Жыл аяғына дейін сөздік қорым молаяды, грамматиканы игеремін.

Сәлеммен Олег.

СЛОВАРЬ К ТЕКСТУ

қазақ тілі — казахский язык
үйреніп жүрмін — учусь

түгел үйрендім — все усвоил
 дұрыс — правильно
 дыбыстаймын — произношу
 оқимын — читаю
 хабарлардың мазмұнын — содержание передачи
 түсінемін — понимаю
 бірақ — но
 әзірше — пока
 еркін — свободно
 сөйлесе алмаймын — не могу разговаривать
 жыл аяғына дейін — до конца года
 сөздік қорым молаяды — будет больше словарного запаса
 игеремін — усвою
 сәлеммен — с приветом

Счет до двадцати

Запомните счет до двадцати:

1 — бір (один)	11 — он бір (одиннадцать)
2 — екі (два)	12 — он екі (двенадцать)
3 — үш (три)	13 — он үш (тринадцать)
4 — төрт (четыре)	14 — он төрт (четырнадцать)
5 — бес (пять)	15 — он бес (пятнадцать)
6 — алты (шесть)	16 — он алты (шестнадцать)
7 — жеті (семь)	17 — он жеті (семнадцать)
8 — сегіз (восемь)	18 — он сегіз (восемнадцать)
9 — тоғыз (девять)	19 — он тоғыз (девятнадцать)
10 — он (десять)	20 — жиырма (двадцать)

Грамматика

Все двузначные числа читаются по одному и тому же принципу. Обратите внимание на двузначные числа, приведенные выше, где от 10 до 20 счет начинается от высшего разряда к низшему, а в русском языке, наоборот, счет начинается от низшего к высшему разряду. Это нужно учесть.

Тапсырма. Напишите счет от 21 до 29 и переведите на русский язык следующие сочетания слов с числительными.

1. Он бес кітап. 2. Жиырма қарындаш. 3. Он сегіз дәптер. 4. Бес кило алма. 5. Жеті күн. 6. Төрт кісі. 7. Он

бес шанғы. 8. Жиырма бес студент. 9. Екі шайнек. 10. Он екі кило қаракат.

ОБРАТИТЕ ВНИМАНИЕ И ЗАПОМНИТЕ!

При указании времени (даты) на вопрос когда? (қашан?) последнее слово принимает окончание — да/де, -та/те.

Например: октябрьде, мартта, сағат төртте и т. д.

Сочетания екі сағатта, бес сағатта и т. д. показывают продолжительность действия и отвечают на вопрос за сколько времени? (қанша уақытта?).

Сочетание часов и минут по-казахски звучит так: үш сағат жиырма минутта или үштен жиырма минут кеткенде.

Жаттығу. Перепишите следующие предложения, вставив вместо точек нужные окончания по изложенным выше правилам.

1. Әлия (қашан?) март... келеді. 2. Сабак (қашан?) сентябрь... басталады. 3. Тамақ (қанша уақытта?) бір сағат... дайын болады. 4. Мен (қанша уақытта?) екі сағат он бес минут... келемін. 5. Сәрсен (қанша уақытта?) сағат төрт... он бес минут кеткенде келеді.

Контрольная работа

Ответьте на следующие вопросы:

1. Напишите 9 специфических звуков казахского языка с примерами.

2. Как читается во всех слогах буква о.

3. В каких слогах слова встречаются буквы: ә, ө, ұ, ү.

4. Какой специфический согласный звук (буква) встречается в середине и конце слов?

Перечислите слова, в которых встречается буква һ.

5. Как по-казахски: отец, старший брат, младший брат, младшая сестра, старшая сестра, бабушка, вежливое обращение к женщине пожилого возраста.

6. Назовите личные местоимения.

7. Сколько форм имеет глагол во втором лице? Приведите примеры.

8. Какие окончания принимают слова, отвечающие на вопросы қайда? кімде? Приведите примеры.

9. Как произносится буква *а* между согласными ш—щ, ж—й, ш—й? Приведите примеры.

Если вы не сможете ответить на какой-либо вопрос, повторите соответствующий раздел урока.

Восьмое занятие

ПРАВОПИСАНИЕ БУКВ У, И

Во-первых, твердый гласный звук как в русских словах *шуба, бумага, н а п р и м е р: су (вода), жу (стирай), айту (сказать), отыру (сидеть)*.

Во-вторых, мягкую разновидность этого же звука в словах с мягкими основами, например: *көрсету (показать), беру (дать), келу (приходить), жүгіру (бежать), кету (уходить)*.

В-третьих, согласный звук (в позиции после гласных или перед ними), который произносится так же, как в словах *Бауман, сауна*, например: *тау (гора), Зәуре (имя женское), жау (враг), уақыт (время), уәде (обещания)*.

11. Буква *и* обозначает: 1. Мягкий звук *и*, например: *иіс (запах), ине (иголка), тиін (белка), жиі (часто)*, 2. Сочетание двух букв — *ий*, например:

пишется

тийін
жиналыс
қиын
сиыр

копейка
собрание
трудный
корова

читается

тыйын
жыйналыс
қыйын
сыйыр

3. Сочетание двух букв — *ій*, н а п р и м е р:

пишется

киім
шикі
тiме

одежда
сырой, зеленый
не трогай

читается

кйім
шйікі
тйіме

Тапсырма. а) Прочитайте правильно следующие предложения, переведите устно. Выпишите в один столбик твердые слова с буквой *у*, в другой столбик — мягкие слова, а в третий столбик слова, где *у* в позиции после гласных и перед гласными.

1. Кеше тауға бардық. 2. Жидек тердік. 3. Биыл жидек сирек. 4. Көктемде жауын көп болды. 5. Уәде бердің — орында. 6. Зәуре, ыдыстарды жу. 7. Уақыт тез өтеді. 8. Низан, су әкел.

б) Прочитайте данные предложения, добиваясь беглого чтения, переведите устно. Выпишите в один столбик твердые слова с буквой *и*, в другой столбик мягкие слова с буквой *и*.

1. Бүгін жиналыс болады. 2. Жиналыс артынан кино көрсетеді. 3. Біз егін жинауға көмектесеміз. 4. Бұл сабақ қиын. 5. Бір литр сүт неше тиын?

СӨЗДІК

артынан — после
бардық — (мы) ходили,
ездили
биыл — в этом году
болады — будет
егін — урожай
жауын — осадки
жидек — ягода
жинауға — собирать,
убирать
жу — (мой) мыть
көктемде — весной

көмектесеміз — поможем
көрсетеді — покажет,
покажут
неше — сколько
орында — выполняй
өтеді — проходит
сүт — молоко
тез — быстро
тердік — собирали
уәде — обещание
ыдыстар — посуда

Обратите внимание на произношение некоторых согласных звуков. Звук *ж* всегда произносится только как *ж*, но не как *дж*. Н а п р и м е р: **жайлау** (не джайлау и джайляу), **Жұмабеков** (не Джумабеков).

Звук *е* в казахском языке произносится мягко, как в словах *день, тень* и др. Н а п р и м е р: слово **кел** (приходи) произносится «кель», но не «кел», слово *мен* произносится «мень», но не «мен».

Слово *сен* произносится приблизительно «сень», но не «сен».

Слово *бер* произносится приблизительно «берь», но не «бер».

Буквы *в, ф, е, ц, ч, щ, э, ь, ъ* употребляются только в словах, заимствованных из русского языка и через русский язык: *вагон, ёлка, цирк, чемодан, щи, электричество, съезд, роль* и др.

Слова, перешедшие в казахский язык из русского языка, за небольшим исключением, пишутся и произносятся так же, как в русском языке (колхоз, автомобиль, бригада и т. д.).

Ударение в казахском языке обычно падает на последний слог (аудáн, өлécн, өмір, дәптér).

Ж а т т ы ғ у. Прочитайте текст. Переведите. Ответьте на вопросы.

ЖЕМІС ЖӘНЕ ЖИДЕК

Алматы төңірегінде бақтар көп. Бұл бақтарда неше түрлі жеміс және жидектер өседі. Жеміс бақта өседі. Жидек бақта және тоғайда өседі.

Алма, алмұрт, өрік, шабдалы, анар, алша, алхоры — жеміс. Жүзім, қарақат, шие, құлпынай, мойыл, таңқурай, бүлдірген, қара бүлдірген, қарлыған — жидек.

Сұрақтар

1. Алматы төңірегінде не көп?
2. Онда не өседі?
3. Жеміс қайда өседі?
4. Жидек қайда өседі?
5. Жемістерді ата.
6. Жидектерді ата.

Сөздік

алша — алыча
алмұрт — груша
алхоры — слива
мойыл — черемуха
анар — гранат
неше түрлі — разные
бақтар — сады
бүлдірген — земляника
және — и
жеміс — фрукты

қара бүлдірген — ежевика
қарлыған — крыжовник
құлпынай — клубника
таңқурай — малина
тоғайда — в лесу
төңірегінде — в окрестностях
өрік — урюк
өседі — растёт (растут)
шабдалы — персик
шие — вишня

Т а п с ы р м а. Выучите названия фруктов и ягод.

Запомните счет от 30 до 60.

отыз — 30
отыз екі — 32
қырық — 40
елу — 50
алпыс — 60

отыз бір — 31
қырық бір — 41 и т. д.
елу бір — 51 и т. д.
алпыс бір — 61 и т. д.

Жаттығу. Прочтите и напишите прописью: 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 44, 49, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 66, 69.

Тапсырма. Прочтите следующие словосочетания с числительными, добиваясь правильного произношения.

Он алты адам. Жиырма бес сом. Елу тиын. Қырық сегіз студент. Он жеті оқушы.

Новые слова: адам — человек, сом — рубль, қыз — девушка, оқушы — ученик.

Девятое занятие

Грамматика. Состав слова. Закон сингармонизма (үндестік заңы). Окончания множественного числа (көптік жалғау).

Слова в казахском языке, так же как в русском, имеют две основы:

1. Основа непроизводная, равная корню.

Например: ән, етік, балық, жұмыс, домбыра.

2. Основа производная, состоящая из корня и суффикса.

Например: ән+ші (певец, певица), етік+ші (сапожник), балық+шы (рыбак), жұмыс+шы (рабочий), домбыра+шы (домбрист), біл+ім (знание), біл+ім+ді (знающий, образованный).

Для связи слов в предложении служат окончания: -м, -ым, -ім, -ң, -ың, -ің, -ы, -і, -сы, -сі, выражающие принадлежность, например, қарындашым (мой карандаш), қарындаш+ың (твой карандаш), қарындаш+ы (его карандаш), дәптер+ім (моя тетрадь), дәптер+ің (твоя тетрадь), дәптер+і (его, ее тетрадь), әже+м (моя бабушка), әже+ң (твоя бабушка), әже+сі (его бабушка).

2. Падежные окончания: -ның, -нің, -дың, -дің, -тың, -тің, -ға, -ге, -қа, -ке, -ны, -ні, -ды, -ді, -ты, -ті, -да, -де, -та, -те, -нан, -нен, -дан, -ден, -тан, -тен, -мен, -бен, -пен.

Например: колхоз+дың (колхоза), колхоз+ға (в колхоз), колхоз+ды (колхоза), колхоз+да (в колхозе), колхоз+дан (из колхоза), колхоз+бен (с колхозом).

3. Окончания лица: **-бын, -бін, -мын, -мін, -пын, -пін, -сың, -сің, -быз, -біз, -мыз, -міз, -пыз, -піз, -сыз, -сіз.**

Например: жұмысшы+мын (я рабочий), жұмысшы+сың (ты рабочий), жұмысшы+сыз (вы рабочие), жұмысшы+мыз (мы рабочие).

4. Окончания множественного числа: **-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер.**

Например: Бала+лар, қыз+дар, терезе+лер, жолдас+тар, үйрек+тер, көл+дер.

Особенность казахского словообразования и словоизменения состоит в том, что любые аффиксы (суффиксы и окончания) прибавляются к любому слову по принципам твердости и мягкости гласного в корне слова.

В казахском языке нет приставок, слова в нем образуются путем прибавления к основе (корню) различных словообразующих аффиксов. Например: қызмет+кер (служащий), қой+шы (чабан), ғылым+и (научный), ақыл+ды (умный) и т. д.

ЗАКОН СИНГАРМОНИЗМА (ҮНДЕСТІК ЗАҢЫ)

ОБРАТИТЕ ВНИМАНИЕ! В казахском языке образованием слов и словоизменением управляет ЗАКОН СИНГАРМОНИЗМА — закон созвучия (гармонии) звуков основного слова и аффиксов. Так, если последний слог основы содержит твердые гласные: *а, о, ұ, ы*, то и в составляющих его аффиксах должны быть именно твердые гласные — қарындаш+тар, бас+шы. Если последний слог слова имеет мягкие гласные: *ә, ө, е, ү, і*, то и в аффиксах появляются мягкие гласные: сөздік+тер, күзет+ші и т. д.

Если конечный звук основы (корня) глухой согласный (п, т, к, қ, с, ф, ш), то и первый звук аффикса тоже должен быть глухим: дос—тар, бөбек—тер.

Если в конце основы стоит гласный звук, звонкий (б, в, г, ғ, д, ж, з) или сонорный согласный (м, н, ң, л, р, ь), то и аффиксы начинаются со звонкого или сонорного звука: бөлме+лер, қаз+дар.

Закон сингармонизма в первую очередь изучите на примере образования в казахском языке множественного числа.

Грамматические пояснения

К основе слова прибавляются окончания:

1) **-лар, -лер**, если конечный звук основы гласный или *р, й, у*. Например: оқушы—лар, үй—лер.

2) **-дар -дер**, если конечный звук основы *м, н, ң, л, з*. Например: ауыл—дар, сөз—дер.

3) **-тар, -тер**, если конечный звук основы глухой согласный или звонкий *б, в, г, д*. Например: мектеп—тер, завод—тар, педагог—тар.

Ж а т т ы ғ у. Образуйте множественное число.

Дәптер. Кітап. Студент. Газет. Журнал. Қала. Мекеме. Тау. Шал. Шыбын. Қыз. Клуб. Әйел, Бике. Жазушы, Бай.

СӨЗДІК

ауылдар — аулы
мекемелер — учреждения
бөбектер — малыши
оқушылар — учащиеся
істейді — работает
(работают)
кітаптар — книги
достар — друзья
шалдар — старики
балалар — дети
таза — чистый
жарық — светлый

әйел — женщина
күзетші — сторож
жазушы — писатель
басшы — руководитель
шыбындар — мухи
бөлмелер — комнаты
үйректер — утки
көмектесті — помогли
бике — дама
жолдастар — товарищи
қызметкерлер — служащие

Тапсырма. Выпишите выделенные слова, черточкой отделите в них основу от аффиксов (суффиксов и окончаний) и переведите устно.

1. Әнші ән салды. 2. Студенттер егін жинауға көмектесті. 3. Жұмысшы заводта істейді. 4. Қызметкерлер мекемеде істейді. 5. Ол — білімді адам. 6. Балықшы балық аулайды.

Үлгі (образец): балық-шы-лар, адам-дар.

Новые слова к тексту: адам — человек, адамдар — люди, балық аулайды — ловит рыбу.

Тапсырма. Выучите новые слова.

Тапсырма. Запомните счет. 70 — жетпіс, 80 — сексен, 90 — тоқсан, 100 — жүз, 1000 — мың, 1987 год — мың тоғыз жүз сексен жетінші жыл.

Прочтите и напишите прописью: 11, 13, 15, 19, 20, 24, 30, 33, 38, 41, 42, 47, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 69.

Жаттығу. Прочитайте текст несколько раз вслух и переведите с помощью словаря пройденных занятий и словаря, данного под текстом.

Текст.

Біздің селомыз үлкен. Селода жаңа үйлер салынды. Онжылдық жаңа мектеп бар. Кластары кең, жарық. Оқушылар жақсы үлгереді. Олар спортпен шұғылданады. Волейбол, шахмат ойнайды, коньки, шаңғы тебеді, жарысқа қатысады. Қыз балалар киім тігуге, ас пісіруге үйренеді.

Новые слова: біздің — наш, салынды — построен, онжылдық — десятилетка, үлгереді — успевает (успевают), шұғылданады — занимается (занимаются), жарысқа қатысады — участвует (участвуют) в соревновании, қыз балалар — девочки, киім — одежда, тігуге — шить, ас пісіруге — готовить обед, үйренеді — учится (учатся).

Новые слова: адам — человек, сом — рубль, қыз — девушка, оқушы — ученик.

Десятое занятие

Грамматика. Имя существительное. Форма принадлежности

Имя существительное (зат есім).

1. Имя существительное — часть речи, которая обозначает предмет и отвечает на вопросы *кто?* (*кім?*) *что?* (*не?*)

2. Имена существительные в казахском языке изменяются по падежам, числам, имеют притяжательные окончания, некоторые существительные имеют и личные окончания.

3. В предложении имена существительные чаще всего бывают подлежащими, дополнениями и обстоятельствами.

Ф о р м а п р и н а д л е ж н о с т и (тәуелдік жалғау)

В отличие от русского языка в казахском языке существуют притяжательные окончания существительных, которые показывают принадлежность предмета, явления первому, второму, третьему лицу. Принадлежность предмета кому (чему)-нибудь может быть выражена двумя способами.

1. Первый способ: к словам, обозначающим названия предмета обладания, прибавляются окончания притяжательной формы, а слова, обозначающие название обладателя предмета, ставятся в ілік септік (в родительном падеже).

Категория принадлежности образуется путем прибавления к существительным в единственном и множественном числе следующих окончаний:

Единственное число

а) Қалам. Дәптер. (конечный звук основы согласный) Менің қалам+**ым** — моя ручка.

дәптер+**ім** — моя тетрадь

сенің қалам+**ың** — твоя ручка

дәптер+**ің** — твоя тетрадь

сіздің қалам+**ыңыз** — ваша ручка

дәптер+**іңіз** — ваша тетрадь

оның қалам+**ы** — его ручка

дәптер+**і** — его (ее) тетрадь

б) Аға. Іні — старший брат, младший брат (конечный звук основы — гласный).

менің аға+**м** — мой старший брат

іні+**м** — мой младший брат

сенің аға+**ң** — твой старший брат

іні+**ң** — твой младший брат

сіздің аға+**ңыз** — ваш брат

оның аға+**сы** — его (ее) старший брат

іні+**сі** — его (ее) младший брат

Множественное число

біздің	дәптер + іміз — наша тетрадь
	аға + мыз — наш брат
	қалам + ымыз — наша ручка
сендердің	дәптер + ің — ваша тетрадь
	аға + ң — ваш брат
	қалам + ың — ваша ручка
сіздердің	дәптер + іңіз — ваша тетрадь
	қалам + ыңыз — ваша ручка
	аға + ңыз — ваш брат
олардың	дәптер + і — их тетрадь
	аға + сы — их брат
	қалам + ы — их ручка

ТАБЛИЦА ОКОНЧАНИЙ ПРИТЯЖАТЕЛЬНОЙ ФОРМЫ

Конечный звук слова	Лица	Притяжательные окончания	
		индивидуальная форма	коллективная форма
гласный	1	-м	-мыз, міз,
	2	-ң	-ң
	3	-ңыз, -ңіз (вежливая форма)	-ңыз, -ңіз (вежливая форма)
согласный		-сы, -сі	-сы, -сі
	1	-ым, -ім	-ыңыз, -іңіз
	2	-ың, -ің	-ың, -ің
		-ыңыз, -іңіз, (вежливая форма)	-ыңыз, -іңіз (вежливая форма)
	3	-ы, -і	-ы, -і

Обратите внимание! В третьем лице окончания индивидуальной и коллективной формы одни и те же. Например, **оның бөлмесі** (его комната), **олардың бөлмесі** (их комната) и т. д.

Заметьте, что второе лицо имеет две формы как в единственном, так и во множественном числе: простая (твой) и вежливая (ваш), множественная простая (ваши) и множественная вежливая (ваши).

Обратите внимание! Для образования существительных во множественном числе, обозначающих названия предмета, окончание множественного числа прибавляется к основе, а потом присоединяется окончание принадлежности:

жолдас+тар+ың (ваши товарищи)
жолдас+тар+ыңыз (ваши товарищи)

Запомните! Ілік септік (родительный падеж) выражает отношение одного предмета к другому. Поэтому постоянно требует после себя употребления слова в форме притяжательности.

Например (мысалы): Совхоздың директоры — директор совхоза, хатшының кабинеті — кабинет секретаря, Амантайдың ұлы — сын Амантая.

Ілік септік (родительный падеж) отвечает на вопросы: кімнің? — чей? чья?

кімнің? — ненің? — чего? и образуется при помощи окончаний:

1. -ның, -нің — после конечных гласных и звуков *м, н, ң*.

2. -дың, -дің — после конечных звонких и звуков *р, л, й, у, ю*.

3. -тың, -тің — после конечных глухих и звонких *б, в, г, д*.

Обратите внимание: -ның, -дың, -тың — после твердых слогов; -нің, -дің, -тің — после мягких слогов.

Например:

базар+дың (базара)	сөз+дің (слова)
бөлме+нің (комнаты)	тас+тың (камня)

Ілік септік в предложении является определением. Этому падежу в русском языке может соответствовать родительный падеж существительного, являющегося несогласованным определением (кабинет профессора) — профессордың кабинеті.

Обратите внимание! Окончание *ілік септік* иногда может опускаться, но притяжательное окончание 3-го лица (-сы, -сі, -ы, -і) всегда сохраняется.

Например: можно сказать мектептің директоры и мектеп директоры (директор школы), Қазақстанның байлығы и Қазақстан байлығы (богатство Казахстана), жердің беті и жер беті (поверхность земли).

В географических названиях и в существительных, обозначающих названия предприятий, учреждений и т. д., окончание *ілік септік* не употребляется, но притяжательная форма следующего слова сохраняется независимо от этого. Например: Қарағанды қаласы (город Караганда), Іле Алатауы (Зайи́лийский Алатау), Балқаш көлі (озеро Балхаш), Іле өзені (река Или).

Обратите внимание! Местоимения *менің, сенің, біздің (біздердің), сіздердің* в казахской грамматике являются не притяжательными, как в русской (*мой, твой, наш, ваш*), а личными местоимениями *мен, сен, біз, сіздер* в родительном падеже. Одновременное употребление обоих признаков принадлежности вполне нормально: *менің досым* (мой друг).

Надо запомнить! Местоимения *менің, сенің* и т. д. часто в речи опускаются (эжем қайда? Где моя бабушка?), поскольку само окончание выполняет их функции. Русское словосочетание *мой друг* по-казахски передается как *досым* или *менің досым*.

Второй способ: к словам, обозначающим название предмета обладания, присоединяются суффиксы:

-*нікі* — после конечных гласных,

-*дікі* — после конечных звонких и сонорных,

-*тікі* — после конечных глухих и звонких б, в, г, д.

По значению эти суффиксы соответствуют *ілік септік* и притяжательной форме. Например: *мынау менің қаламым* (это моя ручка), *мына қалам менікі* — эта ручка моя (эта ручка принадлежит мне), *мына дәптер Сара + нікі* — эта тетрадь Сары (эта тетрадь принадлежит Саре), *мына бақ мектеп + тікі* — этот сад школьный (этот сад принадлежит школе).

Обратите внимание! Эта форма принадлежности присоединяется как к твердым, так и мягким основам без исключения.

Слова с суффиксами -*нікі, -дікі, -тікі* в предложении бывают сказуемыми и поэтому ставятся в конце предложения.

Например: *мына кітап менікі*.

По этому же принципу строятся вопросы: *кімнің қарындашы?* (чей карандаш?)
қарындаш кімдікі? (карандаш чей?)

Отрицание *емес* употребляется только после того слова, к которому относится.

Например: *бұл пальто сіздікі емес* — это пальто не ваше.

Жаттығу. Спишите следующие предложения. Вместо точек поставьте суффиксы: -*нікі, -дікі, -тікі*.

1. Мына дойбы Асқар... 2. Егіс колхоз... 3. Түрлі-түсті теледидар біз... 4. Мына сумка Жанат... емес, Сәуле...

Новые слова: түрлі-түсті — цветной
дойбы — шашки

Тапсырма. Переведите следующие словосочетания, пользуясь словарем предыдущих уроков, и запишите.

1. Наша старшая сестра. 2. Ваш товарищ. 3. Наш город. 4. Его старший брат. 5. Твоя младшая сестра. 6. Мои младшие братья. 7. Мой дедушка. 8. Моя мать. 9. Их сосед.

Новые слова: мать — шеше, сосед — көрші.

Тапсырма. Выучите названия фруктов и ягод из текста *Жеміс және жидек* восьмого занятия.

Одиннадцатое занятие

Грамматика: Глагол (етістік)
Прошедшее время (өткен шақ)

Глагол в казахском языке является наиболее развитой и сложной частью речи. Глагол подвергается изменениям с помощью различных аффиксов. Все формы глагола образуются от одной и той же основы, при этом эти глагольные основы не меняются.

В казахском языке, как и в русском, глагольное сказуемое выражает различные процессы движения или состояния субъекта во времени, в наклонении, в видовом и залоговом значении.

В казахском языке так же, как и в русском, различаются три лица глагола, выражающие отношение действия и его субъекта к говорящему. Личное окончание является организующим центром сказуемости, посредством которого достигается полное оформление основного замыкающего члена предложения — сказуемого, чем достигается и полное оформление всего предложения.

Грамматика

Прошедшее время (өткен шақ)

Прошедшее время показывает, что действие произошло до момента речи.

Единственное число.
мен оқыдым — я читал (а)

сен оқыдың — ты читал (а)
 ол оқыды — он читал (а)

Глаголы прошедшего времени образуются путем прибавления к основе глагола суффиксов -ды, -ді, -ты, -ті и личных окончаний глагола -ім, -ң, -ңыз, -іңіз.

Например: жаз+ды+м — я писал
 жаз+ды+ң — ты писал
 жаз+ды+ңыз — вы писали
 жаз+ды — он писал

Запомните! В казахском языке основа глагола параллельно употребляется как повелительное наклонение 2-го лица единственного числа. Например: ал (бери), сөйле (говори), бер (дай), көр (посмотри), көрсет (покажи) и др. Это начальная форма глагола, от которой образуются все производные формы.

Аффиксы прошедшего времени прибавляются в зависимости от последнего слога и от последнего звука основы глагола.

Для спряжения возьмем глаголы: қайт (возвращайся), өт (проходи), ал (бери), кел (приходи).

ЕДИНСТВЕННОЕ ЧИСЛО

Последние звуки основы	Последний слог основы	Аффикс	1-е лицо пример	Аффикс	2-е лицо ты пример	Аффикс	3-е лицо он пример
глухие согласные	твёрдый	-тым	қайт+тым (я возвратился)	-тың	қайт+тың (ты возвратился)	-ты	қайт+ты (он возвратился)
звуки	мягкий	-тім	өт+тім (я прошёл)	-тің	өт+тің (ты прошёл)	-ті	өт+ті (он прошёл)
гласные сонорные	твёрдый	-дым	ал+дым (я брал)	-дың	ал+дың (ты брал)	-ды	ал+ды (он брал)
и звонкие согласные звуки	мягкий	-дім	кел+дім (я пришёл)	-дің	кел+дің (ты пришёл)	-ді	кел+ді (он пришёл)

Проспрягайте следующие глаголы в прошедшем времени, пользуясь таблицей: көр, жина, тік, сөйле, сат.

Тапсырма. Прочитайте текст несколько раз вслух, переведите, добейтесь полной беглости в чтении. Выпишите глаголы прошедшего времени и запоминайте новые слова и выражения.

САБАҚ

Бүгін біздің курста сабақ болды. Сабақ сағат тоғызда басталды. Мұғалім қазақ тілінен сабақ берді. Сабақты 25 студент тыңдады. Мен тақтадағы сөздерді жаздым. Сабақтан соң үйге қайттым.

СӨЗДІК

сабақ — урок (занятие)	басталды — начался (началось)
соң — после	тақта — доска
мұғалім — преподаватель	сат — продай
тік — шей	

Тапсырма. Для закрепления прошлого урока выполните следующие задания.

I. Поставьте слова қағаз, киім, шеше в притяжательной форме в единственном и множественном числе, употребляя названия обладателей предмета *мен, сен, сіз, ол, біз, сендер, сіздер, олар*, пользуясь таблицей окончаний притяжательной формы.

II. Вместо многоточия поставьте окончания притяжательной формы. Переведите.

1. Менің үй... жақын. 2. Сенің үй... қайда? 3. Мынау сіздің дәптер... 4. Оның әке... қайда? 5. Менің әке... қалада. 6. Сендердің қарындас... қайда тұрады? 7. Сіздің үй... қай көшеде?

Новые слова: жақын — близко.

қай көшеде? — на какой улице?

III. Переведите следующие словосочетания-предложения.

1. Чья тетрадь? — Моя тетрадь. 2. Тетрадь чья? — Тетрадь моя. 3. Это не мое пальто. 4. Это футбольная площадка. 5. Мой мальчик. 6. Мальчик мой.

Новые слова: футбольная площадка — футбол
алаңы
мальчик — ұл бала

IV. Поставьте следующие слова в ілік септік.

Жазушы. Дала. Ағаш. Тау. Кесе. Көз.

Новые слова: дала — степь, кесе — пиала.

Тапсырма. Выучите новые слова и выражения. Обратите внимание на окончания ілік септік и притяжательной формы в данном диалоге и на их связь.

ДИАЛОГ

— Сіздің аты-жөніңіз, фамилияңыз кім?

(Как ваши имя, отчество, и фамилия?)

— Менің аты-жөнім — Сұлтан Қасенович, фамилиям — Мағжанов.

(Мое имя Султан Касенович, фамилия Магжанов).

— Сіздің семьяңыз бар ма? (У вас есть семья?)

— Семьям бар. (У меня есть семья).

— Сіздің балаларыңыз бар ма? (Есть ли у вас дети?)

— Менің төрт балам бар, үшеуі — ұл, біреуі — қыз.

(У меня четверо детей, трое сыновей, одна дочь).

— Балаларыңыздың аттары кім, олар не істейді?

(Как зовут ваших детей, чем они занимаются?)

— Бір ұлымның аты — Сәлім, ол — құрылысшы, екіншісінің аты — Ораз, ол — ұшқыш, үшіншісінің аты — Ұлықбек, ол — ғылым кандидаты, қызымның аты — Мәнсия, ол — дәрігер.

(Одного сына зовут Салим, он — строитель, другого зовут Ораз, он летчик, третьего зовут Улыкбек, он — кандидат наук, а дочь зовут Мансия, она — врач).

— Әйеліңіз қайда істейді? (Где работает ваша жена?)

— Әйелім жұмыс істемейді. (Жена не работает).

— Өзіңіз қайда, кім болып істейсіз? (Сами где и кем работаете?)

— Өзім мемлекеттік банкте бас бухгалтер болып істеймін.

(Сам работаю главным бухгалтером в государственном банке).

— Жасыңыз нешеде? (Сколько вам лет?)

— Жасым елуде. (Мне пятьдесят лет).

По образцу данного диалога составьте небольшой рассказ о вашей семье, используя и словарь, данный ниже.

СӨЗ ДІК

күйеуім — мой муж
жалғыз бастымын — одинок (одинокая)
тұрмыстамын — замужем
үйленген жоқпын — не женат
тұрмысқа шыққан жоқпын — не замужем
әке-шешеммен бірге тұрамын — живу с родителями вместе
әке-шешем бөлек тұрады — родители живут отдельно
семьям жоқ — нет семьи

Обратите внимание! Когда к корню слова, оканчивающемуся на глухой согласный звук *п, қ, к*, прибавляется окончание, начинающееся или состоящее из гласных звуков, последний глухой звук корня переходит в звонкий *б, ғ, г*.

Например: Образование притяжательной формы от существительных **тап** (класс), **аяқ** (нога, конец), **жүрек** (сердце) такое: жұмысшы табы (рабочий класс), столдың аяғы (ножка стола), жұмыстың аяғы (конец работы), адамның жүрегі (сердце человека) и др.

Жаттығу. Переведите следующие выражения по данному образцу. Пользуйтесь словарем предыдущих занятий и словарем, данным под текстом.

1. Ветка дерева. 2. Ухо зайца. 3. Свет лампы. 4. Это нож моего деда. 5. Это платье моей бабушки. 6. Дверь нашего дома. 7. Стекло окна. 8. Урок казахского языка.

Новые слова:

ухо — құлақ	лампа — шам
заяц — қоян	свет — жарық
нож — пышақ	платье — көйлек
дверь — есік	стекло — әйнек, шыны
урок — сабақ	

Тапсырма. Порядковые числительные. Запомните! Порядковые числительные образуются от основы количественных числительных. К количественному чис-

лительному присоединяется суффикс: 1) -ншы, -нші, если конечный звук числительного гласный: алты+ншы (шестой, -ая, -ое) екі+нші (второй, -ая, -ое), жеті+нші (седьмой, -ая, -ое); 2) -ыншы, -інші, если конечный звук числительного согласный: он+ыншы (десятый, -ая, -ое), бір+інші (первый, -ая, -ое).

Ж а т т ы ғ у. Переведите на казахский язык следующие словосочетания с порядковыми числительными.

Первый день. Второй класс. Третий вагон. Пятнадцатый дом. Двадцать пятое сентября. Четвертое задание. Вторая очередь.

О б р а з е ц. Двадцать первое октября — жиырма бірінші октябрь. Двенадцатый номер — он екінші нөмер.

Запомните пословицу.

Бірінші байлық — денсаулық, екінші байлық — ақ жаулық, үшінші байлық — бес саулық.

(Первое богатство — здоровье, второе богатство — подруга жизни, третье богатство — пять овец).

Двенадцатое занятие

Контрольная работа

I. Сколько букв и звуков в казахском языке? Опишите каждый звук и напишите правильно письменные буквы, уделяя внимание специфическим.

Устно произносите все специфические звуки, добиваясь правильного произношения. Приведите примеры.

Охарактеризуйте каждый звук, дайте полное описание специфическим звукам, пользуясь фонетическими пояснениями пройденных занятий.

Образец описания звука Ғ — заднеязычный, щелевой, звонкий звук, употребляется в твердых словах в начале и в середине: ғалым, аға.

II. Как вы понимаете закон сингармонизма?

III. Назовите окончания множественного числа существительного и приведите примеры.

IV. Что вы знаете о составе слова в казахском языке.

V. Напишите прописью: 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100, 1000.

VI. Образуйте порядковые числительные: 10-ый, 20-ый, 40-ой, 100-ый, 1000-ый.

VII. Просклоняйте следующие слова в ілік септік: каз, сөз, энші, адам, күн, дала.

VIII. Что такое категория принадлежности? Способы ее образования.

Вспомните приветствия, приглашения, прощания:

Здравствуй! (вежливая форма единственного числа) Здравствуйте! (вежливая форма множественного числа), Доброе утро! Добрый вечер! Добрый день! Приходи! (вежливая форма единственного числа), Проходите! (вежливая форма множественного числа). Добро пожаловать! Садитесь! (вежливая форма множественного числа).

До свиданья! Передай привет! Спасибо!

IX. Назовите фрукты и ягоды: яблоко, груша, урюк, персик, гранат, слива, алыча, земляника, крыжовник, черемуха, вишня, малина, ежевика, клубника.

X. Прочитайте и переведите текст. Выпишите *ілік септік* с притяжательной формой. Пользуйтесь словарем предыдущих занятий и данным словарем под текстом.

МОСКВА — КРЕМЛЬ

Кремль! Атағы әлемге жайылған қарт Кремль бұл! Кремльдің тарихы — Москваның тарихы, бүкіл орыс елінің тарихы. Бұдан 800 жыл бұрын орыс шежіресінде «Москва» деген сөз жазылды. Содан бері орыс елінің басын қосты. Москва ұлы орыс мемлекетінің берік қамалы, сүйікті астанасы болды. Ол—орыс данышпандарының, орыс күшінің, орыс өнерінің бейнесі. Ол — үш революцияның куәсі. Москва — совет мәдениетінің ордасы, халқымыздың зор мақтанышы.

Совет Одағының әрбір азаматы «менің Москвам», «менің астанам» деп мақтанады. Москва Совет Одағындағы халықтардың бәріне ортақ. Ол теңсіздік жайлаған Лондон, Нью-Йорктар емес, еркін елдің астанасы.

(М. Иманжанов)

атағы жайылған — прославившийся
 тарих — история
 орыс елі — русский народ
 бүкіл — весь
 шежіре — летопись
 тағдыр — судьба
 бұрын — раньше
 содан бері — с тех пор
 байланысты — связан
 басын қосты — объединил
 берік — крепко
 сүйікті — любимый
 данышпан — гений
 өнер — искусство
 мәдениет — культура

халық — народ
 мақтаныш — гордость
 азамат — гражданин
 ортақ — общий
 еркін — свободный
 мемлекет — государство
 қамал — крепость
 астана — столица
 күш — сила
 куә — свидетель
 орда — центр
 зор — большой, огромный
 әрбір — каждый
 бәріне — всем
 теңсіздік — бесправие
 жайлаған — царствует

XI. Ответьте на вопросы по тексту.

1. «Москва» деген сөз қашан, қайда жазылды?
2. Орыс елінің тарихы қай қаламен байланысты?
3. Москва қай мемлекеттің сүйікті астанасы?
4. Москва неше революцияның куәсы?
5. Совет Одағының әрбір азаматы не деп мақтанады?

XII. Составьте небольшой текст на тему «Моя Москва», пользуясь словарем предыдущих занятий и данного текста.

Тринадцатое занятие

Прошедшее время (өткен шақ)

Множественное число (көпше). Порядок слов в предложении.

Біз оқыдық, біздер оқыдық.

Сендер оқыдыңдар, сіздер оқыдыңыздар.

Олар оқыды.

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите, найдите глагол, выпишите с переводом. Запомните новые слова.

Күз түсті. Күн салқындады. Ағаш жапырақтары сарғайды. Жапырақтар түсе бастады. Дала гүлдері солды.

Күз айы — молшылық айы. Бақшада көкөніс пісті. Қолхозшылар шөп шауып алды.

Биыл күз жылы, жаңбыр аз жауды. Ашық күн көп болды. Қолхозшылар көкөніс жинады, егін орды, бастырды. Астық мол. Мемлекетке көп астық тапсырды.

СӨЗДІК

аз — мало
ашық күн — ясный день
бақша — огород
гүл — цветок
жаңбыр жауды — шел
дождь
жапырақ — листья
жылы — теплый

көкөніс — овощ
күз түсті — наступила осень
молшылық — достаток,
вдоволь
піс(у) — поспеть
сарғаю — пожелтеть
шауып ал(у) — скосить
шөп — трава

Грамматика

Прошедшее время глагола во множественном числе образуется путем прибавления к основе глагола суффиксов -ды, -ді, -ты, -ті, личных окончаний глагола и окончаний множественности -к, -к, -ң-дар, -ң-дер, -ңыз-дар, -ңіз-дер.

Н а п р и м е р: біл+ді+к — мы узнали
баста+ды+к — мы начали

біл+ді+ң+дер, біл+ді+ңіз+дер, баста+ды+ң+дар,
баста+ды+ңыз+дар.

Окончание третьего лица в единственном и во множественном числе одинаковы.

Жаттығу. Проспрягайте следующие глаголы, пользуясь таблицей.

Бар. Кел. Сұра (спроси). Сат. Көрсет (покажи).

ТАБЛИЦА

Последние звуки Основы	Последние слоги Основы	1-лицо		2-лицо		3-лицо	
		Основа	Примеры	Окончания	Примеры	Основа	Примеры
Глухие соглас- ные	Твердый	-тык	Айт + тык (мы сказали)	-тың + дар -тыңыз + дар	айт + тың + дар (вы сказали) (айт + тыңыз + дар) (вы сказали)	-ты	айт + ты (они сказали)
		-тік	кет + тік	-тің + дер -тіңіз + дер	кет + тіндер (Вы ушли)	-ті	кет + ті (они ушли)
	Твердый	-дык -дік	оқы + дык (мы читали) біл + дік (мы узнали)	-дың + дар, -дыңыз + дар -дің + дер -діңіз + дер	оқы + дың + дар оқы + дыңыз + дар Біл + дің + дер Біл + діңіз + дер (Вы узнали)	-ды -ді	оқы + ды (они читали) біл + ді (они узнали)

Тапсырма. Спишите предложения, добавляя аффиксы глаголов прошедшего времени:

мен хат жаз ...	біз теледидар қара ...
сен хат жаз ...	сендер теледидар қара ...
сіз хат жаз ...	сіздер теледидар қара ...
ол хат жаз ...	олар теледидар қара ...

К вниманию читателей. В словаре под текстом глаголы и их переводы будут даны в повелительном наклонении 2-го лица единственного числа в соответствии с правилами грамматики казахского языка. Обратите еще раз внимание на образование производных форм глагола (см. одиннадцатое занятие).

Тапсырма. Переведите текст, пользуясь словарем предыдущих занятий и словарем, данным под текстом. Повторите 2-ое занятие о месте сказуемого в предложении и грамматические пояснения 3-го занятия. Поставьте глаголы в прошедшем времени.

Текст

Мы убирали урожай в Кустанайской области. В этом году там были частые дожди. Я работал в четвертой бригаде. В нашей бригаде было 10 человек. Они работали хорошо. Руководство совхоза нам выделило премии. На собрании объявили благодарность. Все были довольны.

СӨЗДІК

убирать, убрать — жина(у)	будь доволен — риза (разы)
в области — облысында	бол
часто — жиі	руководство — басшылар
урожай — егін	собрание — жиналыс
там — онда	объявлять — жарияла(у)
	благодарность — алғыс

СӨЙЛЕМ (ПРЕДЛОЖЕНИЕ)

Порядок слов в предложении

(Сөйлемдегі сөздердің срын тәртібі)

В казахском языке порядок слов в предложении относительно устойчивый. Это означает:

а) в простом повествовательном предложении подлежащее обычно находится впереди сказуемого, которое стоит, как правило, в конце предложения;

б) определение всегда находится перед определяемым словом, дополнение и обстоятельство — перед сказуемым.

Отступление от этих правил объясняется необходимостью постановки логического ударения на том или ином слове предложения.

Чаще всего сказуемое выражается глаголом (как и в русском языке), может также выражаться именем существительным, прилагательным, числительным и местоимением в форме именительного падежа (атау) и в форме местного падежа (жатыс септік), отвечающий на вопросы **кімде?** (у кого?), **неде?** (в чем?, на чем?), **кайда?** (где?). При этом в отличие от русского языка, если никаких вспомогательных слов не бывает, сказуемое считается простым.

Сравните следующие предложения:

1. Это есть учреждение (здесь вспомогательное слово **есть**, сказуемое составное — **есть учреждение**). **Бұл — мекеме.** Здесь сказуемое простое — **мекеме.**

Слова **көп**, **аз**, **жоқ** требуют не родительного падежа (как русские слова **много**, **мало**, **нет**), а именительного. В предложениях **Совхозда жұмысшы көп. Қапан үйде жоқ.** Слова **жұмысшы**, **Қапан** — подлежащие, тогда как в русском языке предложения типа: *В совхозе много рабочих. Капана дома нет* являются безличными.

Н а п р и м е р:

Так говорят

Мен кеш ояндым
(Я поздно проснулся)
Біз қызық фильм көрдік
(Мы интересный фильм
смотрели)
Олар кеше кетті
(Они вчера уехали)

Так не говорят

Мен ояндым кеш
(Я проснулся поздно)
Біз көрдік қызық фильм
(Мы смотрели интересный
фильм)
Олар кетті кеше
(Они уехали вчера)

Т а п с ы р м а. Переведите следующие предложения, обратив внимание на порядок слов в предложении.

1. Сегодня в ларьке продавали овощи, фрукты.
2. Самат уехал утром.

3. Я вчера получил письмо.
 4. Мой товарищ приехал вчера.
 5. Мария, поставь чай.
 6. Мы проснулись рано.
- Новые слова: проснись — оян
ларек — дүкен

Запомните!

Прощание — Қоштасу.
До скорой встречи — Кешікпей кездескенше.
До свидания! — Көріскенше!
Я скоро вернусь — Мен көп ұзамай ораламын.
Спокойной ночи — Жайлы жатып, жақсы тұрыңыз.
Передайте всем привет — Барлығына сәлем айтыңыз.
Прощайте, дорогие друзья! — Қош болыңыздар, қымбат-
ты достар!
Счастливого пути! — Жолыңыз болсын!
Прощайте! — Қош болыңыз!

Четырнадцатое занятие

Грамматика: личные окончания (жіктік жалғау).
Согласование подлежащего со сказуе-
мым.
Бастауыш пен баяндауыштың қиысуы).

Жаттығу.

Единственное число

1. Мен жұмысшымын (букв: я есть рабочий) — я рабочий, жаспын (букв: я есть молодой) — я молодой
2. Сен жұмысшысың (букв: ты есть рабочий) — ты рабочий, жасың (букв: ты есть молодой) — ты молодой
3. Ол жұмысшы, жас — он рабочий, молодой.

Множественное число

1. Біз жұмысшымыз (букв: мы есть рабочие) — мы рабочие, жаспыз (букв: мы есть молодые) — мы молодые
2. Сендер жұмысшысындар (вы есть рабочие) —

вы рабочие, жассындар (букв: вы есть молодые) — вы молодые.

Сіздер жұмысшысыздар (букв: вы есть рабочие) — вы рабочие, жассыздар (букв: вы есть молодые) — вы молодые

3. Олар жұмысшылар, жастар — они рабочие, молодые.

Ж а т т ы ғ у. Переведите словосочетания.

1. Я врач. 2. Ты студент. 3. Вы преподаватель. 4. Мы учителя. 5. Он поэт. 6. Они ученики. 7. Вы дети. 8. Вы старше, опытный.

Новые слова: врач — дәрігер, преподаватель — мұғалім, учитель — оқытушы, поэт — ақын, ученик — оқушы, дети — балалар, старше — үлкен, опытный — тәжірибелі, озат — передовой, тәрбиеші — воспитатель.

Грамматика

Личные окончания (жіктік жалғау)

В казахском языке, в отличие от русского, существительные, местоимения, прилагательные принимают личные окончания. Слова с личными окончаниями всегда являются сказуемыми. Запомните личные окончания.

Единственное число		Множественное число		Употребление
После твердых слогов	После мягких слогов	После твердых слогов	После мягких слогов	
Для первого лица				После конечных гласных и сонорных л, м, н, н. после звонких согласных после глухих и б, в, г, д.
-мын	-мін	-мыз	-міз	
-бын	-бін	-быз	-біз	
-пын	-пін	-пыз	-піз	
Для второго лица				
-сын (простая форма)	-сің	-сындар	-сіндер	
-сыз (вежливая форма)	-сіз	-сыздар	-сіздер	

Третье лицо не имеет окончания

Следует отметить, что личные окончания принимают и порядковые числительные: мен бесіншімін, оныншымын и т. д.

Обратите внимание: Когда имена и глаголы сочетаются с отрицанием *емес*, то личные окончания принимают *пін, мін, бін*. Например: Мен инженер емеспін, дәрігермін (я не инженер, а врач), мен жас емеспін (я не молодой), сіздер маман емессіздер (вы не специалисты) и т. д.

Согласование подлежащего со сказуемым (Бастауыш пен баяндауыштың қиысуы)

Подлежащее согласуется со сказуемым в лице и числе. Исключение составляет 3-е лицо. В 3-ем лице единственного и множественного числа употребляется одна форма, т. е. форма единственного числа. Например: ол айтты — олар айтты (ол, олар — подлежащее, айтты — сказуемое).

Ж а т т ы ғ у. Объясните согласование сказуемого с подлежащим.

Сен хат жаздың.	Сіздер құрметті адамсыздар.
Ол теледидар қарады.	Мен бас инженермін.
Біз кітап оқыдық.	Сен тәжірибелі тәрбиешісің.
Біз жас мұғалімбіз.	Ол озат тракторшы.

Запомните! Определение (анықтауыш) в казахском языке не согласуется с определяемым словом ни в падеже, ни в числе. Определение отвечает на вопросы: *қай?* (который?), *қандай?* (какой?), *Кімнің?* *Ненің?*

Н а п р и м е р:

Кірпіш үй салынды (построен кирпичный дом).

В этом предложении: **салынды** — сказуемое

үй — подлежащее

кірпіш — определение

Кірпіш үйлер салынды (построены кирпичные дома)

Кірпіш үйде тұрамыз (живем в кирпичном доме)

Т а п с ы р м а. Текст переведите на русский язык.

БІЗДІҢ МЕКЕМЕ

Біздің мекеме — үлкен мекеме. Онда көп адам істейді. Бізде мамандар көп. Біздің мекемеде алты бөлім бар. Әрбір бөлімде 15 адам. Біздің коллектив озаттар қатарында. Социалистік жарыста біздің коллектив ауыспалы Қызыл ту алды.

СӨЗДІК

бөлім — отдел	мекеме — учреждение
қатарында — в рядах	озат — передовой
құрметті — уважаемый	тұрамыз — живем
социалистік жарыс — социалистическое соревнование	
ауыспалы ту — переходящее знамя	

Тапсырма. Дайте полный ответ на следующие вопросы:

Бір сағатта неше минут бар?
Бір сағатта неше секунд бар?
Бір тәулікте неше сағат бар?
Бір айда неше күн бар?
Бір аптада қанша күн бар?
Бүгін айдың нешесі?

Новые слова: ай — месяц, луна
апта — неделя
тәулік — сутки
нешесі — какое число

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЙ МАТЕРИАЛ ДЛЯ УСТНОЙ РЕЧИ

Национальность. (Ұлты).

Қто вы по национальности? — Сіздің ұлтыңыз кім?
Я (мы) казах (казахи) — мен (біз) қазақпын (қазақпыз).
Я (мы) русский (русские) — мен орыспын (орыспыз).
Я (мы) украинец (украинцы) — украинмын (украинбыз).
Я (мы) немец (немцы) — неміспін (неміспіз).
Я (мы) азербайджанец (азербайджанцы) — азербайжанмын (азербайжанбыз).
Я (мы) узбек (узбеки) — өзбекпін (өзбекпіз).

Я (мы) англичанин (англичане) — ағылшынмын (ағылшынбыз)

Я (мы) француз (французы) — французбын (французбыз)

Тапсырма. Сделайте морфологический разбор:

Сіздің ұлтыңыз, орыспын, орыссың, орыссындар, орыссыздар, орыспыз.

Образец: ағылшын — корень (основа)

— **мын** — личное окончание ед. числа 1-го лица

— **быз** — личное окончание мн. числа 1-го лица.

Пятнадцатое занятие

Грамматика: Вопросительное предложение, вопросительное слово и вопросительная частица. Порядок слов в вопросительном предложении.

Вопросительная форма глаголов прошедшего времени. Словообразование. Омонимы.

Вопросительное предложение, вопросительное слово и вопросительная частица (Сұраулы сөйлем, сұраулық сөз бен сұраулық шылау).

Марат қашан келді?

Марат келді ме?

1. (сен) **қайда** болдың? (ты где был?)
2. (сіз) бүгін базарға бардыңыз **ба**? (вы сегодня ходили на базар?)
3. Ол командировкада **неше** күн болды? (сколько дней он был в командировке?)
4. (сен) кеше келдің **бе**? (ты вчера приехал?)
5. Машина **қайда** тұр? (где стоит машина?)
6. Машина гаражда **ма**? (машина в гараже?)

Грамматика

Вопрос выражается двумя способами: 1) посредством вопросительных слов **Қашан? Қайда? Кім? Не?**

и т. д. (как и в русском языке), 2) посредством вопросительных частиц — **ма**, — **ме**, — **ба**, — **бе**, — **па**, — **пе**, соответствующих русской частице *ли*. Но в отличие от русского языка, вопросительные частицы в казахской речи никогда не опускаются. Например: Сен онда бардын **ба**? (вопросительное предложение). Предложение же *Сен онда бардың* уже не будет вопросительным.

Обратите внимание на созвучие вопросительной частицы со звуковым составом предыдущего слова.

Балаң қыз **ба**, ұл **ма**?

Мынау теңіз **бе**, көл **ме**?

Үйің алыс **па**, жақын **ба**?

Мынау ит **пе**, күшік **пе**?

Биік тау **ма**?

Бөлме кең **бе**, тар **ма**?

Мынау қалам **ба**, қарындаш **па**?

Мынау жақсы шай **ма**?

Сатып алғаның бал **ма**?

Үнді шайы бар **ма**?

Таныс кісі **ме**?

Алматының алмасы **ма**?

Үй жаңа **ма**, ескі **ме**?

Новые слова: **теңіз** — море, **көл** — озеро, **алыс** — далеко, **жақын** — близко, **кең** — просторный, **тар** — тесный, **бал** — мед, **таныс** — знакомый, **жаңа** — новый, **ескі** — старый, **ит** — собака, **күшік** — щенок.

Запомните! Вопросительная частица ставится после того слова, к которому относится вопрос, и пишется отдельно.

2. Порядок слов в вопросительном предложении

Если вопрос выражается вопросительной частицей (ма, ме, ба, бе, па, пе), то вопросительное слово с частицей ставится в конце предложения.

Например: Сен кеше **келдің бе**?

Омар жолдас **осында ма**?

Сізде ақша **бар ма**?

Если вопрос выражается вопросительным местоимением или вопросительным наречием, то вопросительное слово обычно ставится перед сказуемым.

Н а п р и м е р: Сен **қашан** келдің?
Ол **қайдан** келді?

В утвердительном предложении слово, являющееся ответом на вопрос, ставится на том же месте, на каком стояло вопросительное слово в вопросительном предложении.

Н а п р и м е р: Бақтияр нешінші класта оқиды?
Бақтияр үшінші класта оқиды.

Вопросительная форма глаголов прошедшего времени

Утвердительная форма

мен айттым
сен айттың
Сіз айттыңыз
ол айтты
біз айттық
сендер айттыңдар
сіздер айттыңыздар
олар айтты

Вопросительная форма

мен айттым ба?
сен айттың ба?
сіз айттыңыз ба?
ол айтты ма?
біз айттық па
сендер айттыңдар ма?
сіздер айттыңыздар ма?
олар айтты ма?

Т а п с ы р м а. Составьте вопросительные предложения из следующих глаголов, поставив их в прошедшем времени по данному выше образцу.

Г л а г о л ы: *хабарла, бар, сана, шық, аш, жап, бер, жаз*

н о в ы е с л о в а: *хабарла* — сообщи, объяви.
жап — закрой

Т а п с ы р м а. Переведите следующие вопросительные предложения и запомните.

1. Ет аз **ба**? 2. Сүт жоқ **па**? 3. Шай қайнады **ма**?
4. Нан көп **пе**? 5. Кәмпіт бар **ма**? 6. Ет пісті ме?
6. Тамақ дайын ба? 7. Нан әкелдің бе? 8. Магазин ашық па?

Н о в ы е с л о в а: *ашық* — открыт, *піс (у)* — свариться, *қайна (у)* — кипеть.

В казахском языке есть характерное явление, состоящее в том, что два или более слова, относящиеся к разным частям речи, совпадают по форме (по звучению и написанию).

Такое явление называется омонимами. Запомнив одно слово — например, существительное, — вы тем самым узнаете и родственный ему глагол или другую часть речи. Например, возьмем известное вам слово *ат*, имеющее три значения.

Н а п р и м е р: мен *ат* сатып алдым. Мылтық *ат*
(я купил лошадь) (стреляй из ружья)

Жана туған сәбиге Мағжан деп *ат* қойды.

(Новорожденному дали имя Мағжан).

Слово *бар* имеет 2 значения. Н а п р и м е р: Үйге *бар*
(иди домой). Дүкенде не *бар*? (Что есть в ларьке); *шық*
(выйди, проходи, иней), *аш* (открой, голодный) и др.

Т а п с ы р м а. Ответьте на вопрос письменно. Слова запоминайте.

1. Ол қандай адам? — Какой он человек?
Характеризующие слова: ақылды — умный
мәдениетті — культурный
жоғары мәдениетті — высококультурный
әділ — справедливый
парасатты — благородный
кең адам — широкая натура
ақылсыз — неумный
мәдениетсіз — некультурный
әділетсіз — несправедливый

Н а п р и м е р: Ол — мәдениетті, ақылды адам.

Шестнадцатое занятие

Грамматика: Ж а т ы с с е п т і к (местный падеж).
Отрицания *жоқ* (нет), *емес* (не).
Ж а т ы с с е п т і к (местный падеж).

Ж а т т ы ғ у. Обратите внимание на слова, отвечающие на вопросы **қайда? кімде? неде?** и их окончания.

1. Жұмысшы заводта.
2. Оқушы мектепте.
3. Әжем үйде.
4. Кілт менде.

Ж а т т ы ғ у. Обратите внимание на слова, отвечающие на вопросы **қайда? кімде? неде?** и их окончания.

Қайда? Қайда? Қайда?

1. Жұмысшы заводта.
2. Оқушы мектепте.
3. Әжем үйде.

Кімде? Неде? Қайда?

4. Кілт менде.
5. Сүт сүт құйғышта.
6. Әкем командиров-

Кімде?

- када.
7. Кітап Сарада.

Жатыс септік указывает на местонахождение предмета и отвечает на вопросы: **қайда?** (где?), **кімде?** (у кого?), **неде?** (в чем, на чем?).

Жатыс септік имеет окончания:

1. **-да, -де** — после конечных гласных, сонорных и звонких согласных.

2. **-та, -те** — после конечных глухих и б, в, г, д, ф.

Запомните: **-да, -та** после твердых слогов, **-де, -те** — после мягких слогов. Н а п р и м е р: кала+да, адам+да, неде?

сүт+те, тас+та, клуб+та, Сәрсенов+те, завод+та, педагог+та.

Т а п с ы р м а. Спишите слова в жатыс септік.

1. Жұмысшы жұмыста.
2. Оқушы мектепте.
3. Әжем үйде.
4. Папам командировкада.
5. Су шелекте.
6. Май тоңазытқышта.
7. Қанат сабақта.
8. Кілт шкафта.

Новые слова: су (вода), шелек (ведро), тоңазытқыш (холодильник), кілт (ключ).

Отрицания: *жоқ* (нет), *емес* (не).

1. Слова *жоқ, емес* с некоторыми формами глагола не сочетаются.

2. Слово *жоқ* может самостоятельно выступать в предложении или в роли сказуемого. Например: Олар мұнда *жоқ* (их тут нет).

3. Слово *емес*, сочетаясь с именами, может выступать

как составное сказуемое, принимая иногда личные глагольные окончания.

Например: Ораз мұғалім емес. Мен инженер емеспін. Сен құрылысшы емессің и т. д.

Ж а т т ы ғ у. Прочитайте. Переведите на русский язык.

1. Дүкенде жақсы жүзім бар ма? — Дүкенде жақсы жүзім жоқ.
2. Алматыда күн салқын ба? — Жок, күн салқын емес.
3. Бүгін кезекші сенсің бе? — Бүгін кезекші мен емеспін.

Н о в ы е с л о в а: дүкен — ларек, жүзім — виноград, кезекші — дежурный.

Т а п с ы р м а. Прочитайте текст, добейтесь беглости в чтении. Переведите и найдите слова *жатыс септік* и глаголы прошедшего времени.

ХАЛЫҚ КОМПОЗИТОРЫ

Құрманғазы Сағырбаевтың туғанына 180 жыл болды. Құрманғазының музыкалық мұрасы өте бай.

Қазақтың Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрі Құрманғазының мұрасын өте берік сақтады. Оркестрдің өмір сүргеніне 52 жыл болды.

Бұл оркестр Қазақстанның барлық жерлерінде, Москвада, Ленинградта, Балтық жағалауында, Молдавияда, Орта Азия республикаларында өнер көрсетті. Ол Бухаресте болды. Бухаресте 1953 жылы августа болған дүние жүзілік фестивалда бірінші бәйгеге ие болды.

Вопросы (Сұрақтар). Ответьте на них письменно.

1. Құрманғазы Сағырбаевтың туғанына қанша жыл болды?
2. Құрманғазының музыкалық мұрасы қандай?
3. Оркестрдің өмір сүргеніне қанша жыл болды?
4. Оркестр қай жерлерде болды?

СӨЗДІК

алды — получил

аспап — инструмент (музыкальный)

барлық жерлерінде — во всех уголках
бәйге — премия
берік сақта(у) — бережно хранить
дүние жүзілік — всемирный
жағалауында — на берегу
Құрманғазы атындағы — имени Курмангазы
мемлекеттік — государственный
өмір сүр(у) — существовать, жить
өте — очень
туғанына — со дня рождения

Дополнительный материал для устной речи.

БЕСЕДА И РАЗГОВОР

Сіз қай үйде (жерде) тұрасыз? — В каком доме (где) живете?

Калинин көшесіндегі көп қабатты үйде тұрамыз. — В многоэтажном доме по улице Калинина.

Үйіңіз (пәтеріңіз) жақсы ма? — У Вас хороший (-ая) дом (квартира)?

Жақсы. — Хороший (-ая).

Пәтеріңізде неше бөлме бар? — Сколько комнат в Вашей квартире?

Үш бөлме және ас үй — Три комнаты и кухня.

Пәтеріңіз (үйіңіз) ұнай ма? — Вы довольны своей квартирой (домом)?

Біздің пәтеріміз (үйіміз) жайлы. — У нас удобная (-ый) квартира (дом).

Сіздің пәтеріңіз қай қабатта? — На каком этаже ваша квартира?

Үшінші қабатта. — На третьем этаже.

Сіз тұратын үйде лифт бар ма? — Есть ли в вашем доме лифт?

Лифт жоқ. — Лифта нет.

Үйіңізде телефон бар ма? — Есть ли у Вас телефон?

Иә, бар. — Да, есть.

Сіз нешінші микроауданда тұрасыз? — Мен тоғызыншы микроауданда тұрамын.

Новые слова: ақша — деньги

қайдан? — откуда?

оқиды — учится, учатся

Семнадцатое занятие

Грамматика. Барыс септік (направительный падеж). Осы шақ (настоящее время). Ауыспалы осы шақ (переходное настоящее время).

Ж а т т ы ғ у. Обратите внимание на слова, отвечающие на вопросы **кімге? неге? қайда?** и их окончания.

Қайда?

Кімге?

1. Мен базарға барамын. 2. Раушанға көйлек сатып аламын. 3. Дәптерге жазындар. 4. Марат сабаққа дайындалып отыр. 5. Ол мектепке кетті.

Грамматика. Барыс септік (направительный падеж) Барыс септік — отвечает на вопросы **кімге? (кому?), неге? (чему?), қайда? (куда?).** Барыс септік имеет окончания:

1. **-ға, -ге** — после конечных гласных, сонорных и звонких согласных.

2. **-қа, -ке** — после конечных глухих и *б, в, г, д, ф*.

Запомните! Окончания барыс септік **-ға, -қа** употребляются после твердых слогов в слове, а падежные окончания **-ге, -ке** — после мягких слогов в слове.

Н а п р и м е р: кімге?

неге?

адам+ға,

кітап+қа,

қайда?

қайда?

үй+ге,

мектеп-ке, Ленинград+

Сүлейменов+ке,

қа,

айсберг+ке

Ж а т т ы ғ у. Спишите, вставляя окончания в барыс септік.

Біздің совхоздың мектебі жаңа, жақсы. Совхоз жұмысшылары мектеп... отын әкелді. Балалар мектеп... жиналды. Мұғалім балалар... сабақ берді. Оқушылар

сабақта тақта..., дәптер... жазды. Бір оқушы тақта... шықты. Мұғалім орындық... отырды. Біз парта..., отырдық. Сабақ... директор кірді.

Ж а т т ы ғ у. Переведите предложения письменно.

1. Я ходил на почту. Отправил Омару телеграмму.
2. Почтальон нам принес газету.
3. Маржан пошла за молоком.
4. В ларек привезли овощи.

Т а п с ы р м а. Просклоняйте следующие слова в **ілік, барыс, жатыс септік.** Қағаз, тау, кітап, терезе, әйнек, базар.

Новые слова: **жинал(у)** — собираться, **орындық** — стул, **отын** — дрова, **тақта** — доска.

ОСЫ ШАҚ

В казахском языке имеются две формы настоящего времени: **ауыспалы осы шақ** (переходное настоящее время) и **нақ осы шақ** (собственно настоящее время).

АУЫСПАЛЫ ОСЫ ШАҚ

Ауыспалы осы шақ (переходное настоящее время) образуется путем прибавления к основе глагола суффикса **а, е, й** и личных окончаний. Суффикс **а** или **е** прибавляется к основе с согласным звуком на конце, а суффикс **й** прибавляется к основе, оканчивающейся на гласный звук (независимо от мягкости и твердости корня). Например:

ал — ал + а + мын = аламын, бер — бер + е + мін = беремін, ал + а + сын = аласын, бер + е + сің = бересің. Данная форма является промежуточной между формами настоящего и будущего времени: обозначая действие, не совпадающее с моментом речи, а лишь указывающее на способность субъекта к данному действию (**құс ұшады** — птица летает, **адам сөйлейді** — человек говорит, **су ағады** — вода течет и т. д.). 2) вместе со словами, указывающими на совершение действия в будущем, она употребляется в значении будущего времени. Н а п р и м е р:

олар ертең кетеді — они уезжают завтра. Время, которое обозначает эта форма, можно узнать по контексту

или по смыслу речи. Н а п р и м е р: ол жақсы сөйлейді — настоящее время, ол ертең жиналыста сөйлейді — будущее время.

АУЫСПАЛЫ ОСЫ ШАҚ

Лицо	Единственное число	Множественное лицо
1-ое	жаз-а-мын, кел-е-мін, сөйле+й+мін, қара+й+мын	жаз+а+мыз, кел+е+міз сөйле+й+міз, қара+й+мыз
2-ое	жаз+а+сың, кел+е+ +сің, сөйле+й+сің, қара+ +й+сың жаз+а+сыз, кел+е+сіз сөйле+й+сіз, қара+й+ +сыз	жаз+а+сыздар, кел+е+ +сіңдер сөйле+й+сіңдер, жаз+а+сыздар, кел+е+сіздер сөйле+й+сіздер, қара+й+ сыздар
3-ое	жаз+а+ды, кел+е+ді сөйле+й+ді, қара+й+ +ды	жаз+а+ды, кел+е+ді сөйле+й+ді, қара+й+ды

Тапсырма. Проспрягайте в ауыспалы осы шақ следующие глаголы: ұйықта, айт, тыңда, жу, кездес.

Новые слова: ұйықта (у) — спать
кездес (у) — встретиться
жу (у) — мыть, стирать.

Тапсырма. Спишите. Подчеркните глаголы ауыспалы осы шақ.

ДИАЛОГ

- Бүгін қайда боласың?
- Бүгін мен үйде боламын.
- Кешке маған келесің бе?
- Уақытым жоқ.
- Ертең уақытың бола ма?
- Ертең совхозға командировкаға жүремін.
- Онда қанша күн боласың?
- 15 күн боламын.

- Жаксы. Көріскенше сау бол!
- Сау бол!

Тапсырма. Прочитайте несколько раз текст вслух, добейтесь беглости в чтении. Найдите глаголы в ауыспалы осы шақ и выпишите.

АВАР ӨЗЕНІ

Грецияда Авар деген бір ғажайып өзен бар. Бұл өзен 6 сағат теңізге қарай ағады да, 6 сағат бойы өз арнасымен кері, артқа қарай ағады, яғни тәулігіне өзінің бағытын төрт рет өзгертеді. Ғалымдар табиғаттың бұл құбылуын Эгей теңізіндегі судың тасуы мен қайтуына байланысты деп түсіндіреді («Ғалам ғажаптары» кітабынан).

СӨЗДІК

ағады — течет	өзгерт (у) — менять
арна — русло	табиғат — природа
артқа — назад	табиғаттың құбылуы — капризы природы
бағыт — направление	тасу — прилив
байланысты — связано	теңіз — море
ғажайып — удивительно	түсіндір(у) — объяснять
ғалам — мир	яғни — то есть
кері — назад	
қайту — отлив (возвращаться)	
қызық — интересно, интересный	

Прочитайте и переведите.

ЖАҢА МАГАЗИН

Алматы қаласында, Комсомол көшесінің бойында азық-түлік сататын магазин бар. Бұл магазинде колхоздардан және колхозшылардан қабылданған азық-түлік сатылады.

Мал шаруашылығы өнімдерінен: ет, сүт, май, әр түрлі шұжықтар сатылады. Егін шаруашылығы өнімдерінен: ұн, күріш, тары; жеміс-жидек өсімдіктерінен: қызыл қантәтті, алма, алмұрт, өрік, мейіз сатылады.

Магазинге Жамбыл, Қарағанды, Көкшетау облыстарының колхоздарынан азық-түлік товарлары түседі.

ОСЕНЬЮ

Лето прошло. Наступила осень. Днем еще тепло, ночью уже прохладно. Часто идут дожди. Птицы улетают в теплые края. Листья на деревьях пожелтели.

В огородах поспели овощи: капуста, морковь, свекла, лук, помидоры, огурцы, картофель. В садах поспели яблоки, груши, сливы. На бахчах поспели арбузы и дыни.

Колхозники уже убрали хлеб. Теперь они снимают плоды в садах, убирают овощи в огородах, убирают арбузы и дыни на бахчах.

Студенты помогают колхозникам убирать плоды и овощи.

СӨЗДІК

днем — күндіз

ночью — түнде

улететь — ұшып кету

снимать — жинап алу

погода — ауа райы

слива — кара өрік

бахча — бақша

груша — алмұрт

Восемнадцатое занятие

Грамматика: Склонение местоимений ол, бұл, осы. Наречия онда, осында, мұнда. Табыс септік (винительный падеж).

Запомните слова: онда, осында, мұнда, соответствующие русским наречиям там, туда, здесь, сюда. Например: Мен осында тұрамын (я здесь живу), мен осында келемін (я сюда приду), онда ешкім жоқ (там никого нет), сен онда неге бармайсың? (почему ты не идешь туда?).

Жаттығу. Прочитайте, переведите.

«Халықтар достығы — ұлы күш» лекциясы қайда болды? — Лекция осында болды. Мұнда Сәлмен, Сәукен, Ғалым, Қарсақбай, Гүлжан, Таңжарық келді. Олар лекторға елімізде жариялылық, демократия, қайта құру қалай жүріп жатқаны жайлы сұрақтар қойды.

Тапсырма. Переведите.

1. Кто здесь живет? — Здесь живу я. 2. Там кто живет? — Там живет мой старший брат. 3. Сарсен, пойдем туда.

Склонение местоимений **ол** (тот), **бұл** (этот), **осы** (этот). *Атау* (именит. падеж) — **ол**, **бұл**, **осы**. *Барыс оған* (туда), *бұған* (к этому), *осыған* (к этому), *бұл жерге* (сюда).

Жатыс онда (там, в нем), **ол жақта** (там), **мұнда** (здесь), **осында** (здесь).

Обратите внимание! *ол* (он) как личное местоимение, склоняется так: *жатыс септік* — **онда** (у него), *барыс септік* — **оған** (ему, к нему).

Запомните значения этих местоимений.

Тапсырма. Переведите эти предложения.

1. Баймуратов живет в городе Караганде. Он там работает. Он туда уехал в прошлом году. 2. Когда он придет сюда? — Сюда он придет летом. Мы послали ему письмо. 3. Ты когда к нему поедешь? — Я поеду к нему скоро.

Новые слова: прошлый год — **былтыр**
летом — **жазда**
скоро — **жақында**

Табыс септік (винительный падеж)

Табыс септік отвечает на вопросы **кімді?** (кого?), **не-ні?** (что?).

Табыс септік имеет окончания:

1. -ны, -ні после конечных гласных,
2. -ды, -ді после конечных звонких и сонорных,
3. -ты, -ті после конечных глухих согласных.

Например: **бала+ны, іні+ні, нан+ды, біз+ді, бас+ты, ет+ті.**

Туған елiндi, жерiндi, мектебiндi, оқытушынды, пар-танды сүй. (Ғ. Сланов).

Грамматика

Табыс септік соответствует русскому винительному падежу без предлога, в предложении всегда является прямым дополнением. Запомните, что **табыс септік** иногда не принимает своих обычных окончаний, **остается** ■

форме именительного падежа (атау). Это обычно бывает в тех случаях, когда прямое дополнение стоит непосредственно перед сказуемым. И когда между сказуемым и прямым дополнением имеется другое слово, окончание табыс септік сохраняется. Например: Құрылысшылар үй салды. Үйді құрылысшылар салды. (Здесь в первом предложении табыс септік неформлен, т. е. стоит в форме атау).

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите, найдите слова в табыс септік. Выучите новые слова.

Жиналыс

Кеше комсомол жиналысы болды. Жиналыста комсомол комитетінің секретары баяндама жасады. Жиналыста бірнеше комсомол шығып сөйледі. Олар кейбір кемшіліктерді көрсетті, ұсыныстар жасады. Қаулы алды. Қаулыны бірауыздан қабылдады.

СӨЗДІК

баяндама — доклад	жаса(у) — делать, сделать
көрсет(у) — указать, показать	оқытушы — учитель
бірауыздан — единогласно	кейбір — некоторый
қабылда(у) — принять	сүй (сүю) — любить
бірнеше — несколько	кемшілік — недостаток
қаулы ал(у) — постановление принять	ұсыныс — предложение

Ж а т т ы ғ у. Просклоняйте следующие существительные в атау, ілік, барыс, табыс, жатыс септік.

1. Қол (рука). 2. Шаш (волосы). 3. Көз (глаза). 4. Аяқ (нога). 5. Құлақ (ухо).

Тапсырма. Спишите предложения, добавляя окончания табыс септік там, где они нужны.

1. Амантай кітапханаға барды. Ол бірнеше кітап... алды. Амантай кітап... көп оқиды. Мен бір айда 3 кітап... оқыдым. Кітапхана кітап... оқуға үйге береді.

Тапсырма. Повторите ілік септік и притяжательную форму и переведите следующие словосочетания.

1. Город Джамбул. 2. Станция Айнабулак. 3. Улица Гоголя. 4. Колхозная земля. 5. Библиотечные книги. 6. Пионерская комната. 7. Кавказские горы. 8. Кабинет председателя. 9. Ручка двери. 10. Очки мои.

Новые слова: дверь — есік, очки — көзілдірік, ручка — тұтқа.

Прочитайте, переведите и выпишите глаголы, местоимения.

АЗАТТЫҚ ҮШІН АЛЫСҚАНДАР

I

Патша өкіметі қазақ халқын қараңғылықта, надандықта ұстады. Мектеп ашып, балаларын оқытпады. Аурухана салғызып, ауру адамдарын емдетпеді. Қазақтарды отырықшылыққа да үйретпеді.

Қазақ халқы егінді аз екті.

Халық мал бағу жұмысымен шұғылданды. Қыста да, жазда да көп ел көшіп-қонып жүрді. Мұндай тұрмыстың ауыртпалығы қазақ еңбекшілеріне түсті. Өйткені еңбекші халықтың қолында мал аз болды. Аз мал еңбекші шаруалардың ішсе, тамағына, кисе, киіміне жетпеді. Сондықтан да еңбекші шаруалар байларға жалданды.

Патша өкіметі қазақ еңбекшілерінің ауыр халіне көңіл аудармады. Елді байлар, билер, молдалар, патша өкіметінің ұлықтары биледі. Бұлардың бәрі де еңбекшілердің тапқанын ішіп-жеп күн көрді. Өздері еңбек етпеді.

II

Қазақ еңбекшілері өздерін қанаушы байлар мен ұлықтарды жек көрді. Халықтың бай-помещиктерге қарсы ашу-ызасы күшейе берді.

Қазақ еңбекшілерін патша өкіметіне, қазақ байларына қарсы күреске бастаған батырдың бірі — Аманкелді Иманов. Байлар Аманкелдіні түрмеге де отырғызды. Бірақ Аманкелді бұған жасымады. Аманкелдімен бірге патша өкіметіне қарсы күрескен батыр — Аманкелдінің серігі — Әліби Жанкелдин еді. Әліби шет елде (Швейцарияда) жүрген Владимир Ильич Ленинге әдейі іздеп барып жолықты. Ленин Әлібиге қазақ еңбекшілерін

құлдықтан азат ету жолдарын үйретті. Содан кейінгі өмірін Әліби Жанкелдин түгелдей қазақ еңбекшілерінің бақыты үшін күреске жұмсады.

Аманкелді мен Әліби Жанкелдин бірлесе отырып, ер жүрек қазақ жігіттерінен әскер құрды. Өз әскерлерінің күшімен олар патша өкіметіне қарсы көтеріліс жасады. Бұл көтеріліске көптеген қазақ еңбекшілерін қатыстырды. Сөйтіп, Әліби мен Аманкелді Қазақстанда Совет өкіметін орнатуға белсене қатысты.

Қазақ халқы Әліби мен Аманкелдінің батырлық істерін аса жоғары бағалайды. Оларды мәңгі есінде сақтайды.

СӨЗДІК

патша өкіметі — царское правительство

жалдан(у) — наниматься

жалшы — наемник

қараңғылық — темнота

мал бақ(+у)-бағу — вы-
рашивать скот

надандық — невежество

аурухана — больница

ұлық — чиновник

емдетпе(у) — не лечить

билеу — управлять, владеть

отырықшылық — оседлость

еңбек етпе(у) — не рабо-
тать

еңбекшілердің тапқаны —
заработки трудящихся

шұғылдану — заниматься
чем-л.

мал бағу — заниматься
скотоводством

қанаушы — эксплуататор,
угнетатель

тұрмыстың ауыртпалығы
— жизненные невзгоды

азаттық — свобода

алысқандар — борцы

еңбекші — трудящиеся

жек көру — ненавидеть

қарсы — против,

ашу-ыза(сы) — возму-
щени их

күшейе бер(у) — усили-
ваться

Дополнительный материал для устной речи.

Запоминайте!

Тіл қату, назар аудару — обращение

В казахском языке обращение бывает разных вариан-
тов в зависимости от возраста, пола, уважительное, лас-
ковое, официальное.

жолдас — товарищ

жолдастар — товарищи

азамат — гражданин

азаматтар — граждане

әріптес — коллега

әріптестер — коллеги

досым — друг мой
қымбатты дос — дорогой друг.
қымбатты достар — дорогой мой друг
қымбатты досым — дорогие мои друзья

жігітім — молодой человек
қарындасым — девушка (сестра)
қарындасым — девушка (сестренка)
балақай — мальчик
балалар — дети, ребята

Девятнадцатое занятие

Грамматика: Шығыс септік (исходный падеж), лексика, анализ слов.

Прочитайте предложения, обратите внимание на вопросы.

1. Қайдан келесің? — Базардан келемін.
2. Қітапты, кімнен алдың? — Қітапты Ғалиядан алдым.
3. Үй неден салынды? — Үй кірпіштен салынды.
4. Көйлек неден тігіледі? — Көйлек матадан тігіледі.

Грамматика. Шығыс септік отвечает на вопросы кайдан? (откуда?), кімнен? (от кого?), неден? (от чего? из чего?).

Запомните 1) — **нан**, — **нен** прибавляются к словам, оканчивающимся на сонорные *м, н, ң*. Например: **шамнан**, (от лампы), **білімнен** (от знания).

2) **-дан, -ден** после гласных звонких *м, л, р, й, у*. Например: **шалдан** (от старика), **қардан** (от снега, из снега), **шайдан** (от чая), **сыздан** (от сырости), **көшеден** (с улицы), **қаладан** (из города, от города), **жаудан** (от врага).

3) **-тан, -тен** после глухих согласных.

Например: **ағаштан** (от дерева, с дерева, из дерева), **шайнектен** (из чайника, от чайника).

В фамилиях и заимствованных словах, оканчивающихся в атау септік на *б, в, г, д*, в *шығыс септік* прибавляются окончания **-тан** или **-тен**. Например: **ағаштан** (от дерева, с дерева, из дерева), **шайнектен** (из чайника, от чайника). В словах, оканчивающихся в *атау септік* на

б, в, з, д, в шығыс септік прибавляются окончания **-тан** или **-тен**. Например: Андреевтен, клубтан, заводтан, педагогтен.

ТАБЛИЦА ОКОНЧАНИЙ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ШЫҒЫС СЕПТІК

Окончание в атау септік / именительный падеж	Последний слог в атау септік	Окончание	Примеры
Гласный, звонкий	твердый	-дан	-даладан, жардан, майдан, таудан, малдан, кыздан
	мягкий	-ден	терезеден, сөзден
Звуки м, н, ң	твердый	-нан	ұннан, шаннан, тамнан
	мягкий	-нен	женнен, күннен
Глухой согласный звук	твердый	-тан	тамақтан, бұтақтан
	мягкий	-тен	төсектен, кезектен

Новые слова: дала — степь.
 жар — обрыв, супруг
 кезек — очередь
 мал — скот
 там — дом (изба)

Тапсырма. Прочитайте текст, добиваясь беглости в чтении. Переведите. Обратите внимание на порядок слов в предложении. Выпишите слова в шығыс септік и оформленный, неоформленный табыс септік, поставьте к ним вопросы этих падежей. Сделайте анализ новых слов и запоминайте.

АЛМАТЫДАҒЫ ЖӘРМЕНКЕ

Биыл Алматыда облыстардан жәрменке ұйымдастырылды. Ол — Ұлы Октябрьдің торқалы тойына арналған-ды. Жәрменкеге Қазақстанның барлық облыстары

катынасты. Жәрменкеге Қызылордадан, Шымкенттен, Павлодардан, Оралдан, Гурьевтен, Жамбылдан, Семейден, Қарағандыдан тағы басқа облыстардан келді. Олар жәрменкеге өздері өндіретін бұйымдарды, азық-түліктерді әкелді. Ет-сүт тағамдарынан, қазы, қарта, жал, колбаса, құрт, ірімшік сатты. Көкөністен картоп, помидор, қарбыз, қауын, қызылша сатты. Жемістен алма, алмұрт, жүзім әкеліп сатты. Тәтті тағамнан: түрлі кәмпит, печенье болды.

Өндіріс бұйымдарынан сырт киім, іш киім, аяқ киім сатылды. Балалар киімі де болды.

Жәрменкеге халық көп барды. Керекті заттарды, тағамдарды сатып алды. Олар үйлеріне **разы** болып қайтты.

СӨЗДІК

азық-түлік — продукты
аяқ киім — обувь
бұйым — предмет потребления
жал — жирная часть конской туши под гривой
жая — филейная вырезка конской туши
жәрменке — ярмарка
зат — вещь, изделие
керекті — нужный
разы болу — быть довольным

сырт киім — верхняя одежда
тағам — продукты
тәтті — сладкий
торқалы той — юбилей
ұйымдастырылды — был организован
қызылша — овощная свекла
ірімшік — сушеный творог
іш киім — белье

Ж а т т ы ғ у. Просклоняйте данные существительные в ілік, барыс, табыс, жатыс, шығыс септік.

қант, нан, өрік, шай, шәйнек, ет, кесе

Ж а т т ы ғ у. Выпишите слова, отвечающие на вопрос **неден?** (из чего?).

— Вареньені неден жасайды?

— Вареньені шиеден, бүлдіргеннен, **қарақаттан**, таңқурайдан, алмадан, жүзімнен жасайды.

— Крахмалды неден жасайды?

— Крахмалды картоптан жасайды.

— Қантты неден жасайды?

— Қантты қант қызылшасынан жасайды.

— Дәріні неден жасайды?

- Дәріні өсімдіктен жасайды.
- Нанды неден пісіреді?
- Нанды ұннан пісіреді.
- Сарымайды неден алады?
- Сарымайды қаймақтан алады.
- Қаймақты неден алады?
- Қаймақты сүттен алады.
- Ірімшікті неден жасайды?
- Ірімшікті сүттен жасайды.

Новые слова: жасал(у) — приготовить, делать,
 қаймақ — сметана
 өсімдік — растение
 пісіру (у) — печь

Жаттығу. Прочитайте текст и поставьте вопрос **қайдан** к словам, стоящим в **шығыс септік**.

- Кеше сіз қайдан келдіңіз?
- Мен кеше қаладан келдім.
- Сәуле қайдан келді?
- Ол мектептен келді.
- Жұмысшылар қайдан шықты?
- Жұмысшылар заводтан шықты.
- Сен үйден шықтың ба?
- Иә, үйден шықтым.

Двадцатое занятие

Грамматика: Көмектес септік (инструментальный падеж)

Көмектес септік отвечает на вопросы **кіммен?** (с кем?), **немен?** (с чем?), **калай?** (как?)

Например: Ерғалимен (кіммен?) киноға бардым. Кітаппен (немен?) көп жұмыс істеу керек. Мен сізге ізгі ниетпен (калай?) келдім.

Новое слово: **ізгі ниет** — благое намерение.

Грамматика: Если конечный звук слова гласный и сонорный, то к ним прибавляется окончание **-мен**. Например: **әкеммен** (с отцом), **балтамен** (с топором), **шаймен** (с чаем), **балмен** (с медом);

бен — прибавляется после конечных звонких согласных. Например: **көзбен**, **бізбен** (шилом);

-пен — прибавляется после глухих согласных. Например: **таспен, таякпен** (палкой), **жұмыспен, күрекпен** (лопатой). *Көмектес септік* указывает, чем, при помощи чего совершается действие. Он соответствует следующим падежам русского языка: 1) творительному, например: урожай убирают комбайном — **егінді комбайнмен жинайды**. Землю пашут трактором — **жерді трактормен жыртады**.

2) Предложному. Сюда я приехал на машине — **мұнда мен машинамен келдім**.

3) Дательному. По пятницам по радио передают татарские народные песни — **жұма сайын радиомен татардың халық әні беріледі**.

4) Родительному. Охотник выстрелил из ружья — **Аңшы мылтықпен атты**.

Надо запомнить! *Көмектес септік* имеет только мягкие окончания. Фамилии и заимствованные слова, оканчивающиеся на *б, в, г, д*, склоняются, так же, как слова, оканчивающиеся на глухие звуки.

Тапсырма. Прочитайте, переведите текст и поставьте вопросы к словам в *көмектес септік*.

Қаламмен, қарындашпен қағазға жазады. Бормен тақтаға жазады.

Кісілер арбамен, атпен, машинамен жүреді, жаяу жүреді. Алысқа поезбен барады, самолетпен ұшады.

Москвада метромен жүреді. Алматыда трамваймен, автобуспен, троллейбуспен жүреді.

2. Ответьте на вопросы и запишите их. 1) Кісілер немен жүреді? 2) Қағазға немен жазады? 3) Тақтаға немен жазады? 4) Москвада немен жүреді? 5) Алматыда немен жүреді?

Жаттығу. Спишите. Данные в скобках слова поставьте в *көмектес септік*.

1. (Біз) санасыңыз. 2. (Мәрзия) сөйлес. 3. (Мені) біздің үйге жүріңіз. 4. (Алматы) (самолет) келдік. 5. Мені (жұбайыңыз) таныстырыңыз. 6. Спорттың қандай (түрлері) шұғылданасыз? 7. Бізге (жолдасың) кел.

СӨЗДІК

санас (у) — считается
жаяу — пешком

сөйлес (у) — поговорить
таныстыр (у) — познакомить

жұбай — супруг (а) **түр** — вид
шұғылдану — заниматься.

Тапсырма. Поставьте слова в *көмектес септік* и подберите к каждому из них сказуемое из второго столбика. Запоминайте активные слова.

Үлгі (образец): Көзбен көреді.

қол...	еден жуады
аяқ...	жер жыртады
бас...	егін орады
қалам...	жер қазады
пышақ...	кір жуады
пароход...	кеседі
трактор...	іс тігеді
комбайн...	жүзеді
күрек...	ойлайды
сабын...	жүреді
су...	ұстайды
шүберек...	кеседі
ине...	жуады

СӨЗДІК

аяқ — нога	кес(у) — резать
бас — голова	күрек — лопата
егін — посев	кір жу (у) — стирать
жер — земля	кол — рука
жу (у) — мыть	ұста(у) — держать
жырт (у) — пахать	шүберек — тряпка
іс тік — іс тігу — шить	

Запомните пословицу. Ақырумен бірді, ақылмен мыңды жығады (буквально окриком можно побороть одного, умом тысячу людей, т. е. окриком можно подчинять одного человека, умом — тысячу людей).

Повторение пройденных занятий.

Тапсырма. Прочитайте текст. Переведите. Выпишите глаголы и определите в каком времени они стоят.

Текст

Бүгін қарт ата бақта түнеді. Таң сәрісімен барлық отырғызылған учаскелерді аралады. Танертеңгі кезде бақ ерекше әдемі көрінеді. Айнала жым-жырт. Ашық ас-

панда шөкімдей бұлт жоқ. Жас ағаштар сап түзеп тұр. Ағаштардың түбі жұмсартылған. Бір тал шөп жоқ. Алма ағаштары піскен алмаға самсап тұр.

(Т. Сыдықбеков)

СӨЗДІК

ағаштың түбі жұмсартылған — дерево окопано
айнала — кругом
алма ағаштары алмаға самсып тұр — ветви яблони ломаются от яблок
арала(у) — обходить
ашық аспан — ясное небо
бұлт — облако
ерекше — особо, особый
жым-жырт — безмолвие,
тишина

көрін (у) — показаться
отырғызылған — посаженный
піскен — спелый, вареный
сап түзеп тұр — стоят рядами
тал шөп — стебель травы
таң сәрісімен — с раннего утра
шөкімдей — клочок

Контрольная работа

1. Переведите на казахский язык: кислое молоко, скажи(те), передай(те), бери(те), возьми(те), яблоко, не бери(те), отнеси(те), имя, лошадь, стреляй(те), дед, есть, иди(те), отдохни(те), просто, стели(те), масло, считай(те), сознание, волосы, разбросай(те), литература, литературный, приличие, стекло, принеси(те), мир, не беспокойся(тесь), подай(те), помощь, помоги(те), привет, мода, свет (луч), клади(те), сила (мощь), чуть, узнай(те), певец (певица), далеко, письмо, мы, государство.

II. Перепишите данные предложения, поставьте вопросы к существительным, местоимениям и определите падежи.

1. Мына тастар Жезқазған, Алтай, Алатау, Қаратау кендерінен табылды. 2. Қай көшеде тұрасыз? 3. Сабағыңды оқыдың ба? 4. Мен Рәзиямен киноға бардым. 5. Біздің ауылды бәрі жақсы біледі. Онда бірнеше ұлт тұрады. Олар өте тату. 6. Менің ағам қалада жұмыс істейді. 7. Мәкен, нан, май әкел.

III. Проспрягайте глаголы **айт, тыңда, сөйле, бер, әкел, жаз, кір** в переходном настоящем и прошедшем времени.

Новые слова: кен — руда
табыл(у) — найтись, обнару-
житься

Дополнительный материал для устной речи

Обращение, пожелание
(тіл қату, тілек айту)
апа — обращение к бабушке
інішек — браток!
балам — сынок
қалқам — ласковое обращение старших к младшим
қарағым — миленький
шырағым — светик мой
құрметті қонақтар — дорогие гости
мырзалар — господа
бикелер — дамы
құрметті халайық — уважаемые люди

Примеры:

1. Қарағым, бермен кел, Бізге де көңіл бөл (Абай).
2. Жұмаш, бері кел, қалқам! 3. Ризамын, балам, риза-
мын! 4. Інішек, сағат неше? 5. Шырағым, тілеуің берсін,
мені үйге апаршы (светик мой, пожалуйста, проводи ме-
ня домой). 5. Құрметті халайық! Осы кеште бәріміз екі
жас Мәрзия мен Мағжанның үйлену тойына жиналып
отырмыз. Бүгін советтік үлкен семьяға тағы бір жас отау
қосылды. Сондықтан бұл той бәріміздікі. Бірінші айта-
рым: той құтты болсын! Қалқам, Мәрзия, Мағжан, ба-
қытты болыңдар! Тату-тәтті, ұзақ өмір сүріңдер!

Новые слова: үйлену тойы — свадьба, жас
отау — молодая семья, қосыл(у) — прибавится. Той құт-
ты болсын — Поздравляю ваш той. Бақытты болыңдар —
будьте счастливы. Тату-тәтті — дружно. Ұзақ — долго.
Өмір сүріңдер — живите.

Двадцать первое занятие

Грамматика: собственно-настоящее время (нақ осы
шақ)
Простая и сложная форма нақ осы шақ.

Грамматика. Нақ осы шак выражает действие, которое происходит в данный момент.

Нақ осы шак имеет 2 формы: 1) Простая форма, которая образуется с помощью 4-х глаголов *отыр* (садись, сидит), *тұр* (встань, стоит) *жүр* (пойдем, ходит), *жатыр* (лежит) и к ним прибавляются личные окончания.

ТАБЛИЦА СПРЯЖЕНИЯ

Глагол	лица	Единственное число	Множественное число
Отыр	1-ое	мен орындықта отырмын	Біз (дер) залда отырмыз
	2-ое	Сен орындықта отырсың	Сендер залда отырсыңдар
	3-е	Сіз орындықта отырсыз Ол орындықта отыр	Сіздер залда отырсыздар Олар залда отыр
Тұр	1-ое	Мен үйдің жанында тұрмын.	Біз үйдің жанында тұрмыз
	2-ое	Сен үйдің жанында тұрсың	Сендер үйдің жанында тұрсыңдар
	3-е	Сіз үйдің жанында тұрсыз Ол үйдің жанында тұр	Сіздер үйдің жанында тұрсыздар Олар үйдің жанында тұр
Жүр	1-ое	Мен үйде жүрмін	Біз үйде жүрміз
	2-ое	Сен үйде жүрсін Сіз үйде жүрсіз	Сендер үйде жүрсіндер Сіздер үйде жүрсіздер
	3-е	Ол үйде жүр	Олар үйде жүр
Жатыр	1-ое	Мен диванда жатырмын	Біз пәтерде жатырмыз
	2-ое	Сен диванда жатырсың	Сендер пәтерде жатырсыңдар
	3-е	Сіз диванда жатырсыз Ол диванда жатыр	Сіздер пәтерде жатырсыздар Олар пәтерде жатыр

Тапсырма. Выучите личные окончания глаголов тұр, отыр, жүр, жатыр.

Жаттығу. Спишите предложения, поставьте вместо многоточия нужные окончания собственно-настоящего времени.

1. Мен терезе алдында отыр... 2. Сәуле, сен қайда отыр... 3. Сіз қайда тұр... 4. Біз осында жүр... Сендер қай жерде жүр... 5. Біздер алма ағаштың қасында тұр... 6. Сен тақта жанында тұр...

2. Сложная форма *нақ осы шақ* образуется путем сочетания основного и одного из вспомогательных глаголов (отыр, жатыр, тұр, жүр).

Основной глагол принимает суффиксы *-ып*, *-іп* (после согласного), *-п* (после гласного), *-а* (после твердого слога), *-е* (после мягкого слога), а личное окончание прибавляется к вспомогательному. Например: оқып отырмын (я читаю). Сен оқып отырсың (ты читаешь). Сіз оқып отырсыз (вы читаете). Ол оқып отыр (он читает). Біз оқып отырмыз (мы читаем). Сендер оқып отырсындар (вы читаете). Сіздер оқып отырсыздар (вы читаете). Олар оқып отыр (они читают).

Мен бара жатырмын
Сен бара жатырсың
Сіз бара жатырсыз
Ол бара жатыр

Біз бара жатырмыз
Сендер бара жатырсындар
Сіздер бара жатырсыздар
Олар бала жатыр

З а п о м н и т е. Два глагола — *бар+у*, *кел+у* (и производные от них *апар+у*, *экел+у*) в собственно-настоящем времени принимают суффиксы *-а*, *-е* (*бара*, *келе*) и с ними сочетается только один вспомогательный глагол — *жатыр*. Например: Машина келе жатыр (машина идет); Сәкен қалаға бара жатыр (Сакен едет в город), Қолхозшы базарға көкөніс апара жатыр (колхозник везет на базар овощи). Ол үйден келе жатыр (он идет из дома).

Глаголы *тұр*, *отыр*, *жатыр*, *жүр* при помощи которых образуется *нақ осы шақ* характеризуют состояние действующего предмета. Н а п р и м е р: **Сәрсен шай ішіп отыр** (Сарсен пьет чай). Предложение нельзя переводить буквально: «Сарсен пьет чай сидя». Поэтому глаголы *тұр*, *отыр*, *жатыр*, *жүр*, когда употребляются как вспомогательные, не переводятся, а переводится только смысловой глагол. Сложный глагол, компонентом которого употребляется вспомогательный глагол «жатыр», выражает состояние действия. Например: Лекция болып жатыр (идет лекция). Концерт жүріп жатыр (идет концерт). Краннан су ағып жатыр (из крана бежит вода). Элеваторға астық тасып жатыр (на элеватор возят зерно). Поезд келе жатыр (поезд идет). Мәрзия театрға бара жатыр (Марзия идет в театр). Әкем Москваға бара жатыр (отец едет в Москву).

Обратите внимание! В 3-ем лице в единственном и множественном числе как простой, так и сложной формы **нақ осы шақ** не имеет личного окончания.

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите, найдите глаголы и определите, в каком времени они стоят.

Қун тұман. Болмашы желдің лебі сезіледі. Үйлердің мұржаларынан шыққан түтіндер әлдеқайда кетіп жатыр. Ашық қақпалар көрініп тұр. Қақпа алдында мал, адамдар жүр.

Жамал шешей бригадир Нәбиге келді. Оның қасында Әлібай тұр.

— Нәби шырағым, хат-хабар жеткізуге шана бер, жұрттан ұят болды, — деді. Бригадир Жамал шешейді ілтипатпен тыңдады.

(Ә. Көшімев).

СӨЗДІК

ашық — открытый	түтін — дым
әлдеқайда—куда-то,	хат-хабар — письмо
далеко	шана — сани
қақпа — ворота	шешей — мать
қасында — возле, около	ілтипат — внимание
леп — дуновение	мұржа — труба

Тапсырма. Запомните активные слова.

Тапсырма. Переведите следующие предложения, глаголы поставьте в **нақ осы шақ**.

Бабушка (моя) сидит на диване. Чайник кипит. Я иду за молоком. Мы пьем чай. Вы готовитесь к урокам? Вы кушаете? — Да, мы кушаем.

Тапсырма. Запомните выражения!

Тамақ пісіп тұр, ас пісіп тұр, ет пісіп тұр или тамақ дайын тұр, ас дайын тұр, ет дайын тұр нельзя глагол переводить в настоящем времени, а надо запомнить: обед готов, мясо готово (буквально: обед сваренный стоит, мясо сваренное стоит). Шай қайнап тұр, шай шығып тұр — чай готов, чай заварен.

Дополнительные материалы для устной речи

Приветствие. Диалог.

— Сәлеметсіз бе, қарындас!

— Сәлеметсіз бе!

- Қалай жеттіңіз?
- Жақсы.
- Есіміңіз кім?
- Есімім — Мәрзия.
- Сізге қаланы көрсетейін.
- Рақмет, жарайды.

II

- Қайырлы кеш, қарындас!
- Қайырлы кеш!
- Ғафу етіңіз, есіміңіз кім?
- Есімім — Мәрзия.
- Жұмыс істейсіз бе, оқисыз ба?
- Оқимын.
- Қайда оқисыз?
- Институтта оқимын.
- Қай институтта оқисыз?
- Пединститутта оқимын.
- Онда сізді институттан табуға болады екен ғой.
- Кешіріңіз, мен асығып тұрмын.
- Көріскенше сау болыңыз!
- Қош болыңыз!

Новые слова:

ғафу етіңіз — извините
есім — имя
жарайды — ладно
кешіріңіз — простите

көріскенше — до встречи
сау болыңыз — будьте здоровы
табу — найти

Двадцать второе занятие

Грамматика: Будущее время. Переходное будущее (ауыспалы келер шақ).
 Отрицательная форма глагола

Будущее время имеет 3 формы.

Грамматика. 1. Переходное будущее время (ауыспалы келер шақ).

Переходное будущее время образуется так же, как и переходное настоящее время: к основе глагола прибавляются суффиксы **-а, -е, -й**, а затем присоединяются соответствующие личные окончания.

В каком времени глагол употреблен, различается по контексту.

Например (мысалы): глагол *тұрады*.

Самат ауылда тұрады (настоящее время).

Самат ертең сағат жетіде тұрады (будущее время).

осы шақ

келер шақ

Ол ерте тұрады.

Ол ертең ерте тұрады.

Саттар мектепке барады.

Саттар сентябрьде мектепке барады.

Айнұр билейді.

Бүгін Айнұр билейді.

Әсем ән салады.

Кешке клубта Әсем ән салады.

Новое слово: билеу — танцевать.

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите. Найдите глаголы настоящего-будущего времени.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КЕН БАЙЛЫҒЫ

Қазақстанның жері кенге бай. Ертеде алтын, мыс, қалайы, тұз және әр түрлі асыл тастар қолмен қазып алынатын.

Совет үкіметі тұсында геологтар Қазақстан жерінен мындаған пайдалы кен орындарын ашты. Осылардың негізінде ондаған шахта мен завод салынды. Қарағанды, Балқаш, Жезқазған, Шымкент, Өскемен, Гурьев т. б. ірі өнеркәсіп орталықтары өсті.

Қазақстан қазір Совет Одағына көптеген мыс, қорғасын, цинк, алтын, күміс, никель, хромит, көмір, мұнай, болат, фосфор тыңайтқыштары және түрлі тұздар береді.

Орталық Қазақстаннан көмір, мыс, қорғасын, цинк, алтын, темір, марганец және сирек кездесетін металл шығады. Еліміздің үшінші көмір ошағы — Қарағанды, оның көмір қоры 50 млрд. тонна деп есептеледі.

Алтай қорғасын мен цинкке бай (Зырянск, Өскемен).

Батыс Қазақстаннан мұнай, жанар май, түрлі ас тұздары шығады. Ақтөбе облысынан никель шығады. Қостанай облысынан темір рудасының аса ірі кен орны табылды (Соколов-Сарыбай).

(Н. П. Новохватский).

СӨЗДІК

кен — ископаемое

қалайы — олово

тұз — соль

темір рудасы — железная руда

қор — запас

тыңайтқыш — удобрение
болат — сталь
асыл тас — драгоценный
камень

көмір ошағы — угольная ба-
за
есептеледі — считается

Сұрақ-тапсырма

1. Қазақстанда қандай кен шығады?
2. Өнеркәсіп орталықтарын атаңыз.
3. Орталық Қазақстаннан не шығады?
4. Алтай неге бай?
5. Батыс Қазақстаннан не шығады?
6. Ақтөбеде не бар?
7. Қостанайда қандай кен рудасы табылды?

2. Отрицательная форма глагола

Грамматика. Отрицательная форма глагола образуется путем прибавления к неразложимой или производной основе глагола аффиксов **-ма, -ме**, после гласных и сонорных **н, ң, -па, -пе** после глухих согласных. Затем прибавляются суффиксы и наконец личные окончания.

Мысалы: кара+ма, сөйле+ме, бар+ма, көр+ме, сал+ма, сүй+ме, сау+ма, сен+бе, жаз+ба, айт+па, көрсет+пе.

Новые слова: сүйме(у) — не любить, не целовать, саума(у) — не доить, сенбе(у) — не верить.

1. Мен бүгін жиналыста сөйлемеймін. 2. Сіз сөйлемейсіз бе? 3. Ертең киноға ол бармайды. 4. Сен Әсияға сенбейсің бе?

Тапсырма. Переведите на казахский язык:

1. Поезд не придет вечером. 2. Хасенов не придет завтра. 3. Сегодня собрания не будет. 4. Мы не пойдем в кино. 5. Он здесь не живет.

Тапсырма. Проспрягайте данные глаголы в отрицательной форме в собственном настоящем, переходном настоящем и прошедшем временах: жаз, ұйықта, кара, біл.

образец (үлгі): жекеше

Мен көрмей отырмын
Сен көрмей отырсың
Сіз көрмей отырсыз
Ол көрмей отыр

көпше

Біз көрмей отырмыз
Сендер көрмей отырсыңдар
Сіздер көрмей отырсыздар
Олар көрмей отыр

Мен көрмеймін
Сен көрмейсің
Сіз көрмейсіз
Ол көрмейді

Біз көрмейміз
Сендер көрмейсіндер
Сіздер көрмейсіздер
Олар көрмейді

Өткен шақ — мен көрмедім и т. д.

Повторение пройденного

Тапсырма. Сравните, как выражено сказуемое в предложениях на казахском и русском языках.

1. Машина келе жатыр — Машина идет (сюда).
2. Машина кетіп бара жатыр — Машина уходит.
3. Әкем жұмыстан келе жатыр — Отец идет с работы.
4. Әкем жұмысқа бара жатыр — Отец идет на работу.
5. Жұмысшылар заводтан қайтып келе жатыр — Рабочие возвращаются с завода (сюда).
6. Жұмысшылар заводтан қайтып бара жатыр — Рабочие возвращаются с завода (куда-то).
7. Балалар мектептен келе жатыр — Дети идут с занятия.
8. Балалар мектепке бара жатыр — Дети идут в школу.

Тапсырма. Прочитайте текст и запомните активные слова.

Кім не істейді?

Аспазшы ас пісіреді — Повар готовит еду
Тігінші киім тігеді — Портной шьет одежду.
Мұғалім сабақ береді — Преподаватель дает уроки
Оқытушы бала оқытады — Учитель учит детей
Суретші сурет салады — Художник рисует
Құрылысшы үй салады — Строитель строит дома
Етікші етік тігеді — Сапожник шьет обувь
Сауыншы сиыр сауады — Доярка доит коров
Қойшы қой бағады — Чабан пасет овец
Жылқышы жылқы бағады — Табунщик пасет лошадей
Табыншы сиыр жаяды — Табунщик пасет коров
Күзетші күзет күзетеді — Сторож сторожит
Оқушы сабақ оқиды — Ученик учит уроки

Энші эн салалды — Певец (певица) поет
Биші би билейді — Танцовщик танцует
Домбырашы домбыра тартады — Домбрист играет
на домбре

Т а п с ы р м а. Запомните!

Понедельник — дүйсенбі
Вторник — сейсенбі
Среда — сәрсенбі
Четверг — бейсенбі
Пятница — жұма
Суббота — сенбі
Воскресенье — жексенбі

Двадцать третье занятие

Грамматика: 1. Склонение слов в притяжательной форме (тәуелдік жалғаулы септеу)
2. Вспомогательные глаголы (көмекші етістіктер).

Обратите внимание на склонение слов притяжательной формы в **барыс, жатыс, табыс септік** и сравните со склонением слов в прямой форме. М ы с а л ы: дәптерге жаздым (прямая форма) барыс септік.

I л. дәптерімЕ жаздым (притяжательная форма)
барыс септік

II л. дәптеріңЕ жаздың (притяжательная форма)

III л. дәптерде жазылған (прямая форма)
жатыс септік

дәптерінде жазылған (притяжательная форма)
в жатыс

дәптерін көрсет (притяж. форма)
в табыс

дәптерді көрсет (прямая форма)
табыс

Слова в притяжательной форме тоже склоняются по падежам. Склонение слов в притяжательной форме в некоторых падежах отличается от склонения слов в прямой форме.

ТАБЛИЦА СКЛОНЕНИЯ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Название падежей	Прямая форма		Приятная форма			
	индивидуальная форма		коллективная форма			
	I (менін)	II (сенің)	III (оның)	I (біздің)	II (сіздің)	III (олардың)
Атау	қол	қолың	қолы	қолымыз	сендердің қолыңыз	қолы
	сөз	сөзің	сөзі	сөзіміз	қолдарың сөзіңіз (сөздерің)	сөзі
Ілік	қолдың сөздің	қолыңның сөзіңнің	қолының сөзінің	қолымыздың сөзіміздің	қолыңыздың сөзіңіздің	қолының сөзінің
	қолға	қолыңа	қолына	қолымызға	қолыңызға қолдарына	қолына
Барыс	сөзге	сөзіңе	сөзіне	сөзімізге	сөзіңізге сөздеріңе	сөзіне
	қолды	қолыңды	қолы	қолымызды	қолыңызды қолдарыңды	қолы
Жатыс	сөзді	сөзінді	сөзін	сөзімізді	сөзіңізді қолыңызда	сөзін
	қолда	қолыңда	қолында	қолымызда	қолдарыңда сөзіңізде	қолында
Шығыс	сөзде	сөзіңде	сөзінде	сөзімізде	сөздеріңде қолыңыздан	сөзінде
	қолдан сөзден	қолыңнан сөзіңнен	қолынан сөзінен	қолымыздан сөзімізден	сөзіңізден қолыңызбен	қолынан сөзінен
Көмектес	қолмен сөзбен	қолыңмен сөзіңмен	қолымен сөзімен	қолымызбен сөзімізбен	сөзіңізбен сөздеріңмен	қолымен сөзімен

Обратите внимание! Притяжательные формы слов запоминайте вместе с местоимениями менің, сенің, оның, біздің, сіздің, (сендердің), олардың.

Склонять слово надо так: менің қолым (моя рука), менің қолыма (на мою руку), менің қолымда (на моей руке) и т. д.

Запомните! Слова в притяжательной форме I, II лица в **барыс септік** имеют окончания **-а, е**, III лица — **на, не, жатыс септік** — **-нда, -нде**, табыс септік — **н**. Окончания **ілік, шығыс, көмектес септік** в притяжательной форме не изменяются.

Ж а т т ы ғ у. Просклоняйте данные слова в притяжательной форме в I, II (по индивидуальной форме), пользуясь таблицей.

Бас, көз, қалам, қағаз.

Т а п с ы р м а. Прочитайте текст. Переведите, выпишите существительные в притяжательной форме и определите падежи.

ҚАЖЫМҰҚАН МҰҢАЙТПАСОВ

Қазақ халқының атакты балуаны, классикалық күрестің асқан шебері Қажымұқан (Мұқан) Мұңайтпасов бұрынғы Ақмола облысы (қазіргі Целиноград), Қараөткелде 1871 жылы дүниеге келген, 1948 жылы Шымкент облысы, Арыс ауданында дүниеден қайтты.

1901 жылы Омбы қаласында балуандар чемпионатында атакты, айлалы, өте тәжірибелі орыс балуаны Иван Злобинмен кездескен.

И. В. Лебедевтің тәрбиесінде болып, цирк артистерінің өнерін үйренді. Қажымұқан 1908 жылы Россияның ірі қалаларында әлем чемпионы Георг Лурих ұйымдастырған чемпионаттарға қатысып алғаш рет «Ямогата Муханура» деген бүркеме атпен аренаға шықты. Ол 1909 жылы Рига қаласында өткен дүниежүзілік біріншілікте 1-ші орын алды. 1910 жылы Москва, Петербургтағы басқа көптеген қалаларда болып, Петр Янковский, Лурих тағы басқа балуандармен кездесті. Осы жылы Қажымұқан Оңтүстік Американы аралап шықты. 1911 жылы ол Варшавада өткен дүниежүзілік чемпионатта кіші алтын медальмен наградталды. 1913 жылы Троицк қаласында өткен халықаралық ең ірі чемпионатта 18 балуанмен күресіп, бәрін де жеңіп шықты. Қажымұқан

Париж, Лондон, Берлин, Варшава. Будапешт, Стокгольм сияқты қалаларда өнер көрсетті. Ол 1909—1911 жылдары Шығыс елдерін аралап, түрік балуандарын жеңіп қайтқан сапарында түріктер оған «Қажы» деген атақ берді. Бұл атақ оның бүкіл өміріне қалды. Кабулда, Тегеранда, Харбинде «Қара Иван» деген атпен Россияның намысын қорғады.

Қажымұқан ұлы орыс балуандары Иван Поддубный, Иван Шемякин, Иван Зайкиндермен дос болды.

1926 жылы Ташкентте атакты орыс балуаны Климентий Бульді жеңді. 1927 жылы Одақ көлемінде Орынборда өткен ең ірі чемпионатқа қатысып, бірінші орын алды. Осы жолы оған Қазақстан Орталық Атқару комитеті «Қазақ даласының батыры» деген атақ берді.

Қажымұқан балуан ғана емес, ғажайып цирк артисі еді. Қажымұқан Отанымыздың ұлы патриоты болды. Ұлы Отан соғысы кезінде өзі жинаған қаржысына самолет сатып алып, Отанын қорғап жатқан ұлдарына сыйлады. Алматы мен Семей қалаларында Қажымұқан атында көшелер бар және оның құрметіне дәстүрлі спорт жарысы өткізіледі.

Қажымұқан өз өмірінде 48 алтын, күміс, қола медаль жеңіп алды, «Құрмет белгісі» орденімен наградталды (Қазақ Совет энциклопедиясынан).

СӨЗДІК

айлалы — ловкий
атақты — знаменитый
балуан — борец
дүниеге келген — родился
ірі — крупный
бүркеме ат — псевдоним
кіші — малый
сапарында — в своей поездке
өткен — прошедший
Ұлы Отан соғысы — Великая Отечественная война
құрметіне — в честь
шебер — мастер

тәжірибелі — опытный
кездескен — встречался
өнер — искусство
ұйымдастырған — организован
жеңіп шық (+у)-шығу — победить
атақ бер(у) — дать звание
намысын қорға(у) — защищать честь
сыйла(у) — подарить
дәстүрлі — традиционный
өз өмірінде — в своей жизни

2. ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЕ ГЛАГОЛЫ

В казахском языке имеется целая система вспомогательных глаголов, которые служат для передачи тех или

иных оттенков законченности, незаконченности, начала, конца, направленности и др.

Все глаголы в казахском языке можно делить на три группы: 1. Глаголы, которые выступают только как вспомогательные: а) *е*, который выступает в формах **е+кен**, **е+ді**, **е+мес**, **е+мей**, **үлкен екен** (оказывается, большой; оказывается, он старше), **шыны емес** (не стекло), **көрген екен** (оказывается, он видел), **айтып едім** (я было сказал) и др. б) **бол(у)** — быть, **ет(у)** — делать, совершить—употребляется при именах и образует от них глаголы **қаулы етті** (постановили), **мырс етті** (усмехнулся), **ермек етті** (забавлялся) и др. **Бол(у)** употребляется только при именах: **сау бол** (будь здоров), **қош бол** (до свидания), **мұғалім болды** (стал преподавателем), **председатель болды** (стал председателем), **құда болды** (стал сватом), **аз болды** (мало стало), **кез болды** (встретился), **су болды** (стал мокрым), **жарық болды** (стало светло), **қараңғы болды** (стало темно) и др. **Бол** еще выступает в своем основном значении: **кеше болдым** — был вчера.

2. Глаголы, которые употребляются только в основном значении,— **оқы**, **жаз**, и др.

3. Некоторые глаголы могут выступать как в качестве вспомогательных, так и в роли глаголов в реальном значении. Например: бала бесікте **жатыр** (ребенок лежит в люльке), әжем диванда **жатыр** — бабушка лежит на диване (основное значение). Жиналыс **болып жатыр** — идет собрание (вспомогательное), мен газет **алдым** — я взял газету (где *ал* основной глагол), ол **оқып алды** (где *алды* вспом. глагол) и т. д.

В качестве вспомогательных особенно часто употребляются следующие глаголы: **отыр**, **жатыр**, **тұр**, **тұр**, **баста**, **кел**, **кет**, **бар**, **көр**, **бер**, **ал**, **қой**, **шық**, **бол**, **қара**, **біл**, **сал**, **өт**, **түс**, **қаш**, **қал**, **сал**, **жібер**, **айнал**.

Новые слова **айнал(у)** — превращаться, вращаться, **баста(у)** — начинать, **жібер(у)** — посылать, отправлять, **қал(у)** — оставаться, **қаш(у)** — убегать, **сал(у)** — класть.

Тапсырма. Прочитайте данные предложения и определите основные и вспомогательные глаголы.

1. Мәрзия, мына алманы сумқаға сал.

2. Марат, әженді үйіне шығарып сал.

3. Сен тапсырманы орындап қой.

4. Мына кітапты шкафка қой.
5. Кітапты оқи бер.
6. Газетті Мәкенге бер.
7. Үйден қолшатыр ал.
8. Есікті жауып ал.
9. Базардан жеміс ала кел.
10. Жұмысқа тез кел.
11. Хал-жағдайыңды айтып көр.
12. Пальтоны көр.
13. Баяндамада бәрін айтып шық.
14. Үйден тез шық.

Двадцать четвертое занятие

Грамматика. Деепричастие (көсемше), образование сложных глаголов (күрделі етістіктердің жасалуы).
Деепричастие I (көсемше I).

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите. Выпишите глаголы. Ответьте на вопросы.

Данияр алдыңғы күні Мәскеуден келіпті. Мәскеуде 15 күн болыпты. Онда «Колос» қонақ үйінде жатыпты. Мәскеудің көрнекті орындарының бәрін аралапты. Ленин мавзолейіне барыпты. Кіші театрда М. Горькийдің «Шыңырауда» пьесасын көріпті. МГУ-дің филология факультетіне барып, студенттерімен танысыпты.

Данияр Мәскеуге барғанына өте риза болып қайтыпты. Ол алған әсерін группаға әңгімелеп бермекші.

Сұрақтар (вопросы)

1. Данияр алдыңғы күні қайдан келді?
2. Ол онда неше күн болды?
3. Қай қонақүйде жатты?
4. Мәскеудің қай жерлерін аралады?
5. Кіші театрда кімнің қай пьесасын көрді?
6. Ол Мәскеуге барғанына риза ма?

Грамматика. Деепричастие I образуется от основы глагола путем прибавления суффиксов **-п, -ып, -іп** и личных окончаний.

Например.

Мен айт+ып+пын
Сен айт+ып+сың
Сіз айт+ып+сыз
Ол айт+ып+ты

Біз айт+ып+пыз
Сендер айт+ып+сыңдар
Сіздер айт+ып+сыздар
Олар айт+ып+ты

Деепричастие I на -п выражает действие в прошедшем времени. В грамматике казахского языка эта форма носит название неочевидного прошедшего времени. Она употребляется в случаях, когда говорящий сам не видел совершенного действия, а узнал о нем из других источников или позабытое восстановил в памяти. Обратите внимание на данный текст выше, где о поездке Данияра в Москву говорящий узнал от другого лица.

Сравните предложения:

Данияр Мәскеуден келді или **Данияр Мәскеуден келіпті**. Первый вариант перевода употребляется, если говорящий сам очевидец приезда Данияра, а второй — если говорящий узнал о приезде Данияра от другого лица.

Пример: Асқар хат жазып кетті. — Асқар написал письмо. **Асқар хат жазып кетіпті.** — Оказывается, Асқар написал письмо. Обратите внимание, эта форма еще выражает действие или событие, которое произошло давно или чаще всего встречается в сказках, рассказах, выражая давность событий. Поэтому эту форму называют еще давнопрошедшим временем.

Например. ...**Бұл баяғыда болыпты. Ерте-ертеде... бір қырғыз тайпасы арналы салқын сулы өзеннің жағасында тұрыпты. Өзен аты Енесай скен. Алыс — шалғайда Сібір жерін қақ жарып ағыпты. Қазір ол өзен Енисей деп аталады, ал баяғыда Енесай атаныпты...**

(Ш. Айтматов).

Новые слова. **ағу** — течь, **алыс** — шалғайда — далеко-далеко, **арналы** — широкий, **атан(у)** — называться, **баяғыда** — давно, **ертеде** — **ертеде** — давным-давно, **қақ жар(у)** — пересекать, **өзен аты** — название реки, **тайпа** — племена.

Тапсырма. Переведите следующие предложения на казахский язык.

1. В кинотеатре «Казахстан» ты видел картину «Кыз Жибек». Оказывается, в кинотеатре «Казахстан» ты видел картину «Кыз Жибек». 2. Вы учились в университете. Оказывается, вы учились в университете. 3. Студенты работали в совхозе «Балтабай». Оказывается, студенты работали в совхозе «Балтабай». 4. Оказывается, вы много книг брали из нашей библиотеки.

СӨЗДІК

алдыңғы күні — позавчера
арала(у) — посещать
әңгімеле(у) — рассказать
эсер — впечатление

қонақ үй — гостиница
таныс(у) — познакомиться
«Шыңырау» — «На дне»

ТАБЛИЦА СПРЯЖЕНИЯ ДЕЕПРИЧАСТИЙ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ

Положительная форма (болымды түрі)

Лица	Единственное число (жекеше)	Лица	Множественное число (көпше)
I	жаз + ып + пын, біл + іп + піп	біз	жаз + ып + пыз, біл + іп + піз, қар + ап + пыз
II	жаз + ып + сың, біл + іп + сің,	сендер	жаз + ып + сың + дар, біл + іп + сіңдер, қар + ап + сың + дар.
	жаз + ып + сыз, біл + іп + сіз	сіздер	жаз + ып + сыздар, біл + іп + сіздер, қара + п + сыз + дар.
III	жаз + ып + ты, біл + іпті	олар	жаз + ып + ты, біл + іп + ті, қара + п + ты.

ТАБЛИЦА СПРЯЖЕНИЯ ДЕЕПРИЧАСТИЙ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ

Отрицательная форма

Жак	Жекеше	Жак	Көпше
I	қара + ма + п + ын	біз	қара + ма + п + ыз
II	қара + ма + п + ың	сендер	қара + ма + п + ыңдар
	қара + ма + п + ыз	сіздер	қара + ма + п + ыздар
III	қара + ма + п + ты	олар	қара + ма + п + ты

Ж а т т ы ғ у. Проспрягайте глаголы **сөйле, тазала, жазыл, жу, жина** в прошедшем времени деепричастия, три глагола в положительной, два глагола в отрицательной форме в единственном и во множественном числах.

Запомните! Значения глаголов *жазыл(у)* — подписаться (на газеты, журналы), записаться, выздороветь; *тазала(у)* — чистить, почистить.

Т а п с ы р м а. Прочитайте текст, добейтесь беглости в чтении. **Запоминайте названия еды.**

АСХАНА

Біздің совхоз орталығында үлкен асхана бар. Асханадан жұмысшылар тамақтанады, жолаушылар да тамақ ішеді. Асхана аспазшысы тамақты дәмді пісіреді. Онда ыстық тамақтан пельмен, мәңті, қуырдақ, дүнген кеспесін, бесбармақ даярлайды. Бірінші асқа кеспе, борщ, сорпа пісіреді. Көкөністен шүгіндір, сәбіз, қияр, капуста салаттарының бірін әзірлеп қояды. Сусынға кілегей қосқан шай немесе компот береді. Асхананың ыдыстары мол: кесе, стакан, тәрелке, шанышқы, пышақ, қасық бәрі жеке-жеке тұрады. Нанды жапырақтап кесіп қойыпты. «Нан — халқымыздың байлығы, рәсуа етпеңіздер» деген ескертпе жазып қойыпты.

СӨЗДІК

бірін — одно из них
даярла(у) — приготовить

кеспе — лапша
кесілген — нарезанный

ескертпе — напоминание
жапырақталып — по ку-
сочкам
жеке-жеке — по отдель-
ности
же(у) — кушать
жолаушы — проезжий

кілегей — сливки
кілегей қосқан — со слив-
ками
сусын — напиток
шанышқы — вилка
мол — достаточно, много

Грамматика. Деепричастие II образуется от основы глагола при помощи суффиксов *-а, -е, -й*, которые слу-
жат для образования настоящего-будущего времени. См.
семинадцатое и двадцатое занятия.

ОБРАЗОВАНИЕ СЛОЖНЫХ ГЛАГОЛОВ

Сложные глаголы в казахском языке образуются
путем сочетания двух (иногда и более) основ глагола,
первый основной глагол употребляется в деепричастной
или причастной форме, а второй вспомогательным глаго-
лом.

Обратите внимание, когда в предложении употреблен
сложный глагол, то переводится только основной гла-
гол. Н а п р и м е р: **Мен газеттерді қарап шықтым** (я
все газеты просмотрел). **Ол газетке мақала жазған еді.**
Он написал (когда-то) статью в газету. **Жаза бер** (про-
должай писать).

Дополнительный материал для устной речи

Поздравление

Құттықтау

Поздравляю тебя (вас) с...	—Сені, сізді
праздником	мерекенізбен (мерекенмен)
юбилеем	мүшел тойыңызбен
С днем рождения	туған күніңізбен (күніңмен)
С Новым годом	жаңа жылыңызбен (жылың- мен)
С Днем Победы	Жеңіс күнімен
с успешным окончанием ин- ститута —	институтты ойдағыдай бітіруіңізбен (бітіруіңмен) құттықтаймын).
с рождением малыша—	кішкентайыңыздың (кіш- кентайыңның), бөпеніздің (бөпенің) бауы берік бол- сын.
с рождением внука—	немереніздің (немеренің) бауы берік болсын.

со свадьбой поздравляю

желаю (ем) Вам большого счастья

желаю вам успеха, семье— счастья

будь (те) здоров (ы),
счастлив (ы)

с наступающим праздником
поздравляю Вас

— тойларыңыз (тойыңыз,
тойың) құтты болсын!

— сізге (сіздерге) зор бақыт
тілейміз (тілеймін)

— сізге табыс, семьяңызға
бақыт тілеймін.

— денің (із) сау болсын, ба-
қытты бол (-ыңыз)

— сізді (сені) келе жатқан
мейрамыңызбен (мейрамың-
мен) құттықтаймын.

Двадцать пятое занятие

Грамматика. Причастие (есімше). Собирательное чис-
лительное (жинақтау сан есімі).

Ж а т т ы ғ у. Прочитайте текст, переведите, обратите внимание на выделенные глаголы, найдите основу и суф-
фиксы.

УАҚЫТ

Таң атады, күн батады. Арасында 24 сағат немесе 1440 минут, немесе 86400 секунд өтеді. Біз оны қалай өткізіп жүргеніміз төңірегінде ой жүгірттік пе? Ойлап көрдік пе? Тұтас өміріміздің шартты түрде бөлінген үзігі емес пе?

«Сол уақытты өткізу кез келген адамға үлкен шеберлікке түсетін болса керек. Уақытты пайдалана білуге де таланттылық керек. Біз білетін ғылымда, өнерде керемет із қалдырған кісілер уақытының әрбір минутын дұрыс пайдалана алған. Мәселен, Отто Шмидт қаршадай кезінде бүкіл өмірін минут-минутымен жоспарлаған. Бір қызығы — ғалым соңғы демі біткенше сол жоспарынан таймаған екен.

(«Білім және еңбек» журналынан)

арасында — промежуток
(во времени)
бөлін(у) — делиться
бүкіл — весь (вся, все)
білетін — которого знаем
керемет — необычный,
очень изумительный
күн батады — солнце са-
дится
соңғы демі біткенше — до
последнего дыхания
қаршадай кезінде — с ма-
лых лет
тайма(у) — не отступать,
не изменять

ой жүгірту — размышлять
ойла(у) — подумать
өткіз(у) — проводить
пайдалана білуге — чтобы
использовать
бір қызығы — интересно-
то...
са-дұрыс — правильно
жоспарла(у) — планировать
кез келген — каждый
тұтас — целый
үзік — отрезок, часть
шеберлік — мастерство
із қалдыр(у) — оставить
след, память

Тапсырма. Запомните устойчивые сочетания:
соңғы демі біткенше, қаршадай кезінде, із қалдырды.

Грамматика

1. Причастие (есімше) образуется от основы глагола путем прибавления суффиксов **-ған, -ген, -қан, -кен**. Эта форма имеет широкое употребление в значении прошедшего времени: **Қайыр кеше келген** (Кайыр вчера приехал). **Ол әлдеқашан айтқан** (он давно говорил).

2. Если причастие стоит перед существительным, то выступает в качестве определения. Например: **Кірген кісі** — вошедший человек, **айтқан сөз** — сказанное слово, **алынған қаулы** — принятое постановление, **біткен іс** — законченное дело.

3. Если причастие принимает личные окончания, то оно выступает в предложении в качестве сказуемого и выражает действие, происходившее в прошлом, и рассматривается в казахском языке одним из видов прошедшего времени.

Тапсырма. Прочитайте внимательно текст «Уақыт», найдите и выпишите причастие, определите, в роли какого члена предложения оно выступает.

4. Отрицательная форма причастия образуется следующим образом: а) путем прибавления к основе глагола отрицательного суффикса **-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе** перед суффиксом причастия. Например: **айтылмаған сөз** (невысказанные слова), **жазылмаған заң** (неписанный

закон). ә) причастное слово сочетается со словом *жоқ*, которое изменяется по лицам. Н а п р и м е р:

жекеше

мен көрген жоқпын (я не видел)

сен көрген жоқсың

сіз көрген жоқсыз

ол көрген жоқ

көпше

біз көрген жоқпыз

сендер көрген жоқсындар

сіздер көрген жоқсыздар

олар көрген жоқ

б) причастное слово сочетается с отрицанием *емес*, которое принимает личные окончания и передает значение категоричного отрицания. Н а п р и м е р: Мен айтқан емеспін (я никогда не говорил).

5. Причастие принимает окончание множественного числа, притяжательные, падежные окончания. Н а п р и м е р: Сөйлегендер көп болды (выступивших было много). Келгендер қонақ үйге орналасты (приехавшие устроились в гостинице). Қорыққанға қос көрінеді (у испугавшегося в глазах двоится) — у страха глаза велики. Көргенім осы (только что увиденное мною).

ТАБЛИЦА СПРЯЖЕНИЯ ПРИЧАСТИЙ

Лица жақ	Жекеше (ед. число)	Көпше (мн. число)
I	айт + қан + мын	айт + қан + быз
II	айт + қан + сың	айт + қан + сындар
II	айт + қан + сыз	айт + қан + сыздар
III	айт + қан	айт + қан

ТАБЛИЦА СПРЯЖЕНИЯ ПРИЧАСТИЙ В ОТРИЦАТЕЛЬНОЙ ФОРМЕ

Лица жақ	Жекеше	Көпше	Жекеше	Көпше
I	айтпағанмын	айтпағанбыз	айтқан жоқпын	айтқан жоқпыз
II	айтпағансың	айтпағансындар	айтқан жоқсың	айтқан жоқсындар
	айтпағансыз	айтпағансыздар	айтқан жоқсыз	айтқан жоқсыздар
III	айтпаған	айтпаған	айтқан жоқ	айтқан жоқ

Тапсырма. От следующих глаголов образуйте причастия прошедшего времени и придумайте с ними предложения: **жаз, оқы, сат, сөйле, көр, кет.**

Тапсырма. Проспрягайте следующие глаголы в причастной форме прошедшего времени (в положительной и отрицательной форме): **қайт, сәлем айт, бар, кел, бер,** пользуясь таблицей.

СОБИРАТЕЛЬНЫЕ ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ

Жаттығу. Найдите в тексте собирательные числительные. Біздің бірінші курс студенттері Қаскелеңде көкөніс жинады. Онда біздің группа үш бригадаға бөлінді. Оның біреуінде 11 студент, екіншісінде 10 студент, үшіншісінде 9 студент болды. Үшінші бригаданың алтауы ер бала, үшеуі қыз бала еді. Біз күнделік нормамызды екінші бригадadan қалыспай орындадық. Жұмысты аяқтап қайтқанда совхоз басшылары Мәрия, Сәния үшеуімізге ақшалай сыйлық берді.

Новые слова: **ақшалай** — денежный, **ер бала** — мальчики, **қыз бала** — девочки, **қалыспай** — не отставая, **орында(у)** — выполнять, **сыйлық** — премия.

Грамматика. Собирательные числительные образуются от количественных с помощью суффиксов **-ау, -еу**. Суффикс **-ау** прибавляется после твердой основы, **-еу** — после мягкой основы: **біреу, екеу, үшеу, төртеу, бесеу, алтау, жетеу**.

Заметьте, что у числительных *екі, алты, жеті* при присоединении суффиксов **-ау, -еу** коренные гласные *ы, і* выпадают: **екі+еу — екеу, алты+ау — алтау**.

Собирательных числительных в казахском языке семь. В предложении они употребляются чаще всего в качестве сказуемого. **Например:** менің балам алтау.

Запомните, собирательные числительные принимают окончания притяжательной формы: **үшеуМІЗ — мы втроем, екеуІҢ — вы вдвоем, екеуІҢІЗ — вы вдвоем, екеуІ — они вдвоем.**

Запомните поговорку: **Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді.**—Если шестеро врозь — лежащее во рту теряют, если четверо заодно — улетевшее в небо достают.

(приветствия)

Ассалаумағалейкум!	Здравствуйте!
Алейкумассалам!	Здравия желаем!
Есенбісіз!	Здравствуйте!
Шүкір, есенбісіз!	Здравствуйте!

Примеры: Ассалаумағалейкум, ақсақал! — Әликумассалам! Қалай, ақсақал, мал-жан аман ба? — Шүкір, қарағым! (Как, ақсақал, все ли благополучно в семье? — Потихоньку, все в порядке).

Дені-қарның сау ма!	Как здоровье?
— Есенбісіз, ақсақал!	Здравствуйте, ақсақал!
— Шүкір, сау-саламатпыз.	Благополучны, все живы, здоровы.
— Есенбісіз, апа!	Здравствуйте, апа!
— Шүкір, қарағым, үй-ішін аман ба?	Здравствуй, дорогое дитя! Как семья поживает?
— Есенбісіз, бәйбіше!	Здравствуйте, байбише!
— Денсаулығыңыз қалай?	Как ваше здоровье?
— Шүкір, есенбісіз?	Нормально, здравствуйте!
— Өзіңіз қалайсыз?	Сами как себя чувствуете?
— Бала-шағаң аман ба?	Дети Ваши живы, здоровы?
— Шүкіршілік, аман-есенбіз!	Все нормально, живы, здоровы.

Двадцать шестое занятие

Грамматика. Неопределенная форма глагола (тұйық етістік). Приблизительные числительные.

Жаттығу. Көп оқу керек. Үнемі жаттығу керек. Аз сөйлеу керек. Көп тыңдау керек.

Тапсырма. Читайте текст, переведите. Найдите неопределенную форму глагола, определите его окончания и выпишите их.

Владимир Ильич Ленинмен болған қас-қағым жүздесулер Николай Николаевичтің алдағы бүкіл өміріне айқын бағыт-бағдар жасап берген еді. Ильич өсиеті бойынша Николай ең алдымен білімін толықтырды. Байланыс техникумын түгесіп, арнаулы орта білім алды. 1926 жылы Совет Одағы Коммунистік партиясының қатарына кірді. Революция жеңістерін қорғауды арымды қорғау деп сезінді. Ленин өсиеттерін адалдықпен орындауға бар күш-жігерін салды.

1929-шы жылдан бастап, Николай Николаевичтің өмірі Қазақстанмен тығыз байланысты болды. Шекарада әскери міндетін атқарды. Ал, 1930 жылдары бандылармен шайқасты.

Оның өмірінде есте қаларлық сәттер көп. Әйтсе де, ол өзі айтқандай өңі жылы адаммен — Владимир Ильич Ленинмен қас-қағым сәттік жүздесуін өмірімдегі ең бір бақытты сәтім деп баралайды.

Қазір Николай Николаевич Дьяконов Семей қаласында тұрады. Құрметті демалыста. Ол қаладағы № 18 орта мектеп оқушыларымен тығыз байланыс жасап, қала жұртшылығымен жиі-жиі кездесулер өткізеді. Өзі партиялық есепте тұратын Семей былғары мех бірлестігі өміріне етене араласады. Жастарды Ленин өсиеттеріне адал болуға тәрбиелейді. Иә, Ленинмен жүздескен адамның жастарға да, қатарластарына да айтары аз емес...

(«Қазақ әдебиеті» газетінен).

СӨЗДІК

адал болу — быть честным

адалдық — честность

айқын — ясный

алдағы — предстоящий

әйтсе де — все же, но

бақылау — оценить

бағыт-бағдар — направление

байланыс — связь

барлық — все (вся, весь)

бүкіл — весь, вся

ар — честь, совесть

арнаулы — специальный

атқару — выполнять

етене — близко

әскери — военный

қас-қағым сәт — в мгновение ока, миг

қатар(ы) — ряд

қорғау — защищать

құрметті — заслуженный, почетный, уважаемый

былғары-мех — коженно-меховой

міндет — долг, обязанность	салу — вкладывать, класть
бірлестігі — объединение	жұрт — люди
орта — среда, средний	сәт — момент, миг, удача
елеулі — достойный внима-	жүздесу — встречаться,
ния	встреча
өмірімдегі — в моей жизни	сезіну — чувствовать
ең алдымен — самым пер-	жылы — теплый, добрый
вым	Совет Одағы — Советский
өңі — его вид	Союз
есте қаларлық — запомина-	кездесу — встречать, встреча
ющийся	тәрбиелеу — воспитывать
өсиет — заветы	күш-жігер — сила и энергия
жасап беру — сделать	толықтыру — пополнять
партиялық есеп — партий-	түгес(у) — окончить
ный учет	шайқас(у) — сражаться
жеңіс — победа	шекара — граница

Грамматика. Неопределенная форма глагола образуется путем прибавления к глагольной основе суффикса **-у**. **Н а п р и м е р:**

оқы — читай, учись
оқу — учиться, чтение
оқу керек — надо читать
айту керек — надо сказать

Неопределенная форма переводится на русский язык также и существительным. **Н а п р и м е р:**

кету — 1) уходить, 2) уход
алу — 1) взять, 2) взятие
жүру — 1) идти, поехать, 2) поездка
ауыру — 1) болеть, 2) болезнь
кездесу — 1) встречать, 2) встреча

Запомните, отглагольные имена могут принимать окончания существительных. **Н а п р и м е р:** **Оқуға келдім** — я приехал учиться, приехал на учебу. **Олар кино көруге кетті** — они пошли смотреть кино. **Сәрсен оқуды жақсы бітірді** — Сәрсен хорошо закончил учебу. **Мектепте Отан соғысы ардагерлерімен кездесулер өткізілді** — в школе проводились встречи с ветеранами Отечественной войны. **Менің сабақ үлгеруім жақсы** — у меня успеваемость хорошая.

Запомните крылатое выражение: **Оқу — білім бұлағы, білім өмір шырағы** (Учение — знания родник, знания — жизни светильник).

Тапсырма. Образуйте от глаголов: **көр, бер, қайт, сана, сат** неопределенную форму глагола и поставьте их в притяжательной форме.

Тапсырма. Просклоняйте отглагольные имена **жазу, оқу, жүру**.

II. Грамматика. Приблизительные числительные (болжалды сан есім)

Жаттығу. Прочитайте текст и переведите. Выпишите имена числительные с теми словами, к которым относятся.

Біздің «Тасты» совхозында мал көп. Онда мыңдаған қаракөл қойын өсіреді. Жүздеген түйе бар. Жеке меншіктің қырық шақты сиыры, отызға тарта ешкі-лақтары бар. Бұларды бақташы бағады.

Новые слова: **бағады** — пасет, **бақташы** — табунщик, **ешкі** — коза, **жеке меншік** — частник, **қой** — овца, **лақ** — козленок, **өсіру** — выращивать, **түйе** — верблюд.

Грамматика. Приблизительные числительные образуются путем: а) присоединения к количественным числительным суффиксов **-даған, -деген, -дай, -дей**: **ондаған, жүздеген** — около десяти, около сотни, **мыңдай** — около тысячи и т. п. б) сочетания количественных числительных с послесловами **шақты, шамалы, тарта** (около). Например: **отыз шақты, елуге тарта, жүз шамалы** и т. п.

Тапсырма. Переведите следующие предложения.
1. На субботник вышли около сотни людей. 2. В нашем пионерском лагере отдыхали около 150 школьников.
3. На столе лежат около 15 книг, около 30 тетрадей, около 20 карандашей, около 10 ручек.

Новые слова: на субботник — сенбілікке, отдыхать — демалу (у).

Тапсырма. Запомните активные слова и выражения.

Контрольная работа. Переведите текст. Выпишите простое и сложное причастие, определите суффиксы и окончания его.

МОЦАРТТЫҢ БАЛАСЫ

Данышпан композитор Вольфганг Амадей Моцарттың ұлы Франц Ксавер Моцарттың қырық шақты жыл Львовта тұрып, еңбек еткенін екiнiң бiрi бiле бермейдi. Бұл қалада ол хор қоғамын ұйымдастырған. Балаларды фортепианода ойнауға үйреткен. Өзi концерт қойып, оркестрге дирижерлiк еткен.

Львовта жүргенде Моцарттың ұлы украин халық әндерiнiң желiсiне фортепианоға арналған пьесалар да жазған. Қазiр қаладағы Н. В. Лысенко атындағы консерваторияның концерт залынан Франц Ксавер Моцарттың шығармаларын жиi естуге болады.

(«Қазақ әдебиетi» газетiнен).

СӨЗДІК

арналған — посвященный	қоғам — общество
данышпан — великий	40 шақты — около 40
естуге болады — можно слу-	ұйымдастыр(у) — органи-
шать	зовать
желісі — мотивы	үйрет(у) — учить
жиі — часто	

II. Ответьте на вопросы.

1. Данышпан композитор Моцарттың баласы қайда, қанша жыл еңбек еткен? 2. Онда ол не ұйымдастырды? 3. Балаларды не ойнауға үйреткен? 4. Франц Моцарт Львовта қандай шығармалар жазған?

III. Поставьте в притяжательной форме причастия *ойлаған, білген, жазған*.

IV. Просклоняйте причастия *кеткен, барған, үйреткен*.

V. Поставьте во множественном числе следующие причастия: *айтқан, көрген, есіткен*.

VI. Проспрягайте следующие причастия в давнепрошедшем времени в положительной и отрицательной формах (с суффиксом *-ма* и в сочетании со словом *жоқ*, а также с отрицанием *емес*). Оқыған, алған, берген.

Дополнительный материал для устной речи

Просьба

Өтініш

Можно?

разрешите...

войти
спросить
пройти
У меня к вам просьба
Говорите, я вас (тебя)
слушаю
Чем я могу Вам (тебе)
помочь?
Помогу Вам (тебе)
Окажу услугу Вам
Очень жаль, но не могу

кіруге
сұрауға
өтіп кетуге рұқсат па?
Сізге өтінішім бар еді.
Айтыңыз (айт), тыңдайын.
— Сізге (саған) қандай кө-
мегім керек?

Сізге (саған) көмектесейін
Сізге қол ұшын берейін
Өкінішке орай, көмектесе
алмаймын.

Двадцать седьмое занятие

Грамматика. Имя прилагательное (сын есім).
Прочитайте текст, обратив внимание на
выделенные слова, отвечающие на воп-
росы *какой? который?*

Әдемі, кең көше. Кең көшемен жүріп келеміз. Түн
қараңғы. Көшеде жарық. Биік үйлер анадайдан көріне-
ді. Аласа үйлер ағаш арасынан әзер көрінеді.

Грамматика

Прилагательное в казахском языке отвечает на во-
просы *какой? (какой?), кай? (который?)* и выражает
признак предмета.

Имя прилагательное — неизменяемая часть речи.

Имена прилагательные в казахском языке в основ-
ном выступают в качестве определения. Они стоят перед
определяемым словом, не согласуясь ни в числе, ни в
падеже. *Биік үй, биік үйлер, биік үйлерде, биік үйлерге,
биік үйлерді* и т. д.

Имена прилагательные обозначают различные при-
знаки предметов.

Запомните! 1) Цвет: **ақ** (белый), **қара** (черный), **қы-
зыл** (красный), **сары** (желтый), **көк** (синий), **жасыл** (зе-

лений), **қоңыр** (коричневый), **күлгін** (сиреневый), **қуқыл** (бледный), **сұр** (серый), **қызыл күрең** (бордовый),

2) Объем, величина, размер: **үлкен** (большой), **кішкене** (маленький), **кең** (широкий), **тар** (узкий, тесный), **биік** (высокий), **аласа** (низкий), **ұзын** (длинный), **қысқа** (короткий), **терең** (глубокий), **саяз** (мелкий, неглубокий), **алыс** (далекий), **жақын** (близкий), **қалың** (толстый), **жұқа** (тонкий), **жуан** (толстый), **жіңішке** (тонкий).

3) Характер или свойство: **жуас**, **момын** (смирный, тихий), **тентек** (озорной, шаловливый, с характером); **жақсы** (хороший), **жаман** (плохой), **нашар** (неважный), **ақылды** (умный), **ақымақ** (глупый, дурак), **қатты** (твердый), **жұмсақ** (мягкий), **семіз** (жирный), **арық** (худой).

4) вкус: **ашы** (горький), **тұщы** (пресный), **тәтті** (сладкий), **дәмді** (вкусный), **дәмсіз** (невкусный), **қышқыл** (кислый), **тұзды** (соленый).

5. Форма: **домалақ** (круглый), **дөңгелек** (круглый), **жұмыр** (шарообразный), **жалпақ** (плоский), **томпақ** (выпуклый), **сопақ** (продолговатый), **қырлы** (граненый), **түзу** (прямой), **қисық** (кривой).

6) Отношение к месту или времени: **қысқы** (зимний), **жазғы** (летний), **күзгі** (осенний), **көктемгі**, **жазғытұрғы** (весенний), **күндізгі** (дневной), **түнгі** (ночной), **жоғарғы** (высший), **төменгі** (нижний), **шеткі** (крайний) и др.

Т а п с ы р м а. Прочитайте текст, переведите, найдите прилагательные и выпишите их.

ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ — ӘНШІ

Ұлы суретші Леонардо да Винчи музыкалық аспаптарда өте жақсы ойнаған және әнші болған. Дантенің «Құдіретті комедиясының» тексіне ән шығарған. Леонардоның артында қалған қолжазбаларынан оның дыбыс тербелісінің теориясын зерттегені белгілі болып отыр. Сонымен бірге ұлы суретші шекті аспаптардың құлақ күйін келтірумен де айналысыпты.

Музыканың эмоциялық әсеріне де зор маңыз берген. Ұлы Леонардо Моно Лизаның портретін салу үстінде аспапта ойнайтын әншілерді жанына ұстап отыруды ұнатады екен.

(«Қазақ әдебиеті» газетінен).

айналыс (у) — заниматься
 артында қалған — оставшиеся после него
 аспап — инструмент
 әсер — впечатление
 белгілі — известно, известный
 зертте(у) — исследовать, исследование
 зор — огромный
 қолжазба — рукопись
 «Құдіретті комедия» — «Божественная комедия»
 құлақ күйі — настрой
 құлақ күйін келтіру — настроить музыкальный инструмент
 ойнайтын — которые играет (играют)
 жанына — возле себя
 өн шығар(у) — сочинять песни
 ұстап отыру — держать
 ұнатады екен — любил

Тапсырма. Подберите к еледующим прилагательным существительные и составьте предложения.

Ақ... үлкен... қысқы... биік... кең... қараңғы... ақылды... кәрі... жас... дәмді... тентек... жуас... момын... жуан... жіңішке... дөңгелек... түзу... төменгі... жоғарғы...

Тапсырма. Переведите следующие сочетания: жирное мясо, худое мясо; вкусный обед; соленый огурец; горький перец; сладкий перец; озорной мальчик; тихая девочка; глубокая река; длинное платье; густая трава; тесная комната; круглый стол; кривая дорога; крайний дом; нижний этаж.

новые слова: перец — бұрыш; девочка — қыз бала; дорога — жол; темный — қараңғы.

Тапсырма. Запомните пословицу. Ақымақ дос-тан — ақылды дұшпан артық (Умный недруг лучше глупого друга).

Дополнительный материал для устной речи

Танысу

Разрешите с Вами познакомиться?

Тапсырма

Сізбен танысуға рұқсат етіңіз?

Можно с Вами познакомиться?

Давай(те) познакомимся

Меня зовут...

Простите, как вас зовут?

Я рад(а), что с Вами познакомился(лась)

Сізбен танысуға бола ма?

Танысайық

Менің атым...

Кешіріңіз, атым кім дедіңіз?

Сізбен танысқанымға қуаныштымын.

Контрольная работа

I. Переведите значения следующих слов: 1. ат (имеет 3 значения). 2. Күн (2 значения). 3. Жаз (3 значения). 4. Бар (2 знач.). 5. Сал (2 знач.). 6. Нан (2 знач.). 7. Өт (2 знач.). 8. Қара (2 знач.). 9. Қаһар. 10. Қаһарман. 11. Таң. 12. Шан. 13. Оң. 14. Тең.

II. От основы глагола «жаз» образуйте неопределенную форму глагола и просклоняйте.

III. К неопределенной форме глагола «оқу» прибавьте окончание притяжательной формы 1-го, 2-го, 3-го лица и затем просклоняйте.

IV. От глаголов айт, жүр, кел, сал образуйте деепричастие и причастие прошедшего времени и проспрягайте.

V. Запишите наизусть приветствия.

Двадцать восьмое занятие

Грамматика. Будущее предположительное время (болжалды келер шақ). Лексика. Синонимы.

Ж а т т ы ғ у.

1. Мейрамға елден қонақтар келіп қалар.

2. Нәзира, біз ертең жәрменкеге барармыз, сонда сенімен жолығармыз.

3. Жәрменкеден қажетті заттар сатып алармын.

4. Сен ертерек келерсің.

Грамматика

Будущее предположительное время образуется путем прибавления к основе глагола суффикса **-ар, -ер, -р.**

Например: **ойла+р** (возможно, подумает), **кел+ер** (возможно, придет, приедет), **сат+ар** (возможно, продаст) и т. д.

Этой формой с личными окончаниями I и II лица выражается неутвердительное будущее время, говорящий предполагает возможность осуществления в будущем действия, о котором сообщает.

ТАБЛИЦА СПРЯЖЕНИЯ ГЛАГОЛОВ В БУДУЩЕМ ПРЕДПОЛОЖИТЕЛЬНОМ ВРЕМЕНИ (БОЛЖАМДЫ КЕЛЕР ШАҚ)

Лица	Единственное число	Множественное число
1-ое л.	жазармын, сөйлермін	жазармыз, сөйлерміз
2-ое л.	жазарсын, сөйлерсін	жазарсындар, сөйлерсіндер
3-ое л.	жазарсыз, сөйлерсіз жазар, сөйлер	жазарсыздар, сөйлерсіздер жазар, сөйлер

Отрицательная форма глагола будущего предположительного времени образуется путем прибавления к основе глагола суффиксов **-ма+с, -ме+с** (после глухих), **ба+с, -бе+с** (после звонкого «з»). Например: Назира бүгін келмес (Назира, возможно, сегодня не придет).

Тапсырма. Проспрягайте следующие глаголы болжалды келер шақ.

ақылдас (посоветуйся), **ойлан** (подумай), **үйрен** (учись), **санас** (считайся) в положительной и отрицательной формах, пользуйсь таблицей.

Синонимы. Казахский язык богат лексическими синонимами, т. е. словами близкими или тождественными по значению, по-разному называющие одно и то же понятие, но отличающиеся друг от друга либо оттенками значения, либо стилистической окраской, либо одновременно обоими признаками. Например: **Тез, жылдам, жедел, шапшаң, шұғыл, лезде, дереу, заматта, сәтте, демде** (быстро); **сұлу, әдемі, нұрлы, көркем, әрлі, көрікті, әсем, әйбәт** (красивый); **жақсы, тәуір, онды, керім, әжептәуір** (хороший, хорошо), **алыс, шалғай, қа-**

шық, жырақ, аулақ (далеко); **аспан, әуе, көк** (небо), и т. д.

Примеры: 1) **Аспанымыз ашық болсын** (Пусть над нами будет ясное небо). 2. **Біз жедел қарқынмен жұмыс істеудеміз.** (Мы работаем ускоренным темпом). 3. **Жедел жәрдем машинасын шақыр** (Вызови скорую помощь). 4. **Сен шапшаң бар, тез қайт** (Ты быстро иди, вернись быстро). 5. **Сендер шұғыл шара қолданыңдар** (Вы примите экстренные меры). 6. **Біз жолға шығуға дереу дайындала бастадық** (Мы немедленно начали готовиться в путь). 7. **Демде шай дайын болды** (Чай уже был готов). 8. **Машина заматта келе қалды** (Машина пришла быстро). 9. **Сәтте ауылға жеттік** (Мы приехали в аул быстро).

Тапсырма. Запомните синонимы слов «быстро» и «далеко».

Тапсырма. Прочитайте текст устно, добиваясь беглости в чтении. Переведите и выпишите синонимы. Выучите новые слова и выражения.

ТАБИҒАТ — АЛТЫН БЕСІК

Көкшетау өңірі асқақ тауларымен, қалың орман-тоғай, ондаған үлкен-кішілі көлдерімен, түрлі жабайы хайуанаттарымен белгілі. Әсіресе Бурабай, Зеренді, Арықбалық, Щучинск маңының табиғаты сұлулығы жағынан суретшінің қаламынан туындаған әсем сурет іспеттес.

Көкше ормандарында негізінен қайың мен терек өседі. Көлдері қашанда мөп-мөлдір.

Көкшетау ормандарын жабайы бұғы, елік мекендесе, тау сілемдерінде арқар жортады. Көлдері балық пен жабайы құстарға толы.

Әсіресе соңғы жылдарда облыста табиғат байлықтарын сақтауға бұрынғыдан да зор мән берілуде. Мұнда жергілікті Советтер мен табиғат байлығын қорғайтын қоғамдық орындардың жемісті еңбектері орасан. Бурабайдың көркем табиғатын қорғайтын арнайы орман шаруашылық мекемесі құрылған. Ол тек орман күзетіп қана қоймай, басқа жерлерден әкелінген хайуанаттарды Көкше табиғатына үйретеді.

Зеренді көлінің табиғаты да ғажап. Бұл маңға демалу үшін қала тұрғындары да жиі барады. Айдын көлдің мөлдір суы мен жасыл ағашы, әсіресе жаз айларында тамаша. Осында байлықты қорғау ісі бұл ауданда тәуір жолға қойылған. Аудан көлемінде құрамында 2 мыңдай мүшесі бар 67 қоғамдық ұйым табиғат қорғау ісімен айналысады.

Краснокардонск, Дороговск сегізжылдық және Пухальск орта мектептерінде жас орманды қорғау және күту үшін оқушылардан арнаулы бригада ұйымдастырылған. Ал Айдабол орта мектебінің оқушылары өз күштерімен түрлі-түсті гүлдер, жеміс-жидектер өсіріп, тәжірибе жүргізуде. Шағыл орта мектебінің 18 оқушысы да ауыл шаруашылығы ғылымының кандидаттары У. Х. Хасенов және А. В. Шайтанов жолдастармен бірігіп, солардың ақылымен, кеңестерімен тәжірибе жасауда. Мектепте оқу-тәжірибе участогы бар. Онда бау-бақша дақылдары өсіріледі. Мектеп коллективі территориясында кішілеу бассейн мен қара торғайларға 50 ұя тұрғызып, жем шашатын орындар жасаған.

Зеренді ауданында екі орман шаруашылық мекемесі бар. Өткен 1975 жылы осы мекемелердің коллективі 360 гектар жерге ағаш отырғызды. Өрт қаупінен сақтау үшін ағаш отырғызылған алаңның жан-жағы ені бір километрдей етіліп жыртылып тасталған. Орман шаруашылық қызметкерлері «орман санитары» деп аталатын 300 қызыл құмырсқа әкеліп жіберді. Қара торғайлардың 200-дей ұясын жасады. 190 гектар орман ішін тазалады. Өткен жылы түз хайуанаттары үшін екі тонна шөп дайындады. Қазір 6156 гектар жерді алып жатқан Зеренді орманын мекендейтін жабайы аңдарды аулауға рұқсат етілмейді.

Ауданда 18 аңшылар коллективі құрылды. 1975 жылы аңшылардың 40 рет аудандық жиналысы болып, аң аулаушылар коллективі меңгерушілерінің екі рет семинары өтті. Бұл семинарларда табиғат байлығын сақтай білу мәселелері сөз болды.

Көкшетау жерінде соңғы жылдары орман шаруашылығын құру қолға алынуда. Солардың күшімен 27 мың гектар орман алқабы қалпына келтірілді. Қурап қалған ағаштар кесіп алынып, орнына жаңа бұтақтар отырғызылды.

(«Қазақстан әйелдері» журналынан)

айдын көл — бескрайнее озеро
ақтерек — тополь
алқап — окрестность, округ
аң аулау — охотиться
арнайы — специальный
асқақ — высокий, гордый
аталатын — называемый
әкелінген — привезенный
әсіресе — особенно, особенно
байлық — богатство
маң (ы) — его окрестность
мәселе — вопрос
мән — значение
мен — и
мөлдір — прозрачный
мүше — член
негізінен — в основном
орасан — огромный
орман-тоғай — лес
орын — место
отырғыз (у) — сажать, посадить
өз күштерімен — своими силами
басқа — другой
бесік — колыбель
беріл (у) — придавать
бұғы — олень
ғажап — чудесный
дақылдары — культуры бахчевые
елік — косуля
ен (і) — его ширина
жабайы — дикий
жан-жағы — вокруг
жем — корм
жемісті еңбек — плодотворная работа
жер — место

жергілікті — местный
жіі — частый, часто
жолға қойылған — поставлен на путь
жүргіз (у) — проводить
жыртыл (у) — вспахать
зор — огромный
кесіп алыну — спилить
күзет (у) — охранять
күт (у) — ухаживать
кіші (лі) — небольшой
қайың — береза
қалпына келтіру — восстановить
қалың — густой
қараторғай — скворец
қашан да — всегда
қоғамдық — общественный
өңір — окрестность
өрт — пожар
өсір (у) — вырастить
рұқсат етілмейді — не разрешается
сақтау — сохранять
соңғы — последний
сөз бол (у) — говорить, под-
 нять вопрос
сурет — картина
табиғат — природа
тазала (у) — чистить
тау сілемдері — склоны гор
тәжірибе — опыт
тамаша — прекрасный, прекрасно
тәуір — неплохой
тек — только
туындаған — вышедший
толы — полный
тұрғын — житель
түз — степь
түрлі-түсті — разный, разно-
 цветный

ұйым — организация **үшін** — для
ұйымдастырылған — органи- **хайуанат** — животное
 зованный
қауіп — опасность
үйрет(у) — приучить

Двадцать девятое занятие

Грамматика. Причастия на **-мақ, -мақшы**. Будущее время цели с оттенком намерения (болжалды келер шак).
 Разделительные числительные (топтау сан есім). Дробные числительные (бөлшектік сан есім).

Жаттығу. Прочитайте диалог, обратите внимание на значение глаголов с суффиксом **-мақ, -мек** и т. д.

- Сәрия, үйіне қашан жүрмексің?
- Бүрсігүні жүрмекпін.
- Немен бармақшысың?
- Поезбен бармақшымын.
- Қай поезбен кетпексің?
- «Алатау» поезымен.
- Жолың болсын! Көріскенше сау бол!
- Сау бол!

Грамматика. На этом уроке вы будете изучать новую группу времен — так называемое будущее время с оттенком намерения, которое образуется путем прибавления к основе глагола суффиксов **-мақ** (мақшы), **-мек** (мекші), **-бақ** (бақшы), **-бек** (-бекші), **-пақ** (-пақшы), **-пек** (-пекші), с личными окончаниями.

Отрицательная форма образуется при помощи служебного слова емес и принимает личные окончания.

ТАБЛИЦА СПРЯЖЕНИЯ ПРИЧАСТИЙ НА -МАҚ В БУДУЩЕМ ВРЕМЕНИ

Лица	Единственное число	Множеств. число	Отрицательная форма
1-ое	жазбак + пын	жазбак + пыз	іздемек емеспін

1	2	3	4
2-ое	жаз+бақ+сын жаз+бақ+сыз	жаз+бақ+сындар жаз+бақсыздар	ізде+мек емес+сің ізде+мек емес+сіз+ +дер ізде+мек емес
3-е	жаз+бақ	жаз+бақ	

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите, найдите глаголы будущего времени с оттенком намерения и выпишите их.

ҰЛЫ ОКТЯБРЬ ЖЫРШЫСЫ

Республикамызда дәстүрге айналып отырған академик-жазушы «Сәбит Мұқановтың сабағы» Ұлы Октябрь революциясының 70 жылдығына арналып отыр.

С. Мұқанов қазақ совет әдебиетінде өзіндік орны бар ірі жазушыларымыздың бірі.

Революцияның алғашқы жылдарында жас қазақ совет әдебиетінің дамуына өшпес рух қалдырған жазушы. Сондықтан да С. Мұқановтың әдеби кейіпкерлері революция дауысымен егіз үндестікте.

Октябрь таңы атқан соң:

Октябрь менің анам да

Ие болған қаламға,—

деп жырлайды ақын.

Халық сүйіп оқитын «Сұлушаш», «Сырдария», «Өмір мектебі», «Ботагөз» романдары қазақ совет әдебиетінің алтын қазынасына қосылды.

Қазақ Киноматографистер одағы мен С. Мұқановтың әдеби-мемориалдық музей үйінің бірлесе бас қосуы, міне, осы тұрғыдан келмек.

«Ұлы Октябрь — жыршысы» тақырыбында С. Мұқановтың сабағы циклынан лекцияны филология ғылымдарының докторы, профессор, белгілі сыншы Серік Қирабаев өткізбек.

Сонымен қатар филология ғылымының кандидаты С. Мақыров, «Ботагөз» көркем фильмнің басты рольдерін орындаушылары Г. Исмайлова, Ы. Ноғайбаев, М. Сүртібаев, И. Гитлевич, Б. Сығаев т. б. белгілі актерлер мен өнер қайраткерлері ойларын ортаға салмақ. Соңынан «Ботагөз» фильмі көрсетілмек. Кеш бүгін астанамыздағы Кино үйінде сағат 17-де басталмақ. («Лениншіл жас» газетінен).

Новые слова и выражения:

алғашқы — первый (-ое, -ая, -ые)

алып — крупнейший, гигант

арналып отыр — посвящается

бас қосу — объединиться, собраться

басталмақ — начнется

басты — главный

белгілі — известный

бірлесе — совместно

даму(ы) — развитие (его)

дәстүр — традиция

жырла (у) — воспевать

жыршы — певец

кейіпкер — персонаж, тип

көрсетілмек — будет показан

казына — фонд

қалдыр (у) — оставить

қосылу — прибавиться, сходиться, присоединиться

міне — вот

ойларын — свои мнения

ортаға салмақ — должны поделиться

орындаушы — исполнитель

осы тұрғыдан — с этой позиции, с этой точки зрения

өзіндік — свой (-ое, -ая), своеобразный

өнер қайраткері — деятели искусства

өткіз(у) — проводить

өшпес — негаснущий

рух — дух

сонымен қатар — вместе с этим

сыншы — критик

тақырып — тема

тұлға — фигура

үндестік — созвучность

Тапсырма. Проспрягайте в болжалды келер шак следующие глаголы в положительной и отрицательной формах, пользуясь таблицей, запомните глаголы: бас қос(у), ортаға сал(у), орындал(у), өткіз(у), шығып сөйле(у), баяндама жаса(у), қаулы ал(у), бекіт(у).

Новые слова: баяндама жасау (сделать доклад), қаулы ал(у) — принять постановление, бекіту — утвердить, шығып сөйлеу — выступить.

II. Топтау сан есім (разделительные числительные) имеют значение распределения предметов по однородным группам и отвечают на вопросы нешеден? қанша дан? (по сколько?).

Такое значение соответствует в русском языке сочетанию количественного числительного с предлогом по.

В казахском языке топтау сан есімі часто употребляются в форме повторения количественных числительных с прибавлением ко второму компоненту окончания шығыс септік (исходного падежа). Например: екі-үштен (по два-три), бес-бестен (по пять).

Бөлшектік сан есім (дробные числительные) обозначают количество не в целых единицах, а в дробных. Например: $\frac{2}{5}$ оннан бір, бестен екі (две пятых), $2\frac{5}{10}$ екі бүтін оннан бес, две целых пять десятых, $5\frac{2}{3}$ бес бүтін үштен екі (пять целых две третьих).

В казахском языке дробные числительные в отличие от русского языка, во-первых, образуются только от количественных числительных, во-вторых, в казахском языке сначала называется знаменатель, затем числитель, в-третьих, слово, обозначающее знаменатель, в казахском языке ставится в единственном числе, в исходном падеже, а в русском же языке — во множественном числе, в родительном падеже.

З а п о м н и т е: бөлшектік сан есім образуется также с помощью слов **жарты, жарым** (половина), **ширек** (четверть). Например: **мыңның жартысы** (половина тысячи), **мың жарым** (полторы тысячи).

Для обозначения двойных предметов в казахском языке употребляются слова **қос** (пара), **егіз** (двойня), (пара): **қос қасық** (пара ложек), **егіз бала** (двойня).

Для обозначения одного из парных предметов в казахском языке употребляется слово **сыңар**. Например, **сыңар етік** (один сапог).

В систему дробных обозначений входит также слово **ноль** — элемент сочетания дробных числительных типа: **0,7 ноль бүтін оннан жеті** (ноль целых семь десятых).

Вниманию читателей! Имя числительное в казахском языке по способу образования и по значению подразделяются на 6 разрядов, а в русском языке числительные делятся на три группы. В русском языке топтау и болжалды сан есімдер (разделительные, приблизительные) отсутствуют.

Для повторения числительных пользуйтесь данной ниже схемой:

Сан есім (имя числительное)	есептік сан есім (количественные числительные) неше? қанша?
	реттік сан есім (порядковые числительные) нешінші? қаншасыншы?

жинақтау сан есім
(собираательные числительные)
нешеу?

бөлшектік сан есім
(дробные числительные)

болжалды сан есім
(приблизительные числительные)
қаншадай? нешеге жуық?

топтау сан есім
(разделительные числительные)
қаншадан? нешеден?

Тапсырма. Прочитайте и переведите тексты. Выпишите примеры для повторения и закрепления числительных.

ҚЫМБАТТЫ ФРЕД

Кітаптың соңғы (49-шы) беттің корректурасын жаңа бітірдім. Ұсақ шрифтімен басылған қосымша құн формасы — 1,4 листогін алады. Алғы сөзді де қарап шығып, кеше жібердім. Сөйтіп, бұл том дайын. Мұның мүмкін болып шыққандығы тек сенің арқаң! Мен үшін сарп еткен сенің күш-жігеріңсіз істей алмаған болар едім. Бар ықыласыммен алғыс айтып, сені құттықтаймын! Мұнымен бірге екі таза лист жібердім. Он бес фунт стерлингті алдым, үлкен рақмет.

Сәлем, менің қымбатты адал досым! Сенің К. Марксің. (К. Маркс, Ф. Энгельс. Тандамалы хаттар).

СӨЗДІК

адал — искренний, честный
алғыс айт(у) — благодарить
бар ықыласыммен — со всей искренностью
басылған — напечатанный
дайын — готовый, готов
жаңа — только что
жібер(у) — отправить
қарап шығу — просмотреть (прочесть)
қымбатты — дорогой

қосымша құн — прибавочная стоимость
мен үшін — ради меня
мүмкін болып шыққандығы — выход был возможным
сарп ету — посвятить
сенің арқаң — благодаря тебе
сөйтіп — итак
тек — только
ұсақ — мелкий

ҚӨНЕ МҰНАЙ

Австралияның солтүстігінен ең көне мұнай табылған. Оның жасы шамамен 1,4—1,7 миллиард жыл. Қазылып алынған топырақ жынысы осыны аңғартады. Мамандардың болжауынша бұл «көне мұнай» өте ертедегі бактериялардың, балдырлардың қалдықтарынан пайда болған.

(«Білім және еңбек» журналынан)

Новые слова и контекстуальные выражения:

аңғарт(у) — наталкивать на мысль

болжауынша — по предположению

ертедегі — ранний

жер беті — поверхность земли

көне — древний

қазылып алынған — из раскопок

қалдық — остаток

маман — специалист

мұнай — нефть

оның жасы — его возраст

өсімдік — растение

пайда бол(у) — образоваться

солтүстік — север

табылған — найденный, обнаруженный

топырақ жынысы — состав почвы

шамамен — примерно

СҰРАҚ-ЖАТТЫҒУ

1. Көне мұнай қайдан табылған? 2. Оның жасы шамамен неше жыл? 3. Мамандар оны неден пайда болған дейді?

Тапсырма. Выучите слова и выражения:

оның жасы, топырақ, табыл(у), маман, ара, жер беті, ертедегі, мұнай, өсімдік, қалдық, көне.

Дополнительный материал для устной речи:

Возраст и род занятий

— Сколько вам лет?

— Сколько тебе лет?

— Мне 21 год

— Сколько лет вашей жене?

— Сколько лет твоей жене?

— Мы одного возраста

Жасы мен қызмет бабы

— Жасыңыз нешеде?

— Жасың нешеде?

— Жиырма бірдемін

— Әйеліңіз нешеде?

— Әйелің нешеде?

— Біз жастымыз

— Сколько лет Вашему мужу?	— Күйеуіңіз нешеде?
— Сколько лет твоему мужу?	— Күйеуің нешеде?
— Мой муж старше на пять лет	— Күйеуім бес жас үлкен
— Когда Вы родились?	— Туған жылыңыз?
— Когда ты родился?	— Қай жылы тудыңыз?
	— Туған жылың?
	— Қай жылы тудың?
— Какую должность вы занимаете?	— Қандай қызметтесіз?
— Научный работник	— Ғылыми қызметкермін
— Юрист	— Заң қызметкерімін
— Конторский служащий	— Кеңсе қызметкерімін
— Колхозник	— Колхозшымын
— Торговый работник	— Сауда қызметкерімін
— Продавец	— Сатушымын
— В каком профсоюзе состоите?	— Қай кәсіподақ мүшесісіз?
— Я член профсоюза горнорабочих	— Тау-кен жұмысшылар кәсіподақ мүшесімін
— Вы член партии?	— Партия мүшесісіз?
— Да, я член КПСС	— Иә, КПСС мүшесімін
— Нет, я беспартийный	— Мен партияда жоқпын

Тридцатое занятие

Грамматика. Причастия на -атын. Переходное прошедшее время (ауыспалы өткен шақ). Сравнительная степень (салыстырмалы шырай) и превосходная степень прилагательных.

Ж а т т ы ғ у. Прочитайте текст, переведите, обратите внимание на суффиксы выделенных глаголов и выпишите их.

«ТОҒЫЗ ҚҰМАЛАҚ»

«Тоғыз құмалақ» — қазақтың ұлт ойыны. Оны қырғыз, қарақалпақтар да ойнайды. «Тоғыз құмалақты»

кейде «қойшының алгебрасы» дейді. Оның мәні бар. Өйткені бұл ойынды тұңғыш тапқан — қойшы.

«Тоғыз құмалақ» бұрын қойдың құмалағымен ойналған. Жерден тоғыз-тоғыздан шұңқыр (отау), бір-бірден қазан қазып алып, әрқайсысы сексен бірден құмалақ алған. Оны қойшылар жүрелеп не малдас құрып отырып ойнайды екен. Бара-бара ойын қазақ арасына кең тарап, ұлттық ойынға айналған. Әншіл, сауықшыл қазақ халқы адамның ой өрісін кеңітетін, ойша есептеуге төселдіретін бұл тамаша ойынға бос уақытын көп бөліп, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген. «Тоғыз құмалақ» ойыны қазір арнаулы тақтада бұршақпен ойналатын болды.

Бұл ойын — нағыз есеп ойыны. Мұнда есепке жүйрік адам ғана жеңеді. Тоғыз құмалақ та, шахмат сияқты, тапқырлықты, қиялдауды керек етеді. Өткен позицияны, не бір-екі жүрістен кейін қандай позиция болатынын есте сақтау, бағдарлау тек шебер, тәжірибелі, ауыз есепке жүйрік адамның ғана қолынан келеді. (Қазақша календардан).

Новые слова и выражения

арасына	среди
арнаулы	специальный
ауыз есеп	устная арифметика
әншіл	любящий петь (песню)
әрқайсысы	каждый
бағдарлау	прогнозировать
бара-бара	постепенно
баулу	прививать навыки,
	воспитывать
бос	свободный
бөл(у)	уделять
бұршақ	бобы
бұрын	раньше
есепке жүйрік	способный к быстрому счету
есеп ойыны	математическая игра
есте сақтау	запоминать
жең(у)	побеждать
жеткіз(у)	передавать
жүрелеп отыру	сесть на корточках
кең тарау	широко распространяться
кеңіт(у)	развивать, расширять
қазып ал(у)	выкопать

қиялда(у)	фантазировать
қойдың құмалағы	катышек (овечий помет)
қолынан келеді	сможет
ой өріс(і)	мышление (его)
ойша есептеуге	считать в уме
малдас құрып отыру	сидеть поджав ноги под себя (сидеть по-казахски)
сауықшыл	любящий веселиться
тақта	доска
тапқырлық	находчивость
«тоғыз құмалақ»	национальная спортивная игра
төселдір(у)	упражнять, приобретать навык
ұлттық ойынға айнал(у)	стать национальной игрой
шебер	мастер

Грамматика. На этом уроке вы будете изучать одно из прошедших времен глагола, так называемое переходное прошедшее время (ауыспалы өткен шақ), которое выражает действие более длительное и не имеет оттенка категоричности. По своему значению переходное прошедшее время может соответствовать русскому давно-прошедшему времени, образованному от глагола несовершенного вида с многократным значением, которое обозначает повторяющееся действие, происходившее давно в течение неопределенного времени (эта форма в русском языке непродуктивна). Например: К ней все бывало гости ездили (Дост.). Оған ылғи қонақтар келетін.

Ауыспалы өткен шақ (причастие на -атын) образуется от основы глагола путем прибавления суффиксов -атын, -етін, -итін, -йтін. Ауыспалы өткен шақ (причастие) выступая перед существительным в качестве определения, указывает, для чего предназначен данный предмет или же указывает на занятие лица, а также совершаемое им действие.

Примеры: іш-етін су — питьевая вода. Кір жуатын машина — стиральная машина.

2. Ауыспалы өткен шақ (причастие), принимая личные окончания, выражает действие, которое происходило в прошлом, постоянно, неоднократно. **Например:** Институтта оқып жүргенде театрға жиі баратынымын (Когда я учился в институте, я часто посещал театр).

Отрицательная форма ауыспалы өткен шақ образуется путем прибавления к основе глагола отрицательного суффикса **-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе**. Например: Ол көп сөйлемейтін. (Он много не говорил). Ол көп сөйлемейтін адам. (Он немногословный человек).

Таблица спряжения переходного прошедшего времени

Лица	Единств. чис.	Множест. число	Единств. чис.	Множест. число
	Положительная		Отрицательная форма	
I	айтатынмын	айтатынбыз	айтпайтынмын	айтпайтынбыз
II	айтатынсың	айтатынсыңдар	айтпайтынсың	айтпайтынсыңдар
III	айтатынсыз	айтатынсыздар	айтпайтынсыз	айтпайтынсыздар
	айтатын	айтатын	айтпайтын	айтпайтын

Тапсырма. Пользуясь данной таблицей проспрягайте следующие глаголы в переходном прошедшем времени: сөйлес, жаз, тыңда, кел, көр.

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите, найдите глаголы в ауыспалы өткен шақ.

Ленин балаларды жанындай жақсы көретін. Балаларға күнбе-күн қамқорлық жасау — Ильичтің дағдысы еді. Балалар қамы тіпті Халық Комиссарлары Советінің мәжілісі сайын күн тәртібінен түспейтін. «Бір салатын майға дейін, қанттың қолда қалғанын, бір уыс ұнымызды да балаларға беруге тисіпіз, біз үлкенбіз ғой...» — дейтін Ленин. Осы өнегесін Владимир Ильичтің өзі де көрсетіп отыратын. Өзіне әкелген сыйлықтың бәрін ол балаларға үлестіріп беретін.

Балалар қашан да Ленинмен қайтсек кездесеміз деп, андып жүретін. Кейде олар Ленин тұратын, әр қызмет істеп отыратын үйдің подъезіне жиналатын да, қазір шыға келер ме екен деп дегбірсіздене күтетін. Ленин шықты дегенше, балалардың қуанышы қойнына сыймай, оған қарай тұра жүгіретін, секіретін, алақандарын соғатын, айғай салатын; Ленин бабасын таласа-тармаса

құшақтайтын; Ленин болса оларды еркелетіп әлпештейтін, күлетін, оларды ертіп Кремльдің маңында серуендейтін.

(В. И. Коробков — В. И. Лениннің делегаттарды қабылдау жөніндегі секретары).

СӨЗДІК

айғай сал(у) — кричать
алақанын соғу — хлопать
в ладошки
андып жүр(у) — поджидать
әлпеште(у) — нежить
баба — дед
бір уыс — горсточка
дағды — привычка
дегбірсіздене — нетерпеливо
еркелет(у) — ласкать
күл(у) — смеяться
күн тәртібінен түспеу — не сниматься с повестки
дня

күт(у) — ждать
қам — забота
қамқорлық жаса(у) — позаботиться
қуанышы қойнына сыймау — от радости быть вне себя
құшақта(у) — обнимать
мәжіліс — заседание
таласа-тармаса — гурьбой выбежать
тиіс — должен
тұра жүгір(у) — выбежать
шыға келер ме екен деп — может выйдет сейчас

Тапсырма. Ответьте на вопросы: 1. В. И. Ленин кімдерді жақсы көрді? 2. Балаларға қандай қамқорлық жасады? 3. Олармен қай жерде серуендейтін?

Грамматика. В казахском и русском языках качественные прилагательные имеют степени сравнения (салыстырмалы шырай) и превосходную степень (күшейтпелі шырай).

Сравнительная степень обозначает, что один предмет обладает качеством в большей или меньшей мере по сравнению с теми же качествами в других предметах. Например: Біздің квартирамыз сіздердікінен биіктеу, кеңірек және жарықтау (Наша квартира выше, просторнее и светлее чем ваша).

Сравнительная степень образуется с помощью аффиксов: А)-**рақ, -рек** (после основ, оканчивающихся гласными звуками): жылы-**рақ**, кіші-**рек** (теплее, меньше); **-ырақ, -ірек** (после основ, оканчивающихся соглас-

ными звуками): суық-ырак — суығырак (холоднее), биік-ірек — биігірек (выше).

б) -лау, -леу, -дау, -деу, -тау, -теу — при присоединении этих суффиксов повышается сравнительное качество предмета. После гласных и сонорных р, у, й присоединяются -лау, -леу, после звонких и сонорных н, ң, л, -дау, -деу, а после глухих согласных — -тау, -теу. Например: кара+лау (чернее), сары+лау (желтее), тәтті+леу (слаще), жарық-тау (светлее), биік+теу (высоковатый).

в) -ғыл, -ғылт, -ғылым, -шыл, -шіл, -ілдір, -қай, -ғыш — эти аффиксы, присоединяясь к качественным прилагательным, обозначающим цвет, выражают уменьшительное, приблизительное значение, т. е. неполное качество. Например: бозғылт (бледноватый), қоңырқай (коричневатый), сарғыш (желтоватый).

Аффиксы -шыл, -шіл употребляются очень ограниченно: ақ+шыл (беловатый), көк+шіл (синеватый), -ілдір употребляется только со словом көк+ілдір=көгілдір (синеватый).

Превосходная степень обозначает наличие усиленного качества или свойства в том или другом предмете и употребляется тогда, когда выражают самую большую, превосходную степень качества. Она образуется двумя способами:

а) путем прибавления к прилагательному усилительного слога: қып-қызыл (красный-красный), жап-жақсы, әп-әдемі, кіп-кішкене, біп-биік, сұп-сұлу;

б) путем сочетания прилагательного с усилительными наречиями: өте, тым, орасан (очень), тіпті (совсем), ең (самый), нағыз, нақ (настоящий).

Мысалы: Алматы — ең әдемі қалалардың бірі. (Алма-Ата один из красивейших городов). Қалада өте биік үйлер көп (В городе много высотных зданий).

Тапсырма. Запомните прилагательные: бозғылт, қоңырқай, сарғыш, ақшыл, көкшіл, көгілдір аспан (голубоватое небо) и наречие: өте, тым, орасан (неимоверный), тіпті, ең, нағыз, нақ (совсем, самый, настоящий).

Тапсырма. Прилагательные ақылды, ақымақ, жасыл, көк, жақсы, нашар, қызық, ыстық, суық, арзан,

қымбат поставьте в сравнительной и превосходной степени и придумайте восемь предложений.

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите, найдите имя прилагательное. Ответьте на вопросы.

МӘНШҮК

Совет Одағының Батыры Мәншүк Мәметова — менің сүйікті шәкіртім. Мәншүкті екінші кластан бастап оқыттым. Онда Мәншүк орыс тілін білмейтін. Ол орыс тілін өте қызығып үйренді. Аз уақыттың ішінде орыс тілін үйреніп, сабақты өте жақсы деген бағамен аяқтады.

(З. Байғұлова).

СӨЗДІК

аз уақыттың ішінде — в короткий срок
өте қызығып — с большим интересом

сүйікті — любимый
шәкіртім — (моя) ученица

СҰРАҚ

1. Мәншүк Мәметова кім? 2. Ол мектепте қалай оқыған? 3. Орыс тілін қалай үйренді? 4. Мұғалім оны қандай шәкіртім болды дейді?

Дополнительный материал для устной речи

Формулы вежливости. Благодарность.

Спасибо!

Большое спасибо!

Благодарю Вас!

Я вам очень благодарен!

Благодарю за внимание!

Благодарю за подарок!

Сердечно благодарю (благодарим) за гостеприимство, за прием!

Благодарю (им) от всего сердца!

Рақмет!

Көп рақмет! Үлкен рақмет!

Алғыс айтамын!

Мен Сізге өте ризамын!

Ықыласыңызға ризамын!

Сыйлығыңызға рақмет!

Меймандостығыңызға, ықыласыңызға дән ризамын (ризамыз).

Шын жүректен алғыс айтамын (айтамыз).

Спасибо за помощь (совет)	Көмегіңізге (кеңесіңізге) рақмет!
В очень мне помогли,	Сіз маған көп жәрдем ет-тіңіз, мың да бір рақмет!
огромное спасибо!	Сізге қатты ризамын!
Я Вами очень доволен!	О не дегеніңіз!
Не за что!	Сіз өте қайырымды екен
Вы очень добры!	Құттықтағаныңызға рақмет!
Спасибо за поздравление	Жылы шыраймен қабылдағаныңызға рақмет!
Спасибо за теплый прием!	Пейіліңізге рақмет!
Спасибо за любезность!	Шын көңіліммен
С удовольствием	Сізді көргеніме сондай
Как я рад Вас видеть	қуаныштымын.

Тридцать первое занятие

Грамматика. Повелительное наклонение глагола (бұйрық рай). Побудительное предложение. Словообразующие суффиксы прилагательного.

Ж а т т ы ғ у. Прочитайте текст, обратите внимание на выделенные повелительные предложения и глаголы-сказуемые, выраженные повелительным наклонением.

ФУТБОЛ

— Алло! Сәрсен, сенбісің, сәлеметпісің! Мен Мағжанмын. Сен бүгін маған ертерек келші! Жолай кассадан футболға билет ала кел. Біздің «Қайрат» Киевтің «Динамо» командасымен кездесетінін білесің ғой? Лекциядан соң екеуіміз стадионға барайық. Бүгін стадион жанкүйерлерге лық толы болар.

— Әрине, тілеулестер бірі қалмастан келер. Біздің «Қайрат» командасына бұл айқас қиын тиер. Динамошылардың кәнігі тарландары бар. Қақпашысы да, ша-

буылшылары да күшті. Ойыншылары әбден шыныққан, қайратты.

— Сәрсен! Қайта «Қайрат», қарсыластары күшті болса, жақсы ойнайтын еді ғой. Тіпті, күтпеген жерден жеңіске де жететін. Біздің бас бапкеріміз де мықтап жаттықтырған болар. Жеңіліп қалса, жоғарғы топтан шығып қалуы ықтимал емес пе?

— Әлбетте, бәріміз жеңілмеуіне тілектеспіз ғой. Бір таңқалатын нәрсе: «Қайрат» әлсіз командамен немқұрайды ойнайды. Осыны сезген қарсылас ойыншылар кейде үрдіс шабуыл жасап, жеңіске де жететінін білеміз ғой.

Тек, бүгін динамошыларға айып добын соқтырмаса екен. Кейде ойыншылар сес көрсетем деп сәтсіздікке ұшырап қалады. Киевтіктер айып добын дәл түсіруге шебер-ақ. Тағы бір сақтанатын жайт — төрешімен тәжікелеспеу. Біздің қорғаныс шебінде жүретіндер өте сақ болып, көз жазбасын десеңші!

— Бәлки, «Қайрат» азулы қарсыластарымен тең түсер?

— Ал, «Қайраттың» жанкүйерлерінің тілеуі болсын!

СӨЗДІК

айқас — борьба
айып — штраф
әлбетте — конечно
бас бапкер — главный тренер
бәлки — возможно
біріншілік — первенство
дәл — точно
жан күйер — болельщик
жеңіл(у) — проиграть
жоғары топ — высшая лига
жолай — по пути
кәнігі — опытный
күтпеген жерден — неожиданно
көз жазба(у) — не упустить, не прозевать

қайратты — сильный
қақпашы — вратарь
қарсылас — противник
қорғаушы — защитник
мықтап — как надо, сильно
немқұрайды — как попало, безответственно
ойыншы — игрок
сақтан(у) — спастись, беречься
сақ бол(у) — быть бдительным, осторожным
сәтсіздікке ұшыра(у) — терпеть неудачу, поражение
сес көрсет(у) — показать гонор

соғу — бить
тәжікелес(у) — спорить
тең түс(у) — в ничью
толы — полный
төреші — судья
тілектес — доброжела-
тель

тілеу болсын! — пусть ис-
полнится желание!
шебер — мастер
шыныққан — натрениро-
ванный, физически силь-
ный
шығып қал(у) — выйти
ықтимал — возможно

Грамматика. Вам уже известно из одиннадцатого занятия как в русском так и в казахском языках побудительные предложения выражают различные оттенки волеизъявления — от категорического приказания до просьбы и увещевания. Побудительное предложение в казахском языке передается глаголом повелительного наклонения второго лица единственного или множественного числа. **Сен кетпе! Сіздер кетпеңіздер!**

В казахском языке, кроме 2-го лица, повелительное наклонение имеет и форму 3-го лица. Побудительные предложения с глагольной формой 3-го лица повелительного наклонения выражают желание, приказание, требование, призыв и т. д.

Сіз айтыңыз, ол үйіне қайтсын (Вы скажите, пусть он едет домой).

В русском языке сказуемое побудительного предложения может быть выражено формами глагола изъявительного наклонения: **Пойдем в театр.— Театрға барайық,** а в казахском языке выражено повелительной формой 1-го лица множественного числа.

В русском языке сказуемое побудительного предложения может быть выражено инфинитивом: **Молчать! — Үніңді өшір! Не курить! — Шылым тартылмасын!** Сказуемое таких предложений в казахском языке передается глаголом повелительного наклонения 2-го или 3-го лица. Побудительные предложения, выражающие пожелание, просьбу, совет произносятся более спокойным тоном. Если побудительные предложения выражают приказ, требование в категорической форме, то произносятся повышенным тоном.

Обратите внимание на таблицу спряжения глагола в повелительном наклонении.

ТАБЛИЦА СПРЯЖЕНИЯ ГЛАГОЛОВ ПОВЕЛИТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ

Лица	Положительная форма (болымды түрі)		Отрицательная форма (болымсыз түрі)	
	Жекеше	Көпше	Жекеше	Көпше
I	айт-а-йын кара-йын келе-йін сөйле-йін	айт-а-йық кара-йық келе-е-йік сөйле-йік	айт-па-йын сөйле-ме-йін	айт-па-йық сөйле-ме-йік
II	айт, кара кел, сөйле айт-ыңыз кара-ңыз кел-іңіз сөйле-ңіз	айт-ындар кара-ндар кел-індер ка-ра-ндар айт-ыңыз-дар кара-ндар кел-іңіздер сөйле-ңіздер	айт-па, кара- ма, кел-ме сөйле-ме. айт-па-ңыз сөй-ле-меніз	айт-па-ндар, сөйле-ме-ндер айт-па-ңыздар сөйле-ме-ңіз- дер
III	айт-сын кара-сын кел-сін сөйле-сін	айт-сын кара-сын кел-сін сөйле-сін	айт-па-сын сөйле-ме-сін	айт-па-сын сөй-ле-ме-сін

Запомните, что 3-е лицо не имеет формы множественного числа.

АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЕВ (1845—1904)

Абай — қазақтың ұлы ақыны, композитор, философ, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаушы, оның алғашқы классигі.

Әкесі Құнанбай Өскенбайұлы бай, би және қазақ руларының ішіндегі беделді адамдардың бірі болған. Құнанбай Қарқаралы дуанының аға сұлтаны болған.

Құнанбай діншіл болған. Мұсылман дінінің ықпалын күшейту мақсатын көздеп Орта Азияның діндар қожаларын, татар молдаларын қарамағындағы ауылдарға таратқан. Олардың балаларын мұсылманша оқытқан. Өз ауылында Ғабитқан деген молданы ұстап, Абайды да оқытқан. Абайдың сабаққа зеректігін байқаған соң, әкесі Семей қаласындағы мұсылман имамы Ахмет Ризаның медресесіне берген. Ол дін сабақтарына тарих, поэзия, математика, философия сияқты дүние тану пәндерін араластыра оқытуды қажет көретін ағымның ба-

ғытын ұстаған адам болған. Абай бұл медреседе 4 жыл оқыған кезінде араб, иран және Орта Азия әдебиеті классиктерінің шығармаларымен жақсы танысады. Өзі де бірнеше өлеңдерін шығыс классикалық поэзиясының үлгілерінен үйренген. Абайдың жазу жұмысында үлгі еткені 19-шы ғасырдағы орыс әдебиеті болған. Абай Семейдегі медреседен кетер алдында үш айдай орысша оқыған, осы тілде аздап жаза және сөйлей білген. Еліне қайтқаннан кейін де Семеймен қатынасын үзбеген. Семейге саяси көзқарастары үшін жер аударылған, орыс оқымыстылары Н. И. Долгополов және Е. П. Михаэлис пен танысып, орысша білімін тереңдете түсуге жәрдем алған. Абай Семейге келіп, айлап жатып Гоголь атындағы кітапханадан көп кітаптар оқыған және ауылына да алып кетіп оқитын болған.

Абай дүние жүзінің басқа да ғалымдары мен жазушыларының еңбектерін оқиды. Мысалы, Ежелгі Грецияның атақты ғалымы Аристотельдің философиялық және әдеби шығармаларымен толық танысқан. Атақты данышпан Сократтың да шығармасын білген.

Абай В. Г. Белинскийдің еңбектерін ұнатып оқыған. А. С. Пушкин шығармаларын оқып, үлгіге тартқан.

«Евгений Онегин» романынан үзінділер аударды «Амал жоқ, қайттым білдірмей» («Татьяна хатына») әнін шығарды. Сондай-ақ И. А. Крылов, М. Ю. Лермонтов, И. Гете шығармаларынан да аударды.

Абай қазақтың ән-күй творчествосын жете білген. Біржан сал, Ақан сері, Тәттімбет, Жаяу Мұса сынды халық композиторларын ерекше бағалаған. Өзі «Айттым сәлем қаламқас», «Сұрғылт тұман», «Қараңғы түнде тау қалғып» тағы басқа әндер шығарған.

Абай өз шығармаларында қараңғылық, надандық, кертартпалықпен күрескен. Халық қамын ойлаған. Жастарды білімге, еңбекке шақырған.

Абай «Атаның баласы болма, адамның баласы бол» деп, жалпы адамзатты түгел сүйетін, гуманизм биігіне шақырады.

(Қазақ Совет энциклопедиясынан)

СӨЗДІК

негізін қалаушы — осно-
вopоложник
ру — род

беделді — авторитетный,
уважаемый
дуан — округ

діншіл — религиозный
зерек — одаренный, смыв-
 ленный
пән — предмет
дүние тану — познание
 мира, миропонимание
көзқарас — мировоззре-
 ние
жер аударылған — ссыль-
 ный
тереңдет(у) — углубить
ұнат(у) — любить

үлгі — образец
үзінді — отрывок
жете біл(у) — доскональ-
 но знать
надандық — невежество
қараңғылық — темнота
кертартпалық — реакци-
 онность
шақыр(у) — призывать
түгел — все
адамзат — человечество
сүй(ю) — любить

Запомните пословицу: «Темірді қызған кезде соқ» (Куй железо пока горячо)

Дополнительный материал для устной речи

Погода	Ауа райы
Какая сегодня погода?	Бүгін ауа райы қандай?
День прекрасный!	Күн тамаша!
Дождь идет	Жаңбыр жауып тұр.
Снег идет	Қар жауып тұр
Сегодня холодно	Бүгін күн суық (жылы,
(тепло, жарко, прохладно)	ыстық, салқын)
Погода улучшается	Ауа райы түзеліп келеді
Какая температура возду-	Ауаның температурасы
ха?	қандай?
20 градусов, выше нуля	20 градус жылы болады
10 градусов ниже нуля	10 градус суық болады
Гулять пойдем?	Қыдыруға шығамыз ба?
Да, наденем зимние пальто	Ия, қысқы пальто киіп,
и прогуляемся по парку	паркке қыдыруға шығайық

Тридцать второе занятие

**Грамматика. Местоимение (есімдік), союз (жалғау-
 лық)**

Ж а т т ы р у. Прочитайте разговор — беседу и обра-
 тите внимание на выделенные слова.

- Сіз қаладан қашан келдіңіз?
- Мен қаладан кеше келдім.

- Магазиндерін араладыңыз ба?
- Араладым.
- Базарға бардыңыз ба?
- Бардым.
- Базардың нарқы қалай екен?
- Базардың нарқы жоғары.
- Магазиннен қандай киімдер сатып алдыңыз?
- Өзіме костюм, туфли, пальто, әйеліме көйлек, шәлі, етік, қызыма құндыз бөрік әкелдім.
- Құндыз бөрік қымбат па екен?
- Иә, қымбат екен, бірақ сапасы жақсы.
- Онда неше күн болдың?
- Он күн болдым.
- Қайда жаттың?
- Қонақүйді жаттым.
- Жарайды, қайыр!
- Ертең жұмыста көрісерміз, қайыр!

Новые слова:

жарайды, қайыр! — ладно, пока!
көріс(у) — увидеться

базардың нарқы — цены базара

Грамматика. Выделенные слова из жаттығу *сіз, мен, өзім, қандай? қашан? қайда? неше?* являются словами-заместителями т. е. заменяют существительное, прилагательное и числительное, когда они не названы. Такие слова называются местоимениями.

Местоимения, заменяющие существительное, могут изменяться по числам.

Местоимения по своим значениям делятся на семь разрядов.

СХЕМА КЛАССИФИКАЦИИ МЕСТОИМЕНИЙ

личные местоимения (жіктеу есімдігі)

мен (я), ты (сен), сіз (вы), ол (он); біз (мы), біздер, сендер, сіздер (вы), олар (они)

указательные местоимения (сілтеу есімдігі)

бұл, осы, мына, мынау, осынау, ана, анау, сол, міне, эне, (это, этот, он, таков, то, этот самый, тот самый)

вопросительные местоимения (сұрау есімдігі)

кім? (кто?), не? (что?), қанша? неше? (сколько?), қандай? (какой?), қай? қайсы? (который?), қайда? (где?), қашан? (когда?)

возвратные местоимения (өздік есімдігі)

өз (өзім, өзің, өзіңіз, өзі, өзіміз, өздерің, өздеріңіз, өздері)

определятельные местоимения (жалпылау есімдігі)

бәрі, бүкіл, барлық, күллі, бүтін, бар, барша, түгел, (весь, все, целиком, всякий, каждый).

неопределенные местоимения (белгісіздік есімдігі)

біреу (кто-то), кейбіреу (некоторые), бірдеме (что-то), әркім (каждый), әрне (что-то), кімде-кім (кто-либо?), әлдене? (что-либо?), бір? (некий?) кейбір, қайсыбір? (некоторый?), әр, әрбір, кейбір (каждый), бірнеше, әлденеше, біраз (несколько), әрқалай, әлдеқалай (какой-либо), (как-то), әлдеқайдан (откуда-либо), әлдеқашан (давным-давно)

отрицательные местоимения (болымсыздық есімдігі)

ешкім (никто), ешнәрсе, ештеме (ничто, ничего), ешқандай (никакой), ешқашан (никогда), ешқайда (никуда), ешқайдан (ниоткуда), ешқалай (никак), дәнеңе (ничего).

Указательные местоимения

Некоторые указательные местоимения, выступая в предложениях в роли существительных, имеют окончания множественности, принадлежности и падежные окончания. Местоимения **бұл, осы, ол, осы, мына** принимают окончание множественности **-лар**: **бұлар, осылар, олар, мыңалар** (при этом в местоимениях **ол, бұл, сол** опускается конечный звук **л**: **о-лар, бұ-лар, со-лар**).

Эти местоимения изменяются по лицам:

лица (жак)	Бул (этот, то)	Ол (тот, сол (тот))
I	бұным (мұным)	оным соным
II	бұның (мұның)	оның соның
Вежлив. форма	бұныңыз (мұныңыз)	оныңыз соныңыз
III	бұнысы (мұнысы)	онысы сонысы

Возвратное местоимение

	Единственное число	Множественное число
I	Өзім (Я сам) Өзің (Ты сам) Өзіңіз (Вы сами) Өзі (Он сам)	Өзіміз (Мы сами) Өздерің (Вы сами) Өздеріңіз (Вы сами) Өздері (Они сами)

Возвратное местоимение **өз** употребляется преимущественно в притяжательной форме, выполняя функцию какого-нибудь лица.

Запомните! **Өз** склоняется только при наличии притяжательных окончаний.

Пословица: «**Әркімдікі өзіне ай көрінер көзіне**» (буквально: «Каждому свое кажется как луна». Соответствует русской пословице: «Каждому свое и немытое бело»).

ТАБЛИЦА СКЛОНЕНИЯ ВОЗВРАТНОГО МЕСТОИМЕНИЯ

Единственное число			Множественное число				
I		II	III	I		II	III
A	өзім	өзің, өзіңіз	өзі	өзіміз өздеріміз	өздерің өздеріңіз	өздері	
I	өзімнің	өзіңнің өзіңіздің	өзінің	өзіміздің өздеріміз- дің	өздерің- нің өздеріңіз дің	өздерінің	

	I	II	III	I	II	III
Б	өзіме	өзіңе	өзіне	өзімізге өздерімізге	өздеріңе өздері- ңізге	өздеріне
Т	өзімді	өзіңді	өзін	өзімізді өздері- мізді	өздерінді өздері- ңізді	өздерін
Ж	өзімде	өзіңде	өзіңде	өзімізде өздерімізде	өздеріңде өздері- ңізде	өздерінде
Ш	өзімнен	өзіңнен	өзіңнен	өзімізден өздерімізден	өздерің- нен өздері- ңізден	өздерінен
К	өзіммен	өзіңмен	өзімен	өзімізбен өздеріміз- бен	өздерің- мен өздері- ңізбен	өздерімен

**ТАБЛИЦА СКЛОНЕНИЯ ЛИЧНЫХ
МЕСТОИМЕНИЙ**
ЛИЧНЫЕ МЕСТОИМЕНЕНИЯ (ЖІКТЕУ ЕСІМДІГІ)

Падежи	Единственное число (жекеше)			Множественное число (көпше)		
	I лицо	II лицо	III лицо	I лицо	II лицо	III лицо
Атау	мен (я)	сен, сіз (ты, вы)	(ол (он)	біз (мы)	сендер, сіздер (вы)	олар (они)
Ілік	менің (мой, моя, мое)	сенің, сіздің. (твой, ваш)	оның (его, ее)	біздің (наше)	сендер- дің, сіздердің (ваш)	олардың (их)
Барыс	маған (мне)	саған, сізге (тебе, вам)	оған (ему)	бізге (нам)	сендерге сіздерге (вам)	оларға (им)
Табыс	мені меня	сені, сізді (тебя, вас)	оны (его)	бізді (нас)	сендерді сіздерді (вас)	оларды (их)

Жатыс	менде (у меня)	сенде, сізде (у тебя, у вас)	онда (у него)	бізде (у нас)	сендерде сіздерде (у вас)	оларда (у них)
Шығыс	менен (от меня)	сенен, сізден (от тебя от вас)	одан (от него)	бізден (от нас)	сендерден сіздерден (от вас)	олардан (от них)
Көмек- тес	менімен (со мной)	сенімен, сізбен (с тобой, с вами)	онымен (с ним)	бізбен (с нами)	сендермен сіздермен (с вами)	олармен (с ними)

ТАБЛИЦА СКЛОНЕНИЯ УКАЗАТЕЛЬНЫХ МЕСТОИМЕНИЙ

Падежи	Единственное число (жеңеше)				
Атау	бұл	осы	сол	анау	мынау
Ілік	бұның	осының	соның	ананың	мынаның
Барыс	бұған	осыған	соған	анаған	мынаған
Табыс	бұны (мұны)	осыны	соны	ананы	мынаны
Жатыс	бұнда (мұнда)	осында	сонда	анада	мынада
Шығыс	бұдан (мұнан)	осыдан	содан	анадан	мынадан
Көмектес	бұнымен (мұнымен)	осымен	сонымен	анамен	мынамен

Атау	бұлар	осылар	солар	аналар	мыналар
Ілік	бұлардың	осылардың	солардың	аналардың	мыналардың
Барыс	бұларға	осыларға	соларға	аналарға	мыналарға
Табыс	бұларды	осыларды	соларды	аналарды	мыналарды
Жатыс	бұларда	осыларда	соларда	аналарда	мыналарда
Шығыс	бұлардан	осылардан	олардан	аналардан	мыналардан
Көмектес	бұлармен	осылармен	солармен	аналармен	мыналармен

II. Жалғаулық (союзы) мен, бен, пен

Ж а т т ы ғ у. Обратите внимание и усвойте созвучие союзов **бен, пен** со звуковым составом предшествующих им слов.

Алма мен алмұрт — жеміс	Қаз бен үйрек — құс
Помидор мен капуста —	Ит пен мысық — үй хайуана-
көкөніс	ты
Қой мен сиыр — мал	Қаймақ пен нан — тамақ
Арыстан мен қасқыр — аң	

Грамматика. Союзы **мен, бен, пен** соответствуют русскому союзу **и**. В зависимости от конечного звука предшествующего ему слова употребляется: а) **мен**, если конечный звук предшествующего слова гласный или сонорный: й, м, н, ң, у, р, л;

ә) **бен**, если конечный звук предшествующего слова ж, з;

б) **пен**, если конечный звук предшествующего слова глухой согласный или звонкий б, в, г, д.

Ж а т т ы ғ у. Вместо точек вставьте соответствующие союзы. 1. Орманда қайың терек көп өседі. 2. Магазиннен нан қант әкел. 3. Жаңбыр ... қар — табиғат құбылысы. 4. Арқар тау ... таста жүреді. 5. Су ... шүберек ал да еден жу. 6. Есік алдында шал кемпірлер әңгімелесіп отыр. 7. Жаз... қыс — жыл мезгілдері. 8. Бізде завод ... фабрик көп.

Н о в ы е с л о в а: Қайың — береза, терек — тополь, құбылыс — явление, шүберек — тряпка, есік алдында — во дворе.

Т а п с ы р м а. Придумайте 8 предложений, употребляя союзы **мен, бен, пен**.

Т а п с ы р м а. Для повторения глаголов из данного текста выпишите глаголы, укажите время, число, лицо их. Вспомните дни недели. Текст переведите, пользуясь словарями предыдущих занятий и словарем данным под текстом.

ДҮНИЕДЕ ЖОҚ ТҮС

Қожанасыр киім бояйтын дүкен ашыпты дегенді естіп, оны мазақтамақ оймен бір саудагер келіпті.

— Кожеке, мына жейдемді дүниеде жок түске бояп бер, — депті ол. Саудагердің ойын Қожекен түсіне қояды. Келісімін береді.

— Қашан келейін?— деп сұрайды саудагер.

Сонда Қожекен күліп тұрып:

— Дүйсенбі де, сейсенбі де, сәрсенбі де, бейсенбі де, жұма да, сенбі де, жексенбі де емес, басқа бір күні кел,— деген екен.

(«Балдырған журналынан»).

Новые слова: басқа — другой,
бояу — красить
жейде — рубашка
келісімін беру — дать согласие
күл(у) — смеяться
мазактау — насмехаться
саудагер — торговец
түс — цвет

Тапсырма. Запомните новые слова.

Дополнительный материал для разговорной речи

Просьба

Өтініш

— Скажи (-те), пожалуйста, на каком транспорте можно доехать до городской поликлиники номер 1?	— Айтып жіберші (іңізші) қалалық бірінші поликлиникаға немен баруға болады?
— Повтори (т-е), пожалуйста объясни (-те), пожалуйста — Передай (-те), пожалуйста	— Қайталашы (-ңызшы), түсіндірші (-іңізші) Әперіп жіберші (-іңізші)
— Возьми (те), пожалуйста — Помогите (-те), пожалуйста — Покажите (-те), пожалуйста	— Алшы (-ңызшы) Көмектесші (-іңізші) Көрсетші (-іңізші)
— Войдите (-те), пожалуйста — Остановись (остановитесь), пожалуйста	— Кіре бер (іңізші) Токташы (-ңызшы)
— Покажите (-те), пожалуйста остановку третьего трамвая	— Үшінші трамвайдың аялдамасын көрсетші (көрсетіңізші)

Тридцать третье занятие

Грамматика. Желательное наклонение (қалау рай)
Прямая речь в предложении

Жаттығу. Прочитайте предложения и переведите, обратив внимание на глагольную форму.

РАЗГОВОР

- Балам, сен (ің) кім болғың келеді?
- Мен (ің) геолог болғым келеді.
- Дәрігер болғың келмей ме?
- Жоқ, дәрігер болғым келмейді.
- Қайда барып түскің келеді?
- Алматының политехникалық институтына түскім келеді.

Новые слово-выражения: Сенің кім болғың келеді? — Ты кем хочешь быть?

Грамматика. Қалау рай (желательное наклонение) образуется так: к основе глагола прибавляются сначала суффиксы: **-қы, -кі, -ғы, -гі**, затем притяжательные окончания, вновь образованное слово сочетается со вспомогательным глаголом **кел** в третьем лице. Например, оқы-ғым келеді (хочу учиться); тамақ іш-кі-ң келе ме? (хочешь кушать?); оның айт-қы-сы келмейді (он не хочет говорить); біздің көп отыр-ғы-мыз келмейді (мы долго сидеть не хотим); сіздер кино көр-гі-леріңіз келе ме? (вы хотите смотреть кино?); олардың демалғылары келеді (они хотят отдохнуть).

ТАБЛИЦА СПРЯЖЕНИЯ ГЛАГОЛОВ ЖЕЛАТЕЛЬНОГО НАКЛОНЕНИЯ

Жақ Лицо	Жекеше единств. число	Көпше множественное ч	Жекеше отрицат. форма	Көпше отриц. форма
I	білгім келеді	білгіміз келеді	білгім келмейді	білгіміз келмейді,
II	білгің келеді	білгілерің келеді	білгің келмейді	білгілерің келмейді
III	білгісі келеді	білгілері келеді	білгісі келмейді	білгілері келмейді

Тапсырма. Запомните значения следующих глаголов-синонимов: макта(у), мадақта(у), көтермеле(у) — хвалить (расхваливать); сыйла(у), құрметте(у) — уважать; дәріпте(у) — превозносить; қуан(у) — радоваться, көңілден(у) — веселиться, мазала(у), тынышын ал(у) — беспокоить, ашулан(у), ызалан(у) — рассердиться, назар аудар(у), көңіл бөл(у) — обратить внимание, қонаққа бар(у) — пойти в гости; қыдыр(у) — гулять, шарша(у) — устать, утомиться.

Тапсырма. Из задания 104 проспрягайте 4 последних глагола в желательном наклонении, пользуясь данной таблицей.

Тапсырма. Переведите следующие предложения.

1. Я хочу погулять на свежем воздухе.
2. Вы хотите со мной идти гулять?
3. Я не хочу гулять, устал, хочу полежать.
4. Мы хотим немного отдохнуть.
5. Вы хотите слушать музыку?
6. Они хотят смотреть телевизор.

Новые слова: свежий воздух — таза ауа, немного — азырақ.

II. НЕНІ НЕ ДЕЙДІ? КАК ЧТО НАЗЫВАЕТСЯ?

Қазақша:

Масло-ны не дейді?	масло-ны май дейді
Сахар-ды не дейді?	сахар-ды кант дейді
Виноград-ты не дейді?	виноград-ты жүзім дейді
Огонь-ды не дейді?	огонь-ды от дейді
Свет-ті не дейді?	свет-ті жарық, шам дейді
Овощ-ты не дейді?	овощ-ты көкөніс дейді
Верблюды-ты не дейді?	верблюды-ты түйе дейді
Коза-ны не дейді?	коза-ны ешкі дейді

Орысша:

Лакты не дейді?	лакты козленок дейді
Ботаны не дейді?	ботаны верблюжонок дейді
Сиырды не дейді?	сиырды корова дейді
Бұзауды не дейді?	бұзауды теленок дейді
Биені не дейді?	биені кобыла дейді
Құлынды не дейді?	құлынды жеребенок дейді
Қойды не дейді?	қойды овца, баран дейді

Қозыны не дейді?
Шошқаны не дейді?
Торайды не дейді?
Тауықты не дейді?
Балапанды не дейді?

қозыны ягненок дейді
шошқаны свинья дейді
торайды поросенок дейді
тауықты курица дейді
балапанды цыпленок дейді

III. ПРЯМАЯ РЕЧЬ В ПРЕДЛОЖЕНИИ

СССР халықтарынан: — Сіздер неге байсыз? — деп, сұрасаңыз:

Біреулері: — Біз мұнайға баймыз — дейді,

Біреулері: — Біз темірге баймыз, — дейді.

Біреулері: — Біз көмірге баймыз, — дейді.

Біреулері: — Біз астыққа баймыз, — дейді.

Біреулері: — Бізде мал көп, — дейді.

Олардан: — Сіз не істеп жатырсыз? — деп сұрасаңыз

Біреулері: — Жол салып жатырмыз, — дейді.

Біреулері: — Канал қазып жатырмыз, — дейді.

Грамматика. Чужая речь в казахском предложении оформляется посредством вспомогательного глагола **де** (говори, скажи), который всегда идет непосредственно за чужой речью. Например, Ленин: «Оқы, оқы және оқы», — деді.

Глагол **де** спрягается, как и все другие глаголы.

П р и м е ч а н и е. Глагол **де** употребляется и в таких случаях, как: **не дейді?** (что говорит?), **не қыл дейді?** (что требует?), **не дейсің?** (что говоришь?), **не қыл дейсің?** (чего требуешь?), **қайт дейсің?** (чего хочешь?) и др.

Т а п с ы р м а. Прочитайте текст, переведите, обратите внимание на вспомогательный глагол **де**. Выпишите местоимения и распределите по разрядам.

ҰСТАЗ БЕН ШӘКІРТ

Әбу Насыр әл-Фараби бүкіл шығысқа Арасту деген атпен атағы жайылған ұлы оқымысты. Аристотельдің шығармаларын оқып, көп үйренген, одан өз ойына нәр жиыған.

Замандастары әл-Фарабидің білімпаздығына ерекше ден қойып, оның келе-келе үлкен оқымысты болғанын көзбен көрген. Бірақ олардың кейбіреуі данышпан алғырлығының сырын айырып біле алмады. Сонда олар данышпаннан:

— Біз таласып қалдық, осы Сіз алғыр ғалымсыз ба, әлде Арастусыз ба? Соны айтып беріңізші, — деп сұрапты.

Әл-Фараби тумысынан кішіпейіл, ақ көңіл кісі екен. Кімнен болса да бірдеңе үйренсе, оны өте қадірлеп, сыйқұрмет көрсетеді екен.

— Е, ағайындар-ай! — депті әл-Фараби әлгілердің сұрауларына жауап беріп, — егер мен ұстаз Арасту заманында өмір сүрген болсам ғой, сол ұлы адамның білікті шәкірттерінің бірі болар едім-ау!

Әл-Фарабидің өте кішіпейілдікпен айтқан бұл сөзін естіген кісілер оның ақыл-парасатына бас иісіпті. Ұлы ұстазын соншама құрметпен еске алғаны үшін, әл-Фарабидің абырой-атағы бұрынғыдан бетер көтеріле түсіпті. Оның ел арасындағы қадір-құрметі де арта түсіпті. («Балдырған» журналынан).

СӨЗДІК

абырой, -атақ — честь и слава

ақ көңіл — чистосердечный, добрый

ақыл — парасатына — уму и благородству

айыра білмеу — не различать, не понимать

алғыр — незаурядный, способный

арта түсу — стать еще больше

Арасту деген атпен — под именем Арасту

атағы жайылған — прославленный

әлде — или

бас иісу — преклоняться

бұрынғыдан бетер — больше чем прежде

білімпаздық — высокообразованность, ученость, эрудиция

ғалым — ученый

данышпан — гений

ден қою — обратить внимание

ел арасында — среди народа, людей

ерекше — особо, особенный

еске алу — вспоминать

замандас — современник

келе-келе — постепенно

көтеріле түсу — стал подниматься

кішіпейіл — простой

қадір-құрмет — уважение

ойына нәр жинаған — его мысли питались

оқымысты — знаток, ученый

сыр — секрет, тайна

ұстаз — учитель, наставник

үйрен(у) — научиться

шәкірт — ученик, последователь

шығыс — восток

Дополнительный материал для разговорный речи

Желание, намерение

Я хочу (хотел-а бы) погово-
рить с тобой (с Вами)

Тебе (Вам) хочу помочь

Я тебя (Вас) хочу прово-
дить

Мне нужно спросить у тебя
(у Вас)

Хотелось бы нам немного
отдохнуть (сделать неболь-
шой перерыв)

Мне хочется встретиться с
Вами, сходить в кино, на
танцы, поехать за город
Вы хотите со мной встре-
титься?

Позвоните, пожалуйста, мне
Хорошо, ладно, договори-
лись

Тілек, ой білдіру

Менің сенімен (сізбен) сөй-
лескім келеді.

Саған (сізге) көмектескім
келеді.

Сені (сізді) шығарып сал-
ғым келіп еді.

Менің сенен (Сізден) сұрап
білгім келіп еді

Біз азырақ демалғымыз
келіп еді (аз үзіліс жасағы-
мыз келеді)

Мен сізбен кездесіп, киноға,
биге барғым келеді, қала
сыртына шыққым келеді
Сіздің менімен кездескіңіз
келе ме?

Маған телефон соғыңызшы
Жақсы, жарайды, келістік

Тридцать четвертое занятие

Грамматика. Условное наклонение (шартты рай)

Форма возможности и невозможности.

Ж а т т ы ғ у. Прочитайте текст, обратите внимание на выделенные глаголы и выпишите, разделите на основу и аффиксы. Переведите, затем ответьте на вопросы.

МАЛ ӨСІРСЕН, ҚОЙ ӨСІР

Қойдан ет, май, сүт, жүн, тері, елтірі түседі. Ет комбинатында сойылған қойдан қалатын шек, мүйіз, қанынан желім, түйме, малға жұғымды азық жасалады. Сондықтан халық: «Мал өсірсен, қой өсір, өнімі оның көл-көсір», — дейді.

Қой жүні ерекше бағаланады. Ол әрі жылы, әрі жеңіл, иіруге де оңай, мықты да келеді, жүннің бір талы өзіндей сымнан кем соқпайды. Биязы жүннен тоқылған

мата көп киіс береді, қырыстанбайды. Биязы бір килограмм таза жүннен бір костюмдік қымбат мата тоқылады. Қойдан алты килограмм жүн қырқылса, одан үш килограмм таза жүн түседі, яки үш костюм болады.

Қой терісінен қыс киетін киімдер тігіледі. Қырдағылар: «Тоғыз қабат торқадан тоқтышағымның терісі артық»,— дейді. Биязы, биязылау жүнді қой терісі аң терісінен айырықсыз құнды да әдемі мех жасалады. Елтірі, әсіресе қаракүл бүкіл жер жүзіндегі өте бағалы мех болып саналады. Ал қойдың еті мен майы тағамның асылы екендігін әркім де біледі. (Мүсілім Ермаков).

СӨЗДІК

азық — корм, продо-
вольствие
айырықсыз — не отличи-
мый
артық — лучше
асыл — высококачествен-
ный, благородный, драго-
ценный
баралы — ценный
биязы — тонкий, изящ-
ный, переносное значение
вежливый, обходитель-
ный
бір тал — одна волосин-
ка
елтірі — мерлушка
желім — клей
жұғымды — питательный
жүн — шерсть
иіруге — прясть
кем соқпайды — не хуже
киіс береді — ноский
көл-көсір — не счесть
қабат — слой, пласт

қан — кровь
құнды — ценный
қырдағылар — селяне
қырку — стричь
қырыстанбайды — не
мнется
мата — ткань
мүйіз — рога
мықты — прочный, силь-
ный
оңай — легкий, легко
өнім — продукция
өсір(у) — развести (вы-
растить)
сойылған — заколотый
сым — проволочка
тері — шкура
тоқу — ткань
тоқтышақ — ягненок, ко-
торому более шести ме-
сяцев
торқа — драгоценный
шелк

Пословица: «Мал өсірсен, қой өсір, өңімі оның көл-көсір» (Если скот разводить — овец разводи: при-
были от него не счесть).

СҰРАУ — ТАПСЫРМА

1. Қойдан не түседі? 2. Сойылған қой қалдықтары-
нан қандай азық жасалады? 3. Халық: мал өсірсен не

есір дейді? 4. Қой жүнінен не жасалады? 6. Елтірі кандай мех болып саналады? 7. Қойдың еті мен майы қандай тағам?

Тапсырма. Из текста запомните активные слова.

Грамматика. *Шартты рай* (условное наклонение) образуется путем прибавления к основе глагола аффиксов **-са, -се** и затем личных окончаний.

Отрицательная форма глаголов в условном наклонении образуется путем прибавления отрицательного аффикса **-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе**, затем аффикса **-са, -се** и, наконец, личных окончаний единственного и множественного чисел.

ТАБЛИЦА СПРЯЖЕНИЯ ГЛАГОЛОВ УСЛОВНОГО НАКЛОНЕНИЯ

Лицо Жан	Жекеше единственное число	Көпше множественное число	Жекеше отрицат. форма	Көпше отрицат. форма
I	ұмыт-са-м көр-се-м	ұмыт-са-к көр-се-к	ұмыт-па-са-м көр-ме-се-м	ұмыт-па-са-к көр-ме-се-к
II	ұмыт-са-н ұмыт-са- ңыз	ұмыт-са-ндар ұмыт-са-ңыз- дар	ұмыт-па-са-н ұмыт-па-са-ңыз	ұмыт-па-са- ндар ұмыт-па-са- ңыздар
	көр-се-ң көр-се-ңіз	көр-се-ндер көр-се-ңіздер	көр-ме-се-ң көр-ме-се-ңіз	көрме-се-ндер көрме-се-ңіздер
III	ұмыт-са көр-се	ұмыт-са көр-се	ұмыт-па-са көр-ме-се	ұмыт-па-са көр-ме-се

Тапсырма. Проспрягайте глаголы в условном наклонении, пользуясь данной таблицей: ойла, гүзет (исправь), қысқарт (сократи), алып таста (убери), қос (прибавь), сызып таста (вычеркни), аудар (переводи) и запомните значение их.

Запомните пословицу: «Еңбек етсең, емерсің» (потрудишься, покушаешь), «Азды аясаң, көптен күр қаласың» (Малое пожалеешь — большое потеряешь), «Аз да болса, саз болсын» (Лучше меньше, да лучше).

2. Форма возможности и невозможности.

Жаттыгу. Прочитайте текст, переведите, обратите внимание на выделенные глаголы.

Әжесі: — Мәрзия, ертең мені дәрігерге апарып келе аласың ба? Аяғым ауырады, өздігімнен жүре алмаймын.

Мәрзия: — Әже, ертең апара алмаймын. Қолым тимейді. Жұмысым көп.

Әжесі: — Енді қашан апара аласың?

Мәрзия: — Бүрсігүні апара аламын.

Әжесі: — Жұмыстан қайтарда магазиннен нан, сүт ала кел, ұмытпа.

Мәрзия: — Жарайды, әже!

Грамматика. Глагол **ал** в сочетании с деепричастием (с аффиксами *-а, -е, -й*) образует форму возможности (в положительной форме) и невозможности (в отрицательной форме) совершения действия. Вспомогательный глагол **ал** в данном случае соответствует русскому глаголу **мочь**. Например: Мен аудара аламын (Я могу переводить). Сіз аудара аласыз ба? (Вы можете переводить?). Ол аудара ала ма? (Он может переводить?).

ТАБЛИЦА СПРЯЖЕНИЯ ФОРМЫ ВОЗМОЖНОСТИ И НЕВОЗМОЖНОСТИ СОВЕРШЕНИЯ ДЕЙСТВИЯ

	Форма возможности совершения действия		Форма невозможности совершения действия	
	Жекеше единств. число	Көпше множеств. число	Жекеше единств. число	Көпше множеств. число
I	оқи аламын көмектесе аламын	оқи аламыз көмектесе аламыз	оқи алмаймын көмектесе ал- маймын	оқи алмайсыз көмектесе алмаймыз
II	оқи аласың көмектесе аласың оқи аласың көмектесе аласыз	оқи аласыңдар көмектесе ала- сыңдар оқи аласыздар көмектесе ала- сыздар	оқи алмайсың көмектесе алмайсың оқи алмайсыз көмектесе алмайсыз	оқи алмайсың- дар көмектесе ал- майсыңдар оқи алмайсыз- дар көмектесе алмайсыздар
III	оқи алады көмектесе алады	оқи алады көмектесе ала- ды	оқи алмайды көмектесе алмайды	оқи алмайды көмектесе алмайды

Тапсырма. Переведите предложения, употребляя форму возможности и невозможности совершения действия, пользуясь таблицей.

1. — Ты сможешь написать рецензию на эту книгу?
— Нет, не смогу.
2. — Вы можете сократить эту статью?
— Да, могу.
3. — Вы сможете за два часа прочесть корректуру?
— Смогу.
4. — Ты можешь сегодня написать ответ на это письмо?
— Могу.
5. — Он может сделать макет следующего номера газеты?
— Может.

Новые слова: сократить — қысқарт(у), статья — мақала, следующий — келесі.

Контрольная работа

1. Переведите текст, из текста выпишите имя существительное, прилагательное, числительное, местоимение. В существительных определите падежи и укажите простое или притяжательное склонение, ставьте вопросы.

ҚІТАПТЫ СҮЮ

Персиялық ғалым Уәзір Сахиб — кітапты ерекше сүйген адам. Оның кітапханасында 1170 мыңдай кітап болған. Ол мемлекеттік қайраткер әрі әскери адам болыпты. Өзі жорықтарда жүргенде кітапханасын бірге алып жүреді екен. Кітапты 400 түйеге артыпты, түйелер каталог сияқты алфавит тәртібімен тізіліп жүрген. Кітапханашы адамдар Сахибқа керекті кітапты тауып беретін болған.

СӨЗДІК

алфавит тәртібімен — по алфавиту
арт(у) — навьючить
әскери — военный
бірге алып жүр(у) — брать с собой

жорық — поход
қайраткер — деятель
тауып беретін болған — всегда находили

1. Уәзір Сахиб кім болған? Ол нені жақсы көрген?
2. Кітапты немен алып жүрген? 3. Түйелер қалай тізіліп жүрген? 4 Сахибқа керекті кітапты кім тауып беретін болған?

Образец разбора. **Өз** (возвратное местоимение) — **і** (притяжательное окончание 3-го лица, атау септік); **жорық** — (существительное) — **тар** окончание множественного числа, — **да** окончание жатыс септік (отвечает на вопрос кайда?). **Персиялық** — (имя прилагательное), корень — *Персия*, — **лық** (словообразующий аффикс прилагательного); **400** — (имя числительное количественное).

III. Переведите слова-синонимы: **аман- есен, сау, сәлемет.**

IV. Переведите диалог:

- Есенсіз бе?
- Шүкір.
- Осы ауылдікісіз бе?
- Осы ауылдікімін.
- Газет басқармасы осы ма?
- Осы.
- Ендеше, менің арызым бар, мен оны қалай берсем екен?
- Жазыңыз да, беріңіз.

(Б. Майлин).

Дополнительный материал для разговорной речи

Приглашение	Шақыру
Войдите	Кірініз (дер)
Проходите, пожалуйста	Төрге шығыңыз (дар)
Раздевайтесь	шешінізіз (дер)
Садись (садитесь), пожалуйста	Отыр (ыңыз), отырыңыздар
Проходите к столу	төрлет (ініз), төрлетіңіздер
Угощайтесь	Дастарқанға келіңіз (дер)
Не стесняйтесь	Тамақ алыңыз (дар)
	Қысылмаңыз (дар)

Тридцать пятое занятие

Грамматика. Наречие (Үстеу).

Служебные имена (көмекші есімдер).

Тапсырма. Прочитайте жыл мезгілдері (времена года) и запомните активные слова.

ЖЫЛ МЕЗГІЛДЕРІ

Жыл мезгілдері: көктем, жаз, күз, қыс.

Көктемде күн жылынады. Қар ериді. Ағаштар көгерді. Жер көктейді. Жазғытұрым егін егеді. Жылы жаққа ұшып кеткен құстар келеді. Жазда күн ыссы болады. Жұрт көйлекшең жүреді. Жаздыгүні жаңбыр жауады. Балалар да, үлкендер де өзенде, көлде суға шомылады, тауда серуендейді, табиғат тамашасын қызықтайды. Жаздыгүні жеміс піседі.

Күзде күн салқындайды. Жаңбыр жиі жауады. Күздігүні астық, жеміс, көкөніс піседі.

Қыста күн суытады. Қар жауады. Жер беті аппақ болып жатады. Жұрт жылы киімдерін киеді. Бастарына жылы бас киім, аяқтарына етік, үстеріне қысқы пальто киеді.

СҰРАУ-ТАПСЫРМА

1. Жыл мезгілдері қандай? 2. Көктемде күн қандай болады? 3. Жазғытұрым не егеді? 4. Жазда күн қандай болады? 5. Жұрт қалай киініп жүреді? 6. Не жауады? 7. Жаздыгүні не піседі? 8. Күзде күн қандай болады? 9. Күздігүні не піседі?

Тапсырма. Запомните слова синонимы:

1. Көктем, жазғытұрым (весна), қыста, қыстыгүні (зимой), жазда, жаздыгүні (летом), күзде, күздігүні (осенью).

Запомните! Ай — месяц, луна, ертеңгі уақыт — утреннее время, утро, ертеңгі уақытта — утром, кешкі уақыт — вечернее время, кешкі уақытта — вечером, күндіз — днем, жұма, апта — неделя, айында — в месяц, аптасында — в неделю, апта сайын — еженедельно, биыл — в этом году, былтыр — в прошлом году.

Грамматика. Наречие в казахском и русском языках выражает признак действия или качества. В предложении наречие не изменяется, а примыкает к другому слову. Например: Ол **қысқаша** баяндама жасады. Мен **кеш** келдім.

Семантические разряды наречий:

1. Наречия времени (мезгіл үстеу) отвечают на вопросы: *қашан? қашаннан?* Мысалы: **кеше**, **бүгін**, **ертең**, **бұрын** (раньше), **ендігәрі** (в следующий раз), **энеугүні** (тогда), **жуырда** (недавно), **эуелде** (в начале), **ежелден** (с давних пор), **оқтын-оқтын** (временами), **ертеңгісін** (утром).

2. Наречия места (мекен үстеу) отвечают на вопросы *қайда? қайдан?* (откуда?).

Мысалы: **жоғары** (наверху), **төмен** (внизу), **әрі** (туда, дальше), **бері** (сюда), **алда** (впереди), **алға** (вперед), **артта** (позади), **үсте** (наверху), **ілгері** (впереди), **кейін** (после), **түс-түстан** (со всех сторон).

3. Наречия образа действия отвечают на вопросы *қалай? (как?), қайтін?, қалайша? (каким образом?)*.

Мысалы: **зорға**, **эрең**, **эзер** (еле), **дереу**, **шапшан**, **тез**, **жылдам** (быстро), **дәл**, **түп-тура** (точно, точь в точь), **әншейін** (просто), **эскерше** (по-солдатски), **бірге** (вместе), **тікелей** (непосредственно), **біржолата** (совсем), **қапыда** (врасплох), **бекер** (напрасно), **кезекпен** (по очереди), **бетпе-бет** (лицом к лицу).

4. Наречия цели (мақсат үстеуі) отвечают на вопросы *неліктен? (зачем?)*. Мысалы: **жорта**, **эдейі** (нарочно), **қасақана** (назло).

5. Наречия причины (себеп — салдар үстеуі) отвечают на вопросы *не себептен? (по какой причине?, қалай? (как?))*. Мысалы: **босқа**, **бекерге** (зря), (понапрасну), **амалсыздан**, **лажсыздан** (безвыходно).

Словообразующие аффиксы наречия

1. Аффиксы **-ша**, **-ше** (қазақ+ша, бала+ша, менің+ше, адам+ша, ағылшын+ша (по-английски), неміс+ше (по-немецки) т.б.

2. -лай, -лей, -дай, -дей, -тай, -тей (осы+лай, сіз+' +дей, қыз+дай, тас+тай (как камень), жаз+дай (все лето), қыс+тай (всю зиму)).

3. -дайын, -дейін (жаз+дайын, күз+дейін), қасқыр+дайын (как волк) т. б.

4. -сын, -сін (кешкі+сін, ертеңгі+сін) т. б.

5. -шылап, -шілеп қазақ+шылап (как казахи), орыс+шылап (как русские) т. б.

Ж а т т ы ғ у. Переведите следующие выражения-предложения и напишите в тетрадь.

1. Он плакал как ребенок. 2. Летит как птица. 3. По-моему, он хороший человек. 4. Я сегодня проснулся рано. 5. Холодный как лед. 6. Мы все летом работали в колхозе.

Н о в ы е с л о в а: плакать — жылау, проснуться — ояну, лед — мұз.

Ж а т т ы ғ у. Переведите следующие предложения и напишите в тетрадь, *үстеу* подчеркните.

1. Жазда жайлауда боламыз. 2. Жайлауда ауа қандай таза. 3. Бұлақтың суы мөп-мөлдір, мұздай суық. 4. Онда қойшыларға апта сайын газет-журнал әкеп тұрады. 5. Кешкісін теледидар қараймыз.

2. Служебные имена.

Грамматика. Служебные имена, сочетаясь с другими предшествующими именами в *ілік септік* (оформленном или неоформленном), образуют как бы сложные слова, имеющие пространственное значение. В этом сочетании служебные имена употребляются только в притяжательной форме 3-го лица и принимают падежные окончания. По смыслу они иногда соответствуют русским предлогам: *үсті* — над, верхняя часть, *асты* — под, низ, *алды* — перед, передняя часть, *арты* — за, задняя часть, *басында* — на, *жаны, қасы* — возле, около, боковая часть, *іші* — в, внутри, *арасы* — между, *сырты* — вне, наружная часть, *ортасында* — в середине т. б.

Ж а т т ы ғ у. Прочитайте, переведите, обратите внимание на служебные имена:

1. Ауланың іші таза. 2. Үй артында ағаш өсіп тұр. 3. Балалар есік алдында ойнап жүр. 4. Қасықтар шкафтың ішінде тұр.

Ж а т т ы ғ у. Вместо многоточия вставьте нужные служебные имена.

Служебные имена: *аст, алд, жан, ара, іш, қас, үст, орта, бас.*

1. Құралай үйдің ...ін үнсіз жинастырып жүр. Жып-жинақы кең бөлменің ...сындағы столдың ...ында Мағжан кітап оқып отыр. (М. Мағауин). 2. Мен үйде отыра алмаймын, көктемнен күзге дейін күріш ...ында боламын. 3. Кітаптар столдың ...інде жатыр. 4. Автобус магазин ...ына келіп тоқтады. 5. Ленин проспектісіндегі тоғыз кабат үйдің ...ында шаштараз бар.

Новые слова: *бұлақ — родник, мөл-мөлдір — прозрачный, күріш — рис.*

Контрольная работа

1. Переведите текст, найдите и выпишите существительные и определите падежи.

МЕТАЛЛ

Біздің еліміз металға бай. Металдан неше түрлі заттар істеледі. Металдан жасалған қасықпен және шанышқымен тамақ ішеміз. Металдан жасалған пышақпен нан, ет кесеміз. Металдан жасалған қаламұшпен жазамыз. Бұл заттарды сатып алғанда, металдан жасалған ақша төлейміз.

Міне, стол үстінде тұрған шайнек алюминийден істелген. Стақанның ішіндегі шай қасық та алюминийден істелген. Жазу столында қол сағат жатыр. Оның қабы алтыннан істелген. Қабырғада шегеде сурет ілулі тұр. Шеге темірден жасалған. Есік пен терезелердің тұтқалары да темірден жасалған. Терезенің жақтауында термометр ілулі тұр. Термометрдің ішінде сынап бар. Сынап — ол да металл.

Металл еліміздің шаруашылығы үшін өте қажетті. Фабрикалар мен заводтар үшін металдан түрлі машиналар, станоктар жасайды. Қолхоздар мен совхоздар үшін тракторлар, комбайндар, плугтар жасайды.

Кемелер, паровоздар, автомобильдер, темір жолдар — барлығы металдан жасалған.

Қазақстанда темір, болат, мыс, алюминий, қорғасын, күміс, алтын, тағы басқа неше түрлі металдар көп.

СӨЗДІК

заттар — вещи, предметы

кесу — резать

қабы — корпус, коробка

тұтқа — ручка (двери)

сынап — ртуть

шеге — гвоздь

жақтау — косяк (оконный)

ілулі тұр — висит

II. Составьте предложения со следующими синонимами. **сұлу, көркем, әдемі, қарт, кәрі, шал.**

III. Переведите предложения:

1. Я не могу согласиться с Вами.

2. Ты хочешь кушать?

3. Он не может выступить на собрании.

4. Они хотят сегодня поехать в горы.

Дополнительный материал для разговорный речи

— Говорите ли Вы...

— По-казахски

— По-русски

— По-английски

— По-узбекски

— По-китайски

— Сіз (сөйлей аласыз ба?)

— Қазақша

— Орысша

— Ағылшынша

— Өзбекше

— Қытайша сөйлей аласыз ба?

— Да, я говорю...

— Хорошо

— Немного

— Плохо

— Нет, я не могу говорить

— Иә, мен...

— Жаксы

— Аздап

— Нашар сөйлеймін

— Жөк, мен сөйлей алмаймын

— Извините, Вы говорите слишком быстро

— Повторите, пожалуйста

— Говорите немного медленнее

— Вы меня понимаете?

— Понимаю

— Кешіріңіз, Сіз тым жылдам айтып тұрсыз

— Қайталап жіберіңізші

— Сәл баяу айтыңызшы

— Сіз мені түсінесіз бе?

— Түсінем

— Не понимаю	— Түсінбеймін
— Пожалуйста, переведи-	— Мына сөзді орысша
те это на русский язык	аударып беріңізші.

Тридцать шестое занятие

Грамматика. Послелог

Ж а т т ы ғ у. Прочитайте следующие предложения и определите, в каком падеже стоят выделенные слова в сочетании с послелогами.

1. Біз жыл сайын Көкшетауға демалуға барамыз.
2. Сіз туралы жұрттың пікірі жаман емес. 3. Омскіге **Қа-
рағанды арқылы** ұшуға билет алдық.

4. **Үйге дейін** шығарып салыңыз. 5. — Балам, маған **көкбазарға дейін** апаратын автобустың аялдамасын көр-
сетіп жіберші.

— Келесі көшеден **оңға қарай** бұрылыңыз, сол жақ-
та аялдама көрініп тұрады. 6. «Арасан—Қапал» курор-
ты **Қапалдан әрі**. 7. **Былырдан бері** Талдықорғанға
барған жоқпын. 8. **Үзілістен кейін** келерсің.

Грамматика. В казахском языке имеются неизменяе-
мые слова, которые выражают отношения между пред-
метами и управляют каким-либо падежом именных час-
тей речи.

Послелог всегда стоит после управляемого слова.

Послелоги — **сайын** (по мере того, что...), **үшін** (ради, для) употребляются с неопределенным падежом, обознача-
чая цель, причину. **Үшін** сочетается с существительным
(**мен үшін** — ради меня, **не үшін** — ради чего, для чего),
с глаголами (**бару үшін, айту үшін** — чтобы пойти, что-
бы сказать), **мысал үшін** (для примера).

Послелоги **шейін, дейін** (до), **таман, қарай, қарата, қарағанда** (поближе, к, по, смотря), **қарсы** (против) употребляются с дательно-направительным падежом
(**барыс септік**). **Кешке дейін** (до вечера), **қысқа қарай**
(к зиме), **ауылға таман** (поближе к аулу).

Послелоги: **басқа, өзге** (кроме), **көрі-гөрі** (чем), **бе-
рі** (сюда), **әрі** (далее), **кейін, соң** (после) употребля-

ются с исходным падежом (шығыс септік): **бұдан басқа** (кроме того), **одан гөрі** (чем-то), **түстен кейін** (после обеда).

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите и найдите послелоги. Ответьте на вопросы письменно.

ӘЛ-ФАРАБИ ТУРАЛЫ АҢЫЗ

Әбу Насыр әл-Фараби — орта ғасырда өмір сүрген данышпан бабаларымыздың бірі. Ол өз заманында өнер-білім үйрену мақсатымен Ирак, Сирия, Мысыр өлкелеріне барған, бұл елдердегі ғұламалардан тәлім алған. Өмірінің ақырына дейін Шам Шаһарында тұрып, асқан данышпандық ғылыми ойларын қорытындылаған.

Әл-Фараби философия, медицина, математика, музыка салаларында жан-жақты ғылыми талдаулар жасаған. XIII ғасырдағы ғалымдар әл-Фарабидің 112 шығармасының атын атайды. Соңғы жылдары әл-Фараби творчествосын зерттеп, жүрген ғалымдардың есебі бойынша оның 160-тан астам кітап жазғаны мәлім болып отыр.

Әл-Фараби шығармаларының біздің заманымызға жеткені қырық шамалы. Бұл туындылар әлемдегі әр түрлі елдің үлкен кітапханаларында сақталған және талай тілдерге аударылған. Осы бір асқан ғұлама данышпан адам туралы аңыз да көп.

СӨЗДІК

Ақыры — конец
аңыз — легенда
асқан ғұлама — выдающийся ученый
бабаларымыз — наши предки
ғұлама — ученый
жан-жақты — всесторонний
заман — эпоха, эра, время, времена

зертте(у) — исследовать
қорытындыла(у) — подытоживать
мәлім — известный
сақтал(у) — храниться
салаларында — в области
талда(у) — анализировать
туынды — произведение

Сұрау-тапсырма.

Әбу Насыр әл-Фараби қай ғасырда өмір сүрген?
2. Ол кім болған? 3. Әл-Фараби өнер-білім үйрену үшін

қай өлкелерге барған? 4. Өмірінің ақырына дейін қай шаһарда тұрған? 5. Ол қандай ғылымдарға талдаулар жасаған? 6. XIII ғасырдағы ғалымдар оның неше шығармасының атын атайды? 7. Әл-Фараби қанша кітап жазған? 8. Әл-Фараби шығармасынан біздің заманымызға қаншасы жеткен? 9. Оның шығармалары қайда сақталған? 10. Бұл асқан ғұлама даңышпан туралы не көп?

2. Частицы тоже относятся к служебным словам, самостоятельно не употребляются. В речи служат для выражения различных смысловых оттенков отдельного слова.

Мысалы: 1) Жиналыста мен де шығып сөйледім (... и я ...). 2. Сені көрмегелі көп болды ғой (...ведь...). 3) Шіркін, Сарыарқада талай тамаша жерлер бар-ау! (...есть же...). 4. Шахматтан кеше бір-ақ рет ұтылдым (...лишь...). 5. Тәкен айтыпты-мыс деп қауесет таратқан (...будто ... распространили слухи).

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите, найдите частицы и определите их смысловые оттенки.

1. — Сен, сірә, балықшысың ғой деймін? — деп сұрадым.

— Балық сорпасын ішкім келгенде ғана қармақ салатыным болады.

— Аң аулаймысың?

— Қалай, күрекпен жүріп неғылған аң аулау?

— Меніңше, кенші боларсың-ау, — дедім жобамен.

— Жоқ, әлі де таба алмадың.

— Іздегенің немене?

Ол күліп:

— Сен тұра тұр. Бәрін бірден айта салмас болар. Әр нәрсені сұрағыш екенсің, кімнің баласысың өзін, — деді. Мен жөнімді айттым. Ол тағы сұрай бастады.

— Хат танымсың?

— Мектепті мақтау қағазымен бітірдік қой.

(П. Бажов).

Новые слова: аң аула(у) — охотиться
жобамен — приблизительно
сұрағыш екенсің — любопытный
ізде(у) — искать

мақтау қағаз — грамота
хат танымсың? — умеешь чи-
тать? (грамотный?).

Контрольная работа

I. Переведите следующие тексты. Определите причастия и частицы.

Түн. Аспан — бұлт. Жұлдыздар көрінбейді. Әлдеқайда поезд айқайлайды. Поезд жақындады. Станцияның басы олай-бұлай жүгірген адамдарға толған. Поезд келіп тоқтады. Поездан адамдар түсе бастады. Айқайлар, дауыстар естіле бастады. Электр жарығында поездан бір қыз түсті. Басында бір жақ құлағына қисайта киген қызыл берет. Жүктерін жерге қойып тұрды. Қайтадан электр шамының астына келді. Енді бетін анық көруге болады. Бұл — бізге таныс жүз. Бұл — Лиза Вознесенская.

(Е. Ерубаев).

II. — Есенсіз бе!

— Шүкір. Өзіңіз де қуатты барсыз ба!

— Отырыңыз.

— Дүйсекең ауылда ма?

— Егіншілерге кеткен. Бірер күнсіз орала қоймас.

— Марияш ше?

— Ой, ол көбелек осындағы әнші-күйші қыздарды жинап, сиыр фермасындағыларға концерт қойғалы кетті.

(С. А.).

III. Сәт. О кім?

Назым. Әлгі менің көршім — Ербол.

Сәт. Ә, Ербол ма? О не қып жүр?

Ескендір. Осында терезеден кеп, әдемі ән салды.

Тәкене. Япырай, ән салатын қауқары әлі бар екен-ау?!

(М. Ә.).

IV. Переведите следующие предложения:

1. Я не могу согласиться с Вами (с тобой).

2. Я не могу долго ходить, ноги болят.

3. Он не может ответить на этот вопрос.

4. Мы не можем выполнить вашу просьбу.

Новые слова: просьба — тілек, долго — ұзақ.

Извини (те), прости (те)
меня, пожалуйста,
за мое опоздание...
за то, что не смог прийти..
за то, что я прервал вас...

за то, что не смог Вас
подождать
за то, что не смог
Вас проводить

Я должен перед вами
извиниться
не сердись (не сердитесь)
не обижайся (не обижай-
тесь)

Прошу прощения, я не
расслышал, как вас зовут,
повторите, пожалуйста.

Я виноват перед Вами
(тобой)

И должен попросить у Вас
(у тебя) прощения.

Кешір (-іңіз), ғафу ет (іңіз)
кешіккеніме...

келе алмағаным...
сөзіңізді (сөзінді) бөлге-
німе...

сізді (сені) тоса алмаға-
ным...

сізді (сені) шығарып сала
алмағаным кешіріңіз
(кешір).

Сіздің алдыңызда
кешірім сұрауым керек
ашуланба (ңыз)

ренжіме (-ңіз), өкпелеме
(-ңіз)

Ғафу етіңіз, есіміңізді қағыс
естідім, қайталап
жіберіңізші.

Сіздің алдыңызда (сенің
алдында) мен кінәлымын.

Сізден (сенен) кешірім
сұрауым керек.

Тридцать седьмое занятие

1. Виды предложений по цели высказывания.2. Лексика. Устойчивые словосочетания (тұрақты тіркес-фразеологизм).

1. Повествовательное предложение (хабарлы сөйлем).

Повествовательные предложения как в казахском, так и в русском языках выражают сообщение говорящего о явлениях и предметах окружающей действительности.

В обоих языках повествовательные предложения могут быть простыми и сложными, утвердительными и отрицательными.

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите и ответьте на вопросы.

ГЕТЕ СӨЗДІГІ

Әлемдік әдебиеттің алыбы Иоганн Вольфганг Гете кейінгі ұрпағына ұланғайыр мұра қалдырған. Ол мұра—143 томдық шығармасы 1887—1919 жылдары Веймарда толық басылып, жарық көрген еді. Осымен байланысты бертінде ғалымдар, тарихшылар, әдебиетшілер Гете тілінің бір тұтас сөздігін құрастырып шығаруды мақсат еткен-ді. Бұл жолда олар көптеген қиындықтарға кездесіп, мақсаттың орындалуы кешеуілдей берді.

Гете сөздігін жасау 1946 жылдан соң ғана түпкілікті қолға алынды. Әдебиетшілер, тіл білімінің мамандары Берлинде арнайы топ ұйымдастырып, табанды жұмыс жүргізді. Соның нәтижесінде Гете тілі сөздігінің бірінші томы баспадан шығып, бүкіл дүние жүзіне тарады. Қалған 79 томы 2000-ншы жылға дейін жарық көрмек.

СӨЗДІК

алып — гигант
әлемдік — мировой
бертінде — позднее
жарық көр(у) — увидеть свет
кешеуілдей бер(у) — задерживаться
құрастыр(у) — составить
мақсат ет(у) — ставить целью

мұра — наследство
ұланғайыр — огромный
ұрпақ — поколение
табанды — упорно, упорный
тұтас — целый
түпкілікті — окончательно

Сұрау-тапсырма.

1. Гете кейінгі ұрпағына не қалдырды?
2. Гете сөздігін кімдер жасады?
3. Гете сөздігі қайда тарады?
4. Сөздік неше том?

Вопросительное предложение (сұраулы сөйлем)

Повторите пятнадцатое занятие.

Побудительное предложение (бұйрықты сөйлем)

Как в русском, так и в казахском языках побудительные предложения выражают различные оттенки волеизъ-

явления — от категорического приказа до просьбы и увещевания¹.

Побудительные предложения в казахском языке передаются глаголом повелительного наклонения второго лица единственного или множественного числа. **Тында, дала, Жамбылды!** (Слушай, степь, Джамбула!) **Жолдастар, социалистік жарысты өрістете берейік!** (Товарищи, развернем социалистическое соревнование!). **Жұмаш, бері кел!** (Джумаш, иди сюда!)

В казахском языке, кроме 2-го лица, повелительное наклонение имеет и форму 3-го лица, которое выражает желание, приказание, требование, призыв и т. д. **Сен айт, ол мені КҮТСІН.** (Ты скажи, пусть он меня подождет). **Сәрсен, апанды ШАҚЫРШЫ!** (Сарсен, позови-ка маму!)

Восклицательное предложение (лепті сөйлем).

Восклицательное предложение эмоционально насыщено, произносится с особой интонацией.

Восклицательные предложения и в русском, и в казахском языках выражают удивление, иронию, презрение, недоумение, сомнение, страх, гнев, жалость, нежность, восхищение, возмущение и т. д.

Восклицательные предложения произносятся высоким тоном. Помимо этого, в восклицательных предложениях применяются и другие средства (междометия, эмоционально окрашенные слова, усилительные частицы). **Ол қандай ізгі, қандай әділ, көреген, қандай кеменгер АДАМ!** (Какой он благородный, какой справедливый, дальновидный, какой мудрый человек!) **Шіркін, Ақмоншак! Көркі ғой біздің ауылдың!** (Прелесть эта Ақмоншак! Она краса нашего аула!) **ЖАСАСЫН сүйікті Отанымыз!**—Да здравствует наша любимая Родина! **Балалар, КЕЛІНДЕР мында.**—Ребята, идите сюда. Обратите внимание на место расположения выделенных сказуемых последних двух предложений.

Запомните! Сказуемое в побудительном и восклицательном предложениях нередко стоит перед подлежащим. Такое изменение обычного порядка слов в предложении называется инверсией.

¹ Е. М. Галкина-Федорук и др. Современный русский язык. Синтаксис, 1960, стр. 376.

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите и обратите внимание на место расположения подлежащего и сказуемого в повествовательных, вопросительных, восклицательных предложениях (на инверсию), ответьте на вопросы.

АЛТАЙ ОРМАНЫ

Алтай жерінің асты қандай қазыналы болса, үсті де сондай бай ғой. Мұның сынсыған орманының өзі бір байлық емес пе жатқан! Оны нағыз Тайганың өзімен ғана теңестіруге болады. Алтай орманын аралап көргендеріңіз бар ма сіздердің? О, ғажап қой оның іші! Балуан пішінді кедр ағашын көріп пе едіңіздер? Жел қозғағанда, оның жасыл ине жапырақтарының ғажап күйге ұқсайтын сыбдыр-сыбдырын естіп пе еді құлақтарыңыз? Кедрді көрмесеніздер, оның үнін естімесеніздер, онда Алтай орманын аралаңыздар. Көкке тіреу болған күміс дінгекті көріп пе едіңіз? Көрмесеніздер, Алтайдың күміс қабық қарағайына қараңыздар сүйсініп!

...Ең алдымен орман ішінің ауасын айтсаңызшы! Оған жақындай бергенде-ақ шөптің, шайырдың, жапырақтың, топырақтың, ағаштың, гүлдің бір сөзбен айтқанда, — бүкіл табиғаттың хош иісі мұрныңды жарады. Неше түрлі нәрлі жемістің қосындысынан жасалған керемет сусын іспеттес ауаны кеуде кере қайта-қайта жұтумен боласыз.

(Ә. Нұршайықов)

СӨЗДІК

Арала(у) — ходить среди чего-нибудь
балуан — богатырь
бір сөзбен айтқанда — одним словом
ғажап — чудесный, чудесно
дінгек — ствол
ең алдымен — с самого начала
ине жапырақтары — игольчатые листья
жақындай бергенде-ақ — как только подходишь

жұт(у) — вдыхать, дышать
керемет — великолепный, великолепно
кеуде — грудь
күй — кюй
қабық — кора
қазына — богатство
қарағай — сосна
қозғау — шевелить
қосынды — примесь
құлақ — ухо
мұрын жарады — бьет в нос

нағыз — настоящий
нәрлі — питательный
неше түрлі — разный
пішінді — стройный, по-
хожий
сусын іспеттес — как на-
питок

сыбдыр — шелест
сыңсыған — густой (о ле-
се, траве)
ұқсайтын — похожий
хош иіс — ароматный за-
пах
шайыр — смола

С ұ р а у - т а п с ы р м а.

1. Алтайдың жері қандай?
2. Оның орманын немен теңестіруге болады?
3. Орман ішінің ауасы қандай?

Устойчивые словосочетания или устойчивые словесные комплексы (фразеологизмы)

В любом языке имеются устойчивые словесные комплексы, их называют фразеологизмом.

Фразеологизм семантически неделим. Слова, входящие в его состав полностью или частично, теряют свое лексическое значение, их называют уже не словами, а компонентами.

Казахский язык богат экспрессивно-эмоционально окрашенными устойчивыми словесными комплексами, т. е. фразеологизмами.

Мысалы: **айдап сал(у)** — подстрекать; **айды аспанға бір шығар(у)** — перевернуть весь мир; **айна қатесі жоқ** — точь в точь; **айтқаны айдай кел(у)** — как в воду глядел; **айтуға аузым бармайды** — слова не идут с языка; **айтулы көкжал** — первой руки; **айырмасы жер мен көктей** — как небо и земля; **ақылға сыйма(у)** — не укладывается в голове; **ала аяқ** — пройдоха; **аузы қышу** — язык чешется; **байбалам сал(у)** — бить тревогу; **бас айналды** — голова кружится, голова закружилась; **бір сөзбен тұр(у)** — стоять на своем (на одном); **бір тарының қауызына сыйғыз(у)** — гнуть в бараний рог; **екі құлағы езуінде** — рот до ушей; **екі көзі шарасынан шықты** — глаза на лоб лезут; **жүрек жалға(у)** — червячка заморить; **ит арқасы қиянда** — на краю света; **он қолынан өнері тамған** — мастер на все руки и др.

Тапсырма. Выучите эти фразеологизмы.

Тапсырма. Повторите притяжательные окончания. Переведите письменно следующие словосочетания: страница книги; сын соседа; яблоневый сад; городской транспорт; поверхность земли; ручка моя; вершина горы; ветка дерева; листья дерева; колхозный скот; посевные поля; речь ученого; город Ленинград; Кустанайская область; Джетыгаринский район; Чиликский табаксовхоз; овцеводческий совхоз и т. д.

Новые слова: поверхность — беті; поле — дала; речь — сөз; табак — темекі.

Тридцать восьмое занятие

Грамматика. Главные члены предложения.

Подлежащее (бастауыш).

Сказуемое (баяндауыш).

Второстепенные члены предложения.

Дополнение (толықтауыш). Определение (анықтауыш). Обстоятельства (пысықтауыш).

Жаттығу. Обратите внимание на слова, отвечающие на вопросы кім? не? кімдер? нелер?

не? не істеді? кім? не істеді? кімдер?
1. Қоңырау **СОҒЫЛДЫ**. Мұғалім класқа **КІРДІ**. Біз

не істедік? не? не істеді?
орнымыздан тұрып **АМАНДАСТЫҚ**. Сабақ **БАСТАЛДЫ**.

кімдер? не істеп жүр?
2. Балалар **ОЙНАП ЖҮР**.

Грамматика. Как в русском, так и в казахском языках предложение состоит из главных и второстепенных членов предложения (тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелер).

Главными членами предложения являются подлежащее и сказуемое.

Подлежащее (бастауыш) — это главный член предложения, который связан со сказуемым и отвечает на

вопросы *атау септік* (именительного падежа). Вопросы *атау септік кім? не? кімдер? нелер?*

1) Подлежащее выражается именем существительным или местоимением в *атау септік*.

2) Подлежащее может выражаться также прилагательным, причастием, числительным и другими частями речи, если они употребляются в значении существительного и отвечают на вопросы *атау септік*. Мысалы: 1. **Үлкендер** залда отыр. (Подлежащее выражено прилагательным). 2. **Шешінген** судан тайынбайды. (Подлежащее выражено причастием). 3. **Құрыш құю** — үлкен өнер. (Подлежащее выражено неопределенной формой глагола). 4. **Бірі** — Есенов, **екіншісі** — Давыдов. (Подлежащее выражено числительным) и др.

Тапсырма. Из текста 37-го занятия «Гете сөздігі» найдите подлежащее и определите, какими частями речи выражены, поставьте вопросы.

Сказуемое (баяндауыш) — это главный член предложения, который обычно связан с подлежащим и отвечает на вопросы не істеді? не істемек? қайтті? қайтеді? не істепті? кім? не? (что делает предмет? что с ним происходит? каков он? что это такое? кто он такой?) и др.

Простое глагольное сказуемое

Сказуемое, выраженное одним глаголом в форме какого-либо наклонения, называется простым глагольным сказуемым.

Примеры, данные выше, прочитайте и разберите. Одной чертой подчеркнуты подлежащие, а двумя — сказуемые.

Повторите 13-ое и 14-ое занятие о согласовании сказуемого с подлежащим и какой частью речи оно может быть выражено.

Составные сказуемые

Составные сказуемые могут быть глагольными и именными. Мысалы: 1. **Ол маған ҰНАП ҚАЛДЫ.** 2. **Дәмет ОЯНЫП КЕТТІ.** 3. **Әбіш бұл ауылды БІЛМЕУШІ ЕДІ.** 4. **Бәріңді де САҒЫНЫП ҚАЛЫППЫН.** 5. **Үй иесі, шахтер, сменаға БАРАЙЫН ДЕП ЖАТЫР ЕКЕН.** 6. **Жақсы АЙ МЕН КҮНДЕЙ, ӘЛЕМГЕ БІРДЕЙ.** 7. **Ел намысы — ЕР НАМЫСЫ.** 8. **Жартыны бөліп жеген — ТАТУЛЫҚТЫҢ БЕЛГІСІ** и др.

Тапсырма. Из текста «Москва—Кремль» (12-ое занятие) выпишите составные именные сказуемые.

Тапсырма. Из текста «Леонардо да Винчи энші» выпишите составные глагольные сказуемые.

II. Второстепенные члены предложения

1) Дополнение (толықтауыш). Дополнение бывает прямое (тура) и косвенное (жанама).

Прямые дополнения относятся к переходным глаголам и обозначают предмет, на который направлено действие.

Прямой объект выражается аффиксальной и нулевой формой табыс септік (винительный падеж). Мысалы: **Кітап** (мақала, газет, өлең) оқыды. (нені?). **Үлкенді** сыйлайды (кімді?). **Жақсыны** мақта нұры тассын (кімді?). **Адамды** қадірле (кімді?). **Ананы** тыңда (кімді?).

Тапсырма. Повторите табыс септік (Восемнадцатое занятие) и текст «Жиналыс».

Тапсырма. Переведите следующие предложения.

1. Купи мясо, масло, казы, творог, хлеб. 2. Свари бешбармак. 3. Пей кумыс. 4. Поставьте чай. Пишите письмо. 5. Оденьте новое платье, новые туфли. 6. Вас папа зовет. 7. Дай мне свою тетрадь. Повесь свое пальто.

Косвенные дополнения выражаются косвенными падежами (барыс, шығыс, жатыс, көмектес септіктер).

Тапсырма. Повторите жатыс, барыс, шығыс, көмектес септіктер (16-ое, 17-ое, 19-ое, 20-ое занятия).

Контрольная работа

I. Прочитайте текст, переведите.

II. Выпишите в один столбик существительные простого склонения, а в другой столбик существительные притяжательного склонения и определите падежи.

III. Выпишите глаголы переходно-настоящего времени.

IV. Выпишите местоимения и определите их разряды.

КЕҢ БАЙТАҚ ТУҒАН ЕЛІМ

Самолет солтүстік шығысқа қарай самғап келеді. Төбеде күн жарқырап тұр. Аспан көкпенбек. Төменде те-

легей-теңіз ақ бұлттар көрінеді. Біресе олар сонау мұз мұхитындағы арасында балпаң басып ақ аю жүретін мұз тауларға ұқсайды. Біресе күзде Шымкенттің мая-мая етіп үйіп қойған ақ матасы сияқтанып кетеді. Кейде ақ бұлттар республикамыздың кең-байтақ даласында жайылып жатқан еті балдай, жүні жібектей отар-отар қойларды еске түсіреді.

Ақ лайнер ақ бұлттарды түйдек-түйдегімен артқа лақтырып, зулап келеді. Кейін қалған ақ бұлттар тұлпардың тұяғынан ұшқан шаңға ұқсайды. Самолетпен бірге жолаушылардың көңілі қоса самғайды. Ал, жерде, самолет қанатының астында, онымен, оның жолаушыларымен жарыса, олардың ойынан оза дүниедегі ең жүйріктің өзі — өмір самғап келеді.

Шіркін, сапар шегу қандай жақсы! Сапар — өмірдің баспалдағы. Ол сені самолетке кіргізер биік сәті тәріздес. Сапар шексең ғана, өмірдің қанатына самғайсың. Мынау ақ бұлттардың арасын кезіп келе жатқанымыздай, неше түрлі адамдармен танысып, олардың жүрегінен сыр тартасың, кен ақтарасың. Адам жүрегінен алынған асыл тау қойнауынан қопарылған қазынадан кем емес. Екеуі де — ел игілігі. Ендеше сол игілік үшін қызмет етуден қымбат не бар? Ештеңе жоқ!

(Ә. Нұршайықов)

СӨЗДІК

асыл — драгоценный
балпаң бас(у) — важно шагать
баспалдақ — ступенька
еске түсір(у) — напоминать
жайылып жат(у) — пастись
жолаушы — пассажир
жүйрік — быстрый
жібектей — как шелк
игілік — добрый, полезный
кең байтақ — широкая, просторная

көңіл(і) — его настроение
қойнау — недра
мая — стог, скирда
самға(у) — парить
сапар шег(у) — путешествовать
саты — лестница
сыр тарт(у) — узнать тайну
тәріздес — подобный, похожий, как будто
телегей теңіз — необъятное пространство моря
тұяқ — копыта
ұқса(у) — быть похожим

Мне все это не нравится
Какой стыд (позор)!
Как Вам (тебе) не стыдно!
Какая глупость!
Это неправда (ложь)!

Это просто чепуха!
Это просто абсурд!
Это просто возмутительно!
Безобразия!
Это никуда не годится!
В чем дело?
Ничего особенного не
случилось!
Почему люди возмущены?
Всем угодить трудно.
Вы правильно поймите
меня.

Осының бәрі маған ұнамай-
ды
Қандай ұят (масқара)!
Сізге (саған) ұят емес пе?
Не деген жөнсіздік!
Мұныңыз (мұның) шындық
емес (өтірік, жалған)!
Әншейін бос сөз!
Әншейін сандырақ!
Мұныңыз (мұның) тым ерсі!
Бассыздық!
Бұлай етуге болмайды!
Не болды? (не боп қалды?)
Ештеме бүлінген жоқ!

Жұрт неге ызалы?
Жұрттың бәріне жағу қиын.
Сіз(дер) мені дұрыс түсіні-
ңіз(дер).

Тридцать девятое занятие

Грамматика. Сложное предложение (құрмалас сөйлем)
Сложносочиненные предложения (сала-
лас құрмалас сөйлем)

В казахском и русском языках предложения по своей структуре бывают простые и сложные.

Простым называется предложение, выражающее законченную мысль и содержащее подлежащее и сказуемое.

Сложным называется предложение, состоящее из двух или нескольких простых предложений, объединенных по смыслу и составляющих единое целое.

По характеру связи и по способам выражения отношений между составляющими их частями сложные предложения и в казахском, и в русском языках подразделя-

ются на две большие группы: на сложносочиненные (салалас құрмалас) и сложноподчиненные предложения (сабақтас құрмалас).

Ж а т т ы ғ у. Переведите текст, найдите в нем сложносочиненные предложения и выпишите их. Определите связь сложносочиненных предложений.

Текст.

Көкем совхоздың түйелерін бағады, әжем түйе сауады, түйе сүтінен шұбат ашытады. Ол шұбатты жақсы ашытады. Біз мұнай барлаушылармен көрші қондық. Далада аңызак соғып тұрады, ыстықтан жұмысшылар шөлдейді, жұмыстан шаршап қайтады. Көкем жұмысшыларды шақырып келеді, әжем оларға сусынға шұбат ұсынады. Олар әжемнің шұбатын сүйсіне ішеді, ішкен сайын мақтайды, әжеме рақмет айтады. Әжем оларға шөлдегенде келіп тұруын өтінеді, ал олар бізге ылғи келіп шұбат ішетін болды.

СӨЗДІК

аңызак — суховей
көке — отец
келіп тұруын — чтоб при-
ходили
көрші қон(у)— располо-
житься по соседству
мұнай барлаушылар —
геолого-разведчики
сау(у)— доить

соғып тұр(у)— дуть
сусын — напиток
сүйсіне іш(у)— пить с
удовольствием
шақыр(у)— приглашать,
звать
шарша(у)— устать
шөлде(у)— хотеть пить
ылғи — часто

Грамматика. Сложносочиненным называется такое предложение, которое состоит из независимых одно от другого предложений, образующих в смысловом отношении единое целое.

По способу связи сложносочиненные предложения делятся на бессоюзные и союзные.

В сложносочиненных бессоюзных предложениях составление предложений осуществляется: а) с помощью интонации. Мысалы: Қар жауды, күн суытты. Қонырау соғылды, мұғалім класқа кірді, сабақ басталды.

б) с помощью сочинительных союзов: және, да, де, та, те — и бірақ — но; алайда — однако; дегенмен, сонда да, әйтсе де — все ж таки; өйткені, сол себепті, себебі —

потому что; сондықтан, неге десеңіз — поэтому; не, немесе, я, яки, не болмаса, я болмаса, әлде — или; кейде — иногда; бірде — однажды; біресе — то.

СЛОЖНОСОЧИНЕННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ С СОЧИНИТЕЛЬНЫМИ СОЮЗАМИ.

Сочинительные союзы	Мысалдар
1. Соединительные союзы: және, да, де, та, те.	Кей металдар табиғатта өте аз және кездесуі сирек (А. Маш.) Кабинетке Нұржамал мен Баймұрат кірді де, ендігі назар соларға ауды (М. И.)
2. Противительные союзы: бірақ, алайда, дегенмен, әйтсе де, сонда да	Бұл жөніндегі пікірімді әлдеқашан жібергенмін, бірақ әлі жауап алған жоқпын. Жанат орнын ұсынып еді, — отырған жоқ (Ғ. Мұст.) Күн сайын бір жаңалық болады, алайда бұл жаңалық ананы бұрынғыдай онша мазасыздандырмайды. (Ғ. М.) Түс ауып барады, сонда да жаудың шабуылы күшеюде (М. Ғ.) Бес минуттай уақыт өтті, — ешкім сөйлемеді (З. Ш.)
3. Разделительные союзы: біресе, не, немесе, я, яки, бірде, не болмаса, әлде.	Күні бойы біресе жаңбыр жауады, біресе қар жауады. Бүгін киноға не мен барамын, не сен барасың. Бәйгені я Алтай алады, я Сәкен алады.
4. Причинно - следственные союзы: сондықтан, соя себепті, неге десеңіз, өйткені.	Сізді өшкім шақырған жоқ, сондықтан сіз бармайсыз (С. М.) Үй жақын, сондықтан бұлар көп сөйлесе алған жоқ. Делегацияны бастап бару міндеті Саусақовқа тапсырылды, себебі Саусақов қазақ, орыс тілін жақсы біледі (М. Қар.) Тереңге балық уылдырық шаша алмайды, неге десең онда уылдырық оралатын не балдыр, не шөп, не қамыс жоқ (С. М.) Мейрам контордан бірін таппады, өйткені бәрі жер астында екен (Ғ. Мұст.)

Следует обратить внимание на знаки препинания сложносочиненного предложения, когда опускается противительный союз, вместо него ставится — (тире). См. примеры.

Т а п с ы р м а. Перепишите предложения, вставляя вместо многоточия сочинительные союзы по смыслу.

1. Қадірдің киімі жұқа... денсаулығы да мықты емес.
2. Бәріне де тоқтағым, бәрімен де танысқым келеді... оған уақыт аз.
3. Менің әкем... агроном еді, өзім... агрономмын. (С. М.).
4. Қабырғада ілулі тұрған репродуктор тысырлады... отырған үшеуі де тына қалды.
5. Мен жылқыға үйренген адам едім... фермаға кетіп барамын.
6. Сен танкіге үйренген адам едің... тракторға кетіп барасың. (М. И.).
7. Асқаров жақсы талант шығар-ақ... онда ұйымдастырушылық жағы жетіспейді. (С. Шайм.).
8. Кейін қайта алмаймыз... өткел тосатын уақыт жоқ. (Х. Рах.).

СӨЗДІК

бәйге — приз
денсаулық — здоровье
жібер(у) — посылать
киімі жұқа — его одежда легкая
қабырға — стена
мазасыздандырма(у) — не беспокоить
мықты — сильный
назар ауу — обратить внимание
орал(у) — обвиваться
орын — место
өткел тос(у) — ждать переправу
уылдырық шаша алмау — не мочь метать икру

пікір — предложение, соображение
сирек — редкий, редко
терең — глубокий, глубоко
тоқтағым келеді — хочу остановиться
түс ауып барады — уже за полдень
тына қал(у) — притихнуть
ұйымдастырушылық жағы жетіспе(у) — не хватать организаторской стороны
шабуыл — наступление

Т а п с ы р м а. Прочитайте текст, переведите, найдите сложносочиненные предложения, выпишите их, определите значение союзов, связывающих простые предложения в сложные. Ответьте на вопросы.

ДАНЫШПАН КОМПОЗИТОРДЫҢ ҚАЙЫРЫМДЫЛЫҒЫ

Вена көшелерінің бірінде Моцартты тоқтатқан бір қайыршы одан садақа беруді өтінеді, бірақ қас қылғандай, оның қалтасында ақшасы болмай қалады да, Моцарт оны жақын маңдағы кофеханаға ертіп барады. Столдан композитор қолына қағаз, қалам алып, бірнеше минуттың ішінде менюэт жазады. Шығармасын қайыршыға ұстатып тұрып, баспагерлердің біріне ұсынуын өтінеді. Әлгі қайыршы бір жапырақ қағаздың қарын тойдыратынына онша сенбейді, әйтсе де Моцарт сілтеген баспагерге келеді. Ал менюэтті алған баспагер қуанышы қойнына сыймай, қайыршыға бес алтын теңге ұстатыпты.

СӨЗДІК

алтын — золото
баспагер — издатель
бір жапырақ қағаз — листок бумаги
данышпан — гениальный
ертіп бар(у) — повести
қайыршы — нищий
қалтасында — в кармане
қарын тойдыратынына — может утолить голод
қас қылғандай — как на-зло

қайырымдылық — отзывчивость
қуанышы қойнына сыймай — от радости
садақа — подаяние
сілте(у) — направить
теңге — монета
ұстат(у) — дать в руки
ұсынуын өтін(у) — попросил предложить

Сұрау - тапсырма.

1. Вена көшелерінің бірінде Моцартты кім тоқтатты?
2. Моцарттан ол не сұрады?
3. Моцарттың қалтасында ақшасы болды ма?
4. Қайыршыны ол қайда апарды?
5. Моцарт оған не жазып берді?
6. Менуэтті кімге апарып беруді сұрады?
7. Баспагер қайыршыға не берді?

Тапсырма. Из данных простых предложений составьте сложные предложения при помощи союзов.

1. Ертай алда келеді. Біз соңындамыз. 2. Ағаштар жапырақ жайды. Гүлдер шешек атты. 3. Салық оны төрге шығарды. Өзі мал қарауылдауға кетті. 4. Әншілер іріктелінді. Талай жастар өнер бәйгесіне түсті.

Тапсырма. Прочитайте текст, добываясь правильного произношения и беглости при чтении устно. Найдите сложносочиненные предложения, определите способы связи их. Переведите текст.

«ҚАЙРАН КӨЛ»

«Қайран көл» — айналасы ат шаптырым, түбі құм — қайран, жағаға жақын таза көк құрақ шығатын, жылтыры көп, ортасы шалқып жатқан кең айдын, атақты Шалқар көл — «Есенеидің көлі». Солтүстігі мен батыс жағында жаз бойы Есенеидің жылқысы жайылып жатады. Оңтүстігі мен шығысын Сибан елі жайлайды. Аты Сибанның жаз бойы жайлауы осы. Жұрт ескірсе, жаңартып, жылжып қонып, күзге дейін отыра береді...

Жайлауда малшылардан басқа жұрттың бәрі демалыста, бәрі курортта. Жұмыс жоқ, табыс жоқ. Тойғаныңша ойнай бер, ойнағаныңша ойнай бер. Күздігүні қайтадан қараша қаз «Қайран көлдің» бетін бір жауып өткенше жайлау тарамайды. Әр нәрсені өз кезінде ойлау керек: қысты — қыстыгүні, жазды — жаздыгүні (Ғ. Мүсрепов).

СӨЗДІК

айдын — большое озеро
ат шаптырым — изрядное расстояние
батыс — запад
жаға — 1. берег, 2. ворот
жайла(у) — располагаться на летовку
жұрт — 1. люди, общественность 2. место стоянки аула летом
жылтыр — глянцевый
құм — песок
құрақ — тростник

оңтүстік — юг
солтүстік — север
табыс — заработок
тарамау — не расходиться
тойғаныңша — вдоволь, пока не надоест
шалқар көл — бескрайнее озеро
шалқып жатқан — просторное, широкое
шығыс восток

Тапсырма. Выучите слова: батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік и устойчивый словесный комплекс (фразеологизм) — айдын шалқар көл, жаз бойы (все лето).

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите. Выпишите причастия и определите, в каком времени они употреблены. Повторите причастие — занятие двадцать пятое.

Ф. ЭНГЕЛЬС КӨП ТІЛДІ БІЛГЕН

Ф. Энгельс 18 жасында-ақ тоғыз ұлттың тілінде еркін сөйлеп, жаза білген. Бұлар латын, ескі грек, ағылшын, итальян, испан, португал, француз, голланд және неміс тілдері еді. Ол түрлі елдердің революционерлерімен олардың өз тілінде хат жазысып тұрған. Энгельс орыс революционерлеріне хат жазғанда, ол хаттың соңынан Федор Федорович деп қол қойған.

Новые слова: еркін — свободный, свободно, қол қойған — подписывался

Сұрау-тапсырма.

1. Ф. Энгельс қай жаста қанша ұлттың тілін білген?
2. Ол қай тілдерді білген?
3. Ф. Энгельс кімге қай тілде хат жазған?
4. Хаттың соңына кім деп қол қойған?

Сороковое занятие

Грамматика. Сложноподчиненное предложение (сабақтас құрмалас сөйлем)

В казахском языке в сложноподчиненном предложении в отличие от русского языка имеется только один вид придаточных предложений — придаточные обстоятельственные. Они стоят впереди главного предложения. Главное независимое предложение (басынқы сөйлем) и придаточное зависимое предложение (бағыныңқы сөйлем).

Придаточные предложения в казахском языке связываются с помощью союзов, послелогов и аффиксов.

Придаточные обстоятельственные предложения делятся:

1. Сложноподчиненные предложения с придаточными времени

(мезгіл бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем)

Придаточные предложения времени указывают на время действия главного предложения и отвечают на вопросы **қашан?** — когда? **қашаннан бері?** — с каких пор? **қашанға шейін?** — до каких пор?

Сказуемые придаточного предложения выражаются:

придаточн. пред.

а) причастием с аффиксом **-ша, -ше**. *Мен келгенше*, **СЕН**

Главн. пред.

ОСЫНДА ОТЫРА ТҰР. ә) причастием на **-ған** в жатыс септік. **Бұлар келгенде, тамақ тасушылар орындарынан тұра кетісті.**

б) причастием на **-ған** с послелогоми **сайын, соң, шәйін (дейін)**. **Біз шай ішкен соң, қонақтар сыртқа шықты. Шахта техника өскен сайын, жаңа ұсыныс, жаңа пікірлер де көбейе түсті (Ғ. Мұст.)**

2. Сложноподчиненные предложения с придаточными цели

(мақсат бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем)

Придаточные предложения цели указывают на цель того, о чем говорится в главном предложении, и отвечают на вопросы: *неге?* — зачем? *не үшін?* — для чего? *не мақсатпен?* — с какой целью?

Сказуемое придаточного предложения цели выражается: а) причастием на **-мақ** со вспомогательным глаголом в деепричастной форме на **-ып**: **Жол көрсетпек болып, біздің бірнеше достар машинамен қаладан он бес—жиырма километр шығарып салды (С. М.)**

ә) неопределенной формой глагола с послелогом **үшін**: **Қыстың ызғары жетпеу үшін, қоңыз інді терең қазады (С. М.)**

б) повелительной формой глагола I, II, III лица со вспомогательным глаголом **деп**: **Өзі үйренсін деп, Мұса баласын заводқа жұмысқа орналастырды. Біз Қапанмен амандасайық деп, қалаға келдік.**

III 3. Сложноподчиненные предложения с придаточными условия (шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлем)

Условные придаточные предложения указывают на условия того, о чем говорится в главном предложении, и отвечают на вопросы *қайтсе? не қылса? қайткенде?* — при каком условии?

Сказуемое придаточного условного предложения выражается:

а) глаголом условного наклонения: **Жасқа ұстаздық етсең, болашақтан тірек табарсың** (С. Бакб.)

Бір елді бір ел жақсы білсе, жақсы өнегесін алар еді (М. Ә.)

ә) деепричастием отрицательной формы (-ма+й, -ме+й). **Сын түзелмей, мін түзелмейді** (мақал).

б) отрицательной формой глагола с аффиксом -йын-ша, -ійінше: **Әр магазинге көпшілік бақылауын дұрыстап қоймайынша, ол былықтан арылу қиын** (Ғ. Мұст.). **Сен болмағанда, біз адасушы едік.**

4. Сложноподчиненные предложения с придаточными уступительными (қарсылықты бағыныңқылы сабақтас сөйлем)

Придаточные предложения уступительные отвечают на вопросы: *қайткенмен? қайтсе де? не етсе де?* — несмотря ни на что? хотя (хоть).

Сказуемое уступительного придаточного выражается:

а) условным наклонением с союзом **да, де**.

Қартайсақ та, даусымыз жаспен бірдей. (Ж. Ж.)

ә) причастием на -ған в *көмектес септік*. **Амантайды Балтабек танығанмен, Ботагөз танымайтын еді.** (С. М.)

б) деепричастием со вспомогательным глаголом *тұра*. **Оқуға уақыт аз бола тұра, олар жақсы үлгірімге жетті.**

5. Сложноподчиненные предложения с придаточными образа действия (сын-қимыл бағыныңқылы сабақтас сөйлем)

Придаточные предложения образа действия показывают, как происходит действие в главном предложении. Отвечают на вопросы: *қалай? қалайша?* — как? каким образом?

Сказуемое придаточного предложения образа действия выражается: А) деепричастием на -ып, -іп, -п, -а, -е,

-й). Қаулап өскен шөп үстінде қанаттары жалтылдап, қызылды-жасылды көбелектер ұшып жүр. (Т. Ахт.) Ана оның сөзін күтпей, өзі бастап кетті (С. Бақб.) Біреулер кітап оқып, біреулер шахмат ойнап отыр (Т. Әлім.)
 ә) отрицательной формой *болжалды келер шақ в шығыс септік*. Кірген бетте директор өз орнына отырмастан, сөзін түрегеп тұрып бастады (М. И.)

б) причастием с аффиксами -дай, -дей. Ештеме болмағандай, енді ол күліп отыр.

6. Сложноподчиненные предложения с придаточными причины (себеп бағыныңқылы сабақтас сөйлем)

Придаточные предложения причины указывают на причину того, о чем говорится в главном предложении, и отвечают на вопросы: *неге? почему? неліктен?* — от чего? *не себепті?* — по какой причине?

Сказуемое придаточного предложения причины выражается:

а) производными существительными, образованными при помощи суффикса -дық, -дік, -тық, -тік от причастия прошедшего времени на (-ған) в исходном падеже.

Өз күшіміз аз болғандықтан, сендерден көмек сұрай келдік. (А. Лек.).

ә) причастием на -ған в утвердительной и отрицательной форме с послелогом *соң* или *себепті*.

Раушан келіп қалған соң, ол ауылға қарай жүріп кетті. (Б. М.).

1. Модель-схема придаточного предложения времени (мезгіл бағыныңқылы сабақтас құрмалас)

Придаточное предложение (бағыныңқылы сөйлем)	да, де кезде, шақта -ға, -ге (дейін, шейін) -нан, -нен (соң, кейін) -ша, -ше -қалы, -келі, -ғалы, -гелі -ысымен, -ісімен	Главное предложение (басыңқы сөйлем)
--	--	--------------------------------------

2. Модель-схема придаточного уступительного предложения (қарсылықты сабақтас сөйлем)

Придаточное предложение (бағыныңқылы сөйлем)	-са, -се -са, -се (да, де) -ғанмен, -генмен (да, де) бола тұра (бола тұрса да)	Главное предложение (басыңқы сөйлем)
--	---	--------------------------------------

3. Модель-схема условного придаточного предложения (шартты бағыныңқылы сабақтас сөйлем)

Придаточное предложение (бағыныңқы сөйлем)	-са, -се -й, -ынша, -інше (-кай, -кей) -да, -де	Главное предложение (басыңқы сөйлем)
--	---	--------------------------------------

Тапсырма. Составьте сложноподчиненные предложения по данной модели.

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите, выпишите сложноподчиненные предложения и определите их значения.

АҚСАҚ КИІК

Басқаларынан оқшау қала бастаған жаралы киік оқ тигеніне қарамастан, шоқақтап келеді. Құс сияқты қанаты болмаса да, жерден биік көтеріле алмаса да, жас киік әлі ширақ көрінеді. Бірақ киік пен шапқан аттар арасындағы қашықтық бірте-бірте қысқара түсті.

Кедей ауылдың сыртында ойнап жүрген топ бала бұл көрініске таңырқай қалысыпты. Киіктер көзден таса болып, қуғыншылар әбден көрінбей кеткенше, топ бала аттылар соңында қалған бозғылт шаңның суретіне қарады да тұрды. Әсіресе топ баланың ішіндегі жасы онға жаңа келген қыз бала әлгі көріністерге зер сала қарады. Жас болғанымен, оның жүрегінде әлдебір аяныштың ізі қалып қойғандай еді.

Елестей болып өте шыққан аңшыдан гөрі көкжиектен көтерілген аңның, дала бүркітінің, ақсаңдай басып жортқан тірі жемтік үстінен ойқастап, айнала ұшқаны балалардың назарын аударды. Қуғыншы мен киік тобы көрінбей кеткенмен, олардың қай шамада екенін көктегі бүркіттің бет алды бағдарынан байқауға боларлық еді.

(С. БақбергенOV).

СӨЗДІК

айнала ұш(у) — кружить-ся (лететь)

аңшы — охотник

ақсақ — хромоy

аяныш — жалость

әсіресе — особенно

байқа(у) — заметить

бағдар — направление

бозғылт — серый

бірте-бірте — постепенно

елестей — как видение
 жаралы — раненый
 жемтік — падаль, жертва
 жорт(у) — бегать (по степи)
 зер салу — обратить взоры
 кедей — бедный, бедняк
 киік — сайгак
 көзден таса бол(у) — теряться из виду
 көкжиек — горизонт
 көрініс — случай, вид
 қай шамада — где приблизительно
 қуғыншылар — погоня (догоняющие)
 қысқар(у) — уменьшать-

ся, укоротиться
 назар аудару — привлечь внимание, обратить внимание
 ойқаста(у) — быть в стороне
 оқ тию — попасть пулей
 оқшау — отделившийся (от остальных)
 өте шыққан — прошедший
 таңырқа(у) — удивляться
 тірі — живой
 шапқан — скачущий
 ширақ — бодрый
 із(і) — его след

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите, найдите сложносочиненные предложения, определите, каким глаголом выражены сказуемые.

МАРҚ ТВЕННІҢ ЖАУАБЫ

Бір күні Марк Твенге маркасыз хат келіпті. Ақшасын төлеп алып, ашып оқыса: «Ескі көз досым, саған шын жүректен сәлем жолдап отырмын. Хал-ахуалым жақсы. Байырғы әріптесің... Джексон» деген сөздер бар екен.

Арада біраз уақыт өткен соң, почташы енді Джексонға салмағы екі килограмға жуық ақылы посылка әкеп берді. Джексон ашып қараса, — кәдімгі тас пен бір жапырақ қағаз. Қағаздағы жазу: «О, досым! Сенің хал-ахуалың жақсы екенін естігенде, бойымды басып жүрген мына зіл қара тас топ ете түскені. Соны саған асыға хабарлап отырмын. Марк Твен».

СӨЗДІК

ақылы посылка — посылка наложенным платежом
 асыға — второпях
 байырғы әріптесің — твой старейший коллега

бойымды басып жүрген зіл — тяжесть на душе
 қара тас топ ете түскені с души упал тяжелый камень
 салмағы — вес

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите. Выпишите сложносочиненные предложения в один столбик, а в другой — сложноподчиненные предложения и ответьте на вопросы письменно.

Текст.

Ол уақытта Кавказда соғыс болып жатыр еді. Күндіз де, түнде де жол жүруге болмайтын. Егер орыстардың біреуі қорғаннан шетірек шыға қалса, татарлар не өлтіреді, не аяқ-қолын байлап тауға алып кететін. Қорған мен қорған арасында жетісінде екі рет қана қатынас болатын. Алдынан да, артынан да қоршаған солдат, ортасында жүргінші халық болатын.

Жаздың күні еді. Таң сарғая қорғанның артына керуендер жиналды. Қорғаушы солдаттар да шықты. Барлығы жолға аттанды. Жилин салт атты, оның нәрселері тиелген арба керуенмен бірге келеді.

25 шақырым жол жүру керек. Керуен тіпті жай жүріп келеді... Біресе солдаттар тоқтап қалады, біресе керуендегі арбаның біреуінің дөңгелегі шығып кетеді, немесе аттар болдырып табандап тұрып қалады, сонымен бірін-бірі күтіп, барлығы тоқтайды.

(Л. Толстой).

СӨЗДІК

байла(у) — привязывать

болдыр(у) — выбиться из сил, устать

жолға аттан(у) — отправиться в путь

жол жүр(у) — ездить, отправиться в путь

жүргінші — путники, проезжие

дөңгелек — колесо

керуен — караван

қатынас — связь

қатынасушылар — связные

қорған — укрепление

қорға(у) — охрана, охранять

қоршаған — окруженный
салт атты — верховой, всадник

соғыс — война

сонымен — итак

тиелген — погруженный

шақырым — верста

Сұрау - тапсырма.

1. Ол кезде Кавказда не болып жатыр еді?

2. Қорғаннан жеке шыққан орыстарды татарлар не істейтін еді?

3. Қорған араларында жетісіне қатынас неше рет болатын еді?
4. Қатынасқандар қалай жүретін?
5. Қай кезде керуен, қорғаушы солдаттар, Жилин бірге жол жүрді?
6. Неше шақырым жол жүру керек еді?
7. Керуен қалай жүріп келе жатты?
8. Неліктен жай жүрді?

Повторение пройденных занятий.

1. Имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, местоимение.
-

Тапсырма. Прочитайте текст, переведите, затем найдите существительные, нарицательные и собственные имена, стоящие во всех падежах, и выпишите их.

Тапсырма. Найдите в тексте и выпишите слова в притяжательной форме в сочетании с ілік септік и определите, в каком лице и падеже они стоят.

Тапсырма. Найдите в тексте прилагательные и выпишите их с определяемыми словами и обратите внимание на их согласование.

Тапсырма. Найдите в тексте числительные и выпишите их, определите разряды.

Тапсырма. Найдите в тексте местоимения, выпишите их, определите разряды и в каком падеже они стоят.

Текст.

АЛМАТЫ

Алматы — Қазақ ССР-інің астанасы. Ол — Алматы облысы мен республиканың саяси, экономикалық және мәдени орталығы. Халқы миллионнан асады. Алматы Іле Алатауының солтүстік етегінде, теңіз деңгейінен 700—900 метр биіктікте, негізінен Үлкен және Кіші Алматы өзендерінің аралығында.

Автомобиль, темір жол және әуе қатынасының ірі торабы.

Алматының табиғаты бай, ауа райы жайлы. Қазіргі Алматыны адам ерте заманнан бері мекен еткен. Біздің заманымыздан бұрын 7—3 ғасырда сақ тайпалары қоныстаған. Сақтардан кейін саяси басшылыққа ие болған үйсін тайпалары Алматы маңын ұзақ ғасырлар бойы (біздің заманымыздан бұрынғы 3 ғасыр, біздің заманымыздың 3 ғасырында) мекен етіп келді. Қазіргі «Горный гигант» колхозы орналасқан жерден үйсіндердің байырғы қонысы табылды. Түрік қағанаты дәуірінде (6—8 ғасыр) Алматы аймағында тұрақты мекендер көбейіп, олардың біразы әр түрлі қолөнер кәсібі мол саудалы қалаларға айнала бастайды. Орта ғасырда Алматы қазіргі өз атымен белгілі болған. XV ғасырдағы соғыс салдарынан қираған қаланың қалдығы қазіргі Алматының орнында жатыр.

Жетісу аймағы Россияға бағынған кезде мұнда дулаттардың «Алматы» атты қыстағы бар-ды. 1854 жылы осы жерге орналасқан Заилийское, кейіннен «Верное» деген атпен мәлім болған орыс бекінісі 1867 жылы қала дәрежесіне жетеді; көп ұзамай-ақ Жетісу облысының әкімшілік орталығына айналды. 1867 жылдан Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін Түркістан генерал-губернаторына қарасты Алатау округінің орталығы болып, Верный қаласы деп аталды.

1913 жылда қаладағы жұмысшылар саны 500-ге жетті. Сауда орталығына айналған Верныйдың экономикалық маңызы жылдан-жылға арта түсті. Онда орыс-қазақ мектебі, 1879 жылы ерлер мен әйелдер гимназиялары ашылды. Белгілі зерттеуші ғалымдардың П. П. Семенов Тянь-Шанский, Н. М. Пржевальский, Г. Н. Потанин т. б. экспедициялары да осы қаладан басталды. 1856—64 жылдар арасында Ш. Уәлиханов бірнеше рет Верныйға келіп жұмыс істеген. Осы қалада 1875 жылы И. В. Мушкетов, кейінірек зоолог Н. А. Северцев, ботаник А. Н. Краснов, тарихшы В. В. Бартольд т. б. болды.

Патша өкіметі мен жергілікті бай-феодалдарға қарсы Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысына Жетісу аймағының еңбекшілері де тікелей ат салысты.

Қазақ халқы Ұлы Октябрь социалистік революциясының жеңісін зор қуанышпен қарсы алды. 1918 жылы 2-сінен 3-іне қараған түнде большевиктердің — П. М. Виноградов, Т. Бокин, Т. Өтепов, Л. П. Емелев т. б. басшы-

лығымен Верныйдың жұмысшы кедейлері көтерілді. Қалада Совет өкіметі орнады. Компартия жіберген өкілдер — М. В. Фрунзе, В. В. Куйбышев, Д. А. Фурманов тағы басқалары баға жетпес үлес қосты.

1921 жылы 14 мартта Верный өзінің ежелгі атымен Алматы болып аталды.

Қазақстанда және оның орталығы Алматыда Компартияның тапсырмасымен С. М. Киров 1934 жылы, М. И. Калинин 1935 жылы болып қайтты.

II

Алматы тарихында Ұлы Отан соғысы дәуірі үлкен орын алды. Ол республиканың барлық қорын, күш-жігерін Отан қорғау қажетіне жұмылдырды; майданға деген көмекті жан-жақты ұйымдастырды; тылды нығайтушы штаб болды. Қаланың өзінде бірнеше әскери құрама, оның ішінде Панфилов басқарған 316 атқыштар дивизиясы жасақталды. Мындаған алматылықтар Отан соғысына қатысып ерлікпен күресті; оның 51 жауынгеріне Совет Одағының Батыры атағы берілді, ал С. Луганский бұл атақты екі рет алды. Соғыс жылдары көшіп келген ірі-ірі заводтар мен фабрикалар қалаға орналасып қару-жарақ шығарды. Алматы өнеркәсібінің негізгі өндіріс қоры соғыс жылдарында үш еседей, ал жұмысшылар саны 60 процент артты. Соғыс аяқталғаннан кейінгі жылдарда қала ірі өнеркәсіп орталығына айналды. Қала өнеркәсібінің алуан түрлі өнімдері барлық одақтас республикаларға, дүние жүзінің көптеген елдеріне шығарылады.

Алматының төңірегі бау-бақша, онда алманың неше түрі өседі, оның ішінде дүние жүзіне әйгілі апорт бар.

Алматының климаты континенттік. Январдың орта температурасы —8 градус С., кей жылдары —20-дан 25 градус С. дейін төмендейді, июльде 22 градус, августа одан да жоғары. Қыста қар аз жауады, әрі ұзақ жатпайды. Алматының ашық күндері жиі, желі сирек. Жазы ұзақ, көбінесе ыстық әрі құрғақ. Қысы қысқа, кейде жылымық; күзі жылы; көктем ерте шығады, кей жылдары суық қайталайды.

III

Алматы — ірі өнеркәсіп, ғылым, мәдениет орталығы, мұнда 300-ден аса кәсіпорын жұмыс істейді.

Қазақ ССР Ғылым Академиясы, 16 жоғарғы оқу орны, 8 театр, 13 музей жұмыс істейді. Кітап байлығы жағынан ең ірі кітапхана А. С. Пушкин атындағы республикалық көпшілік кітапханасы бар.

Алматы — қазақтың түрі ұлттық, мазмұны социалистік театр өнерінің орталығы. Мұнда қазақтың Абай атындағы опера және балет театры, қазақтың Әуезов атындағы драма театры, Лермонтов атындағы орыс драма театры, балалар және жасөспірімдер театры, қуыршақ театры, корей және ұйғыр музыкалы драма театрлары, ұлт аспаптар оркестрі, филармония, «Қазақконцерт» бірлестігі, хор капелласы, ән-би ансамблі, «Гүлдер» ансамблі мен «Қазақфильм» киностудиясы жемісті еңбек етіп келеді.

Қазақстан Жазушылар одағы, Композиторлар Одағы, Суретшілер Одағы, Архитекторлар Одағы, Қазақ театр Қоғамы, Орталық Музей, Қазақ ССР Ғылым Академиясының геологиялық, зоологиялық, археологиялық және этнографиялық музейлері, М. О. Әуезовтің музей-үйі, Т. Г. Шевченко атындағы сурет галлерейсы, көптеген кинотеатр, клуб, мәдениет сарайлары, балалар темір жолы бар.

Алматыда мерзімді баспасөз Ұлы Октябрь социалистік революциясынан кейін шынайы даму жолына түсті.

Қазақ, орыс тілінде көп тиражды 13 газет, 19 журнал шығады. «Қазақстан», «Жазушы», «Қайнар», «Мектеп», «Ғылым», «Жалын» баспалары жыл сайын тиражы 24 млн.-ға жуық 2 мыңдай әр түрлі кітаптар шығарады.

Алматыда радио алғаш рет 1929 жылы сөйлей бастады. Республикалық радио 4 программа бойынша қазақ, орыс, ұйғыр, неміс тілдерінде тәулігіне 30 сағат хабар береді. Қала тұрғындары қазақ телевизиясымен 1958 жылдан бері Орталық телевизия, Интервизия, «Орбита» және Фрунзе телевизия хабарларын қабылдайды.

Алматы — Совет Одағының аса ірі туристік және спорт орталықтарының бірі. Қала төңірегі мен оның оңтүстік жағындағы биік Алатау баурайында демалыс үйлері, санаторийлер, пионер лагерьлері, туристік және альпинистік базалар орналасқан. Алматы іргесінде дүниежүзіне әйгілі биік таудағы мұз айдыны — «Медеу» бар. Мұнда бүкілодақтық және халықаралық спорт жарыстары өткізіліп тұрады. Шымбұлақ шатқалында жыл сайын бүкілодақтық шаңғы жарысы өткізіледі. Қала

теңірегі — Алматы тұрғындарының дем алып, серуендеуіне таптырмайтын орын.

IV

Алматы құрылысы. Соғыстан кейінгі жылдарда күрделі құрылыстардың көлемі ұлғаюмен байланысты Алматының 2-бас жоспары жобалайды. Бұл тұста архитектурада орыс архитектурасының классикалық түрлерге қазақтың көне архитектуралық бөлшектерімен және алуан түрлі өрнектерімен үйлестіріп тоғыстыра пайдалану мақсаты қойылды.

Қазақтың Абай атындағы опера және балет театры, Үкімет үйі, Қазақ ССР Ғылым Академиясының бас ғимараты, Орталық стадион, Орталық Универсалды магазині құрылыстары осындай үлгіде салынды.

Алматыда бұрын болмаған көлемі күрделі құрылыс Ленгипрогор жобалаған 3-бас жоспарға сәйкес жүргізілді. Сол жоспар бойынша 7 жыл ішінде тұрғын үй, орта мектептер, балалар бақшасы, магазиндер, ауруханалар, ресторан, кафе, асханалар, халық қажетін өтейтін тағы басқа ғимараттар пайдалануға берілді. Қоғамдық-әкімшілік және мәдени ғимараттар салынды: қаланың ортасында сауықтыру моншасы «Арасан», «Қазақстан» қонақ үйі, «Балалар әлемі» магазині, «Алматы» рестораны, Спорт сарайы, «Алматы» қонақ үйі, «Отырар» қонақ үйі, В. И. Ленин атындағы Мәдениет сарайы, Абай Даңқ монументі, Шоқан Уәлиханов ескерткіштері тағы басқалар бар.

Астана архитектурасына ұлттық ерекшелік беретін мүсін ескерткіштер мен көркем сурет, ою-өрнектер жүйелі қолданылуда.

Алматы табиғатының сұлулығымен оның ғимараттары, жаңадан салынған 10—12 қабатты зәулім үйлерінің архитектуралық ансамблі үндесіп жатады.

Көп қабатты ғимараттардың пайда болуы жаңа талғам туғызуымен бірге қала сәулетін де ажарландырып тұрады.

1983 жылы Алматы Ленин орденімен наградталды.
(Қазақ Совет энциклопедиясынан).

СӨЗДІК

етегінде — у подножия
деңгей — уровень

биіктікте — на высоте
негізінен — в основном

торап — узел
маң — окрестность
байырғы — исконный, коренной
қираған — разрушенный
салдарынан — вследствие
қалдық — развалины
қыстақ (қыстағы) — зимовка
бекініс — крепость
өкіл — представитель
'баға жетпес — неоценимый
үлес — доля, часть
ежелгі — прежний
тапсырмамен — по поручению
қор — фонд
күш-жігері — сила и энергия
Отан қорғау — защитить Родину
қажетіне — нуждам
жұмылдыр(у) — мобилизовать
майдан — фронт
нығайт(у) — укрепить
эскери құрама — воинская часть
көшіп келген — эвакуированный
қару-жарақ — оружие
түрі ұлттық — по форме национальный
театр өнері — театральное искусство
жасөспірім театры — театр юношества
куыршақ — кукла
аспап — инструмент (музыкальный)
ән-би — песня и пляска
жемісті еңбек — плодотворный труд

шынайы — настоящий
жол — (дорога) путь
кала тұрғындары — горожане
төңірек — окрестность
баурай(ы) — подножие
орналасқан — расположен
дүние жүзіне әйгілі — всемирно известный
мұз айдыны «Медеу» — каток «Медео»
Шымбұлақ шатқалы — ущелье Чимбулак
күрделі құрылыс — капитальное строительство
жобаланды — проектирован
көне — древний
ұлғаю — увеличиваться
ғимарат — сооружение
пайдалануға берілді — сдан в эксплуатацию
қоғамдық әкімшілік — общественно-административный
сауықтыру — оздоровительный
тағы басқалар — и другие
ерекшелік — особенность
мүсін — скульптура
зәулім — высокий
талғам — вкус
ажарландырып тұрады — придает прекрасный вид
бөлшек — часть
өрнек — узор
пайдалан(у) — использовать
сәйкес — соответственно
мәдениет сарайы — дворец культуры
қаланың ортасында — в центре города

монша — баня
ұлттық — национальный
ескерткіш — памятник

көп қабатты — много-
этажный
сәулет — архитектура

II. Повторение глагола.

Тапсырма. Повторите собственнo-настоящее и переходнo-настоящее времена глагола. Прочитайте текст и определите, в каком времени стоят подчеркнутые глаголы.

Текст.

1. Жолдастар, мен айналама **көз саламын да**, жеріміз бен суымыз туралы **ойлаймын**. Күн нұрын **төгіп тұр**. Теңізде түрлі балықтар қаптап жүр. Егіс даласы — толған бидай. Бақта жемістің алуан түрі алма, өрік, шие, алмұрт бар. Самсап жүзім **өседі**. Өрісте жылқы, сиыр, қойлар **жайылып жүр**. Жер қойнында алтын, күміс, темір, түрлі-түрлі металл бар. Жаныңа не керек болса бәрі **табылады**.

Тапсырма 2. Повторите прошедшее время глагола (өткен шақ), одиннадцатое, тринадцатое занятия.

Переведите текст, найдите глаголы прошедшего времени.

Текст.

АТАҚТЫ ӘНШІ

«Семей қаласы, Шығыс көшесі, № 78 кварталда тұратын қазақ әншісі Әміре Қашаубаевтың Париж қаласындағы жер жүзілік көрменің этнографиялық концертіне қатысуға ризалығы бар ма? Осыны тез арада анықтап, хабарын беруді сұраймын», — деген РСФСР Оқу Халық Комиссары Луначарскийдің телеграммасы Семейдің губерниялық оқу бөліміне келген соң, ол — Әміренің Москваға баруын ұйымдастырды.

Совет Одағының барлық елдерінен жиналған әнші, биші, сыбызғышы, күйшілері 1925 жылы 22 июньде Москвада Үлкен театрдың Бетховен залында концерт берді. Осы кеште және 24 июньде Кіші театрда болған концертте Әміре ерекше әншілік өнер көрсетті. Башқұрт

сыбызғышысы Жұмабай Есенбаевпен, өзбек әншісі әрі бишісі Тамара хануммен тағы басқалармен жарысқа түсіп, Әміре СССР-дің тандаулы өнерпаздарының бірі болып Парижға барды.

«Ағаш аяқ», «Сырғақты», «Смет», «Қызыл бидай» әндерін Әміре 20 июльде Париж қаласындағы СССР павильонында айтқанда тыңдаушылар аузын ашып, көзін жұмды. Бұдан кейін Париж театрларында берілген 11 концертке Әміре түгел қатысты.

(С. Бегалин).

СӨЗДІК

анықтау **выяснить**
түгел **полностью**

ризалық **согласие**

Тапсырма. Повторите деепричасите (көсемше).
Двадцать четвертое занятие.

Неочевидное прошедшее время

Переведите текст, найдите неочевидное прошедшее время глагола.

Текст.

Бір кемпірдің немере қызы болыпты. Ол әлі кішкентай екен, ылғи ұйқтай беріпті. Ал әжесі нан пісіріп, үй сыпырып, ыдыс-аяқ жуып, жіп иіріп, немересіне тоқыма тоқыпты. Кемпір әбден қартайыпты. Ол пеш үстінде жатып алып, ұйқтай беріпті. Енді немересі нан пісіріп, ыдыстарды жуып, іс тігіп, әжесіне тоқыма тоқитын болыпты. Жіп иіріпті.

(Л. Толстой).

Тапсырма. Повторите причастие (есімше). Двадцать пятое, двадцать восьмое, двадцать девятое занятия. Прочитайте текст, переведите, выпишите глагольную форму причастия и определите, в роли какого члена предложения они выступают.

Текст.

ҰМЫТЫЛМАЙТЫН КҮН

(Қарт колхозшының әңгімесі)

Жасым жетпіске жетті. Жиырма жылдай байларға жалшы болдым. Отыз жыл колхозыма қызмет істедім.

Осы өмірімде Михаил Иванович Калининмен кездескенім есімнен кетпейді.

Мың тоғыз жүз отыз бесінші жыл. Жиырма бесінші октябрь. Күн шайдай ашық.

Біздің колхозға Қаскелең ауданының колхозшылары түгел жиылды. Жиылған жұрт Москвадан әдейі шыққан жоғары мәртебелі қонақтың келуін асыға күтті. Бұл қонақ — бүкіл одақтық қария Михаил Иванович Калинин еді.

Қазақтың ұлт киімін киген, сәйгүлік¹ ат мінген 12 қыз бен 12 жігіт даярланды. Олар құрметті қонақтың алдынан шығып қарсы алды. Кешікпей Михаил Ивановичтің келуіне арналған жиналыс ашылды.

Михаил Иванович өз қолымен жерді колхозға мәңгі пайдалануға беру жөніндегі актіні тапсырды. Бұл — біз үшін еш уақытта да ұмытылмайтын, мәңгі есте сақталатын оқиға болды. Бір мемлекеттің басшысы әдейі келіп, жерді мәңгі пайдалануға бергенін ұмытуға бола ма? Жоқ, мен мұны ұмыта алмаймын!

Жиналыста колхозшылар атынан мен сөз сөйледім. «Қолхозымызды Сіздің есіміңізбен атауға рұқсат етіңіз», — дедім.

Михаил Иванович ризалығын білдірді де:

— Еңбектен ерінбеңдер, атакты колхоз болыңдар, — деді.

Осы жолы Михаил Ивановичті колхозымызға құрметті мүше етіп қабылдадық.

Михаил Ивановичтің қалдырған өсиетін біз толық орындап шықтық. Қазір біздің Калинин атындағы колхозымыз — алдыңғы қатардағы ірі колхоздың бірі. Колхозшыларымыздың бәрі де ауқатты тұрады.

(К. Аманжоловтан).

Тапсырма. Повторите неопределенную форму глагола (тұйық рай). Двадцать шестое, тридцатое, тридцать первое, тридцать третье, тридцать четвертое занятия.

Прочитайте внимательно текст, переведите, выделенные глаголы выпишите и сделайте полный разбор глаголов по временам и другим видам.

¹ Сәйгүлік — скакун особой породы.

УӘЛИХАНОВ ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов қазақтың ұлы ғалымы, ориенталист, тарихшы, этнограф, географ, фольклорист, ағартушы, демократ. Ол қазіргі Қостанай облысының Құсмұрын бекетінде 1835 жылы туған. Балалық шағы ата қонысы Сырымбет тауының (Көкшетау облысы) бауырында өткен. Өз әкесі — Шыңғыс, ұлы атасы Уәлихан. Арғы атасы Абылай.

Шоқан Сырымбетте халықтың қайнаған ортасында болды. Ол жас күнінен тарихи өлең, жыр, аңыз, әңгімелерді қызыға тындап, құлақ түріп өскен. Тіпті Құсмұрындағы шағының өзінде «Қозы Көрпеш — Баян сұлу» жырын жазып алыпты. Сырымбетте аңыз, жырлар сюжетіне сурет салатын болған. Шоқан табиғатынан зерек, алғыр болған. Ш. Уәлиханов әуелі Құсмұрында қазақ мектебінде оқып арабша хат таниды. Дәстүр бойынша «жеті жұрттың тілін білуге» тиісті хан баласы Шығыс тілдерінен араб, парсы, шағатай тілін жасынан жақсы үйренген; кейін Орта Азияның түркі тілдерін меңгерген.

1847 жылы ол Омбыдағы кадет корпусына оқуға түседі. Сібірдегі ең таңдаулы оқу орны болып есептелетін бұл корпус, декабрист А. Завалишиннің сөзімен айтқанда, «ағартушылық пен патриотизмнің өркен жайған жері» болатын.

Корпуста ой-өрісі, білімі жағынан «Шоқан тез өсті, орыс жолдастарын басып озып отырды. Екі-үш жылдан кейін-ақ Шоқан өз класындағылардан ғана емес, өзінен екі жас үлкендердің класындағыларды да идея жағынан басып озды», — дейді бірге оқыған досы Г. Н. Потанин.

Шоқанның рухани өсуіне орыс әдебиетінің мұғалімі ориенталист Н. Ф. Костылецкий (1818—67), мәдениет тарихы курсын жүргізген айдаудағы ғалым Гонсевский, әдебиетші В. Т. Лободовский (Н. Г. Чернышевскийдің жас кезіндегі досы, кейін идеялас әріптесі) елеулі ықпал еткен.

Қостылецкий арқылы 1852 жылы Шоқан мен И. Н. Березин арасындағы тікелей достық қатынас басталады. Березиннің тапсырмасы бойынша Шоқан Тоқтамыстың «Хан жарлығына» талдау жасайды. Бұл оның

алғашқы ғылыми жұмысы. 14—15 жасар Шоқанға мұғалімдері болашақ ғалым, зерттеуші деп қарайтын еді дейді Потанин.

Жас Шоқанның білімдарлығын, әсіресе Шығыс әдебиетін жақсы білетіндігін С. Ф. Дуров, Семенов-Тянь-Шанский, Потанин, Н. М. Ядринцев жоғары бағалаған. «...жалпы жолдастарына, соның ішінде маған, ол еріксіз, «Еуропаға ашқан терезе сықылды болды»,— дейді Г. Н. Потанин.

1853 жылы Уәлиханов кадет корпусын 18 жасында бітіреді. Ол Омбыда әскери қызметке қалдырылады. Бір жылдан кейін Батыс Сібір мен Қазақстанның солтүстік-батыс аймағын басқаратын генерал-губернатор Г. Х. Гасфорттың адъютанты болып тағайындалады. Екінші жағынан Батыс-Сібір өлкесінің Бас басқармасы оны айрықша тапсырмаларды орындайтын офицер етіп ұстайды. Қызметте Шоқан бюрократтық... мансапқор чиновниктері мен патша өкіметінің отаршылдық саясаты туғызған әділетсіздікке қарсы күресіп, олардан қысым көреді. Бұл туралы достарына — Ф. М. Достоевский, А. Н. Майков, В. Курочкин, К. К. Гутковскийге жазған хаттарында Омбыдан кетуді, туған халқына пайдасы тиетін қызмет істеуді армандайтыны айтылған.

Ш. Уәлиханов адъютанттық қызмет атқара жүріп Орта Азия халықтарының тарихын, этнографиясын, географиясын зерттеуге белсене араласады.

1855 жылы Шоқан Орталық Қазақстанды, Жетісу мен Тарбағатайды аралайды. Қазақ халқының тарихы мен әдет-ғұрпы, діни ұғымдары жайында материал жинап қайтады.

1856 жылы Шоқан қырғыз елін зерттеу экспедициясына қатысады. Қырғыздар мен Ұлы жүз қазақтарының тарихы, этнографиясы жайлы мәліметтер жинайды, фольклор нұсқаларын жазып алады. Бұдан кейін Құлжа қаласында болып, Жоңғария тарихымен шұғылданады.

1857 жылы тағы қырғыз еліне барады. Осы сапарында жинаған материалдарын ол «Жоңғария очерктері», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Қазақтың халық поэзиясының түрлері туралы», «Ыстықкөл сапарының күнделіктері», «Қытай империясының батыс империясы және Құлжа қаласы» атты еңбектерінде пайдаланады. Бұл еңбектерді орыс ғалымдары аса зор бағалаған. Оларда жергілікті халықтардың тарихы, мәдениеті, әдебиеті, әдет-ғұрпы зерттеледі. Шоқан табиғатты және

ел тұрмысын жазушылық шеберлікпен суреттеген. Орыс достары оны «Қазақтар туралы жазатын орыс әдебиет-шісі» деп атаған.

Шоқан қырғыз халқының «Манас», «Семетей» туралы дастандарын аса құнды туындылар ретінде бағалаған. Шоқан «Манасты» даланың «Иллиадасы» тәрізді десе, «Семетей» жырын «Манастың» жалғасы. Бұл — қырғыздың «Одиссеясы» деген. «Манасты» бірінші рет баспаға ұсынып, орыс ғалымдарына таныстырған да Шоқан.

П. П. Семенов-Тянь-Шанский өзінің Жетісу бойындағы зерттеулерін жүргізгенде Шоқанмен ақылдасып отырған. Семенов-Тянь-Шанскийдің ұсынуымен 1857 жылы Шоқан орыс географиялық қоғамының толық мүшелігіне сайланды.

1858—1859 жылдары Шоқан өзінің Қашқарияға барған атақты саяхатын жасайды. Қашқария мәліметтері Шоқанның дүние жүзілік география ғылымына қосқан зор жаңалығы болды.

Шоқан өмірімен ғылыми творчестволық қызметінің аса елеулі кезеңі — оның 1859 жылдың аяғында Петербургте болуы еді. Петербургте ол идеялық жағынан көп өсіп, әлеуметтік жағынан толысып қайтты. Денсаулығы нашарлап ол еліне қайтады. Шоқан 1865 жылы қайтыс болады. Оның сүйегі Алтынемел тауының баурайындағы Көшен — Тоған деген жерге қойылады.

Шоқан өлімі оның өзі сүйген қазақ халқына және орыс достарына өте ауыр тиді. Шоқан басына ескерткіш орнатуды ұйымдастыруда және оның шығармаларын жинап бастыруда орыс ғалымдарының еңбегі зор. Орыстың географиялық қоғамы басып шығарған (1904) Шоқан шығармаларына жазған алғы сөзінде академик Н. И. Веселовский: «Шоқан Уәлиханов шығыстану әлемінде құйрықты жұлдыздай жарқ етіп шыға келгенде, орыстың шығысты зерттеуші ғалымдары оны таңғайып құбылыс деп түгел мойындап, түркі халқының тағдыры туралы онан маңызы зор, ұлы жаңалықтар ашуды күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз өлімі біздің бұл үмітімізді үзіп кетті», — деп жазды.

1958 жылы Уәлихановтың Алтынемелдегі кабірі басына биік обелиск орнатылды. Қауфман қойғызған мәрмәр тас соның қабырғасына өріліп жымдастырылды.

(Қазақ Совет энциклопедиясынан).

әділетсіздік — несправед-
ливость
қысым — давление
әскери — военный
еріксіз — невольно
әдет-ғұрып — обычай
діни — религиозный
ұғым — понятие
қатыс(у) — принять уча-
стие
мәлімет — сведение
нұсқа — образец, экзем-
пляр
дастан — поэма, эпос
сапар — поездка, путеше-
ствие
жергілікті — местный
зерттел(у) — исследовать,
изучаться
тұрмыс — жизнь
суретте(у) — описывать
шеберлікпен — мастерски
құйрықты жұлдыз — про-
мелькнувший метеор
қабірі басында — на мо-
гиле (его)
таңғажайып — удивитель-
ный
белсене — активно
мәрмәр — мрамор
шығыстану — востокове-
дение
құбылыс — явление
түгел — все без исключения
тағдыр — судьба
мойында(у) — признать,
признание
маңызы — значение (его)
күт(у) — ждать
үміт — надежда
үзіл(у) — рухнуть
әлеуметтік — социальный

сүйегі — прах (его)
өлімі — смерть (его)
ескерткіш — памятник
орнат(у) — установить
ықпал — влияние
талда(у) — анализ
тағайында(у) — назна-
чаться
тікелей — непосредствен-
но
басқар(у) — управлять
Бас басқарма — Главное
управление
білімдар — знаток
бағала(у) — ценить
отаршылдық — колони-
альный
саясат — политика
құнды — ценный
табиғатынан — от приро-
ды
әуелі — сначала
дәстүр бойынша — по тра-
диции
өркен жаю — пустить кор-
ни
жеті жұрт тілін біл(у) —
знать семь языков семи
народностей
бекініс — крепость
мансапқор — карьерист
парақор — взяточник
тоң мойын — твердоло-
бый
туғыз(у) — породить
туынды — произведение
зерек — одаренный
рухани — духовный
өс(у) — расти
жыр — песня
құлақ түр(у) — очень
внимательно прислуши-

НАША СТРАНА

Наше Отечество — Союз Советских Социалистических Республик.

СССР — самая большая страна на свете. Она занимает шестую часть всей суши.

Спросим жителей нашей страны всех сразу, по радио:

— Какое у вас время дня?

Одни ответят:

— У нас утро.

Другие ответят:

— У нас полдень.

Третьи ответят:

— У нас вечер.

Спросим жителей нашей страны, всех сразу, по радио:

— Какое у вас время года?

Одни ответят:

— У нас весна.

Другие ответят:

— У нас зима.

Спросим жителей нашей страны:

— Чем вы богаты?

Одни ответят:

— Мы богаты хлопком.

Другие ответят:

— Мы богаты хлебом.

Третьи ответят:

— Мы богаты рыбой.

Богата наша страна.

Мы любим нашу Родину. Каждый уголок СССР нам дорог.

В нашей стране живут русские, украинцы, белорусы, грузины, казахи, уйгуры, татары, узбеки и много других народов.

Все народы в нашей стране живут дружно. Это — одна великая семья советских народов.

СӨЗДІК

Отечество

Отан

Союз Советских Социалистических республик
занимает шестую часть

суша
жители
спросим всех сразу
полдень
дорог, дорогой
мы богаты железом

Советтік Социалистік Республика Одағы
алтыдан бір бөлігін алып
жатыр
құрылық
тұрғын ел (халық)
барлығынан бірден сұрасақ
тал түс
қымбат, қымбатты
біз темірге баймыз

БОГАТСТВО КАЗАХСТАНА

Мы живем в Казахстане. Казахстан очень богат. В Казахстане добывают каменный уголь, медь, нефть, свинец, золото. В Казахстане есть фабрики, заводы, электростанции.

В Казахстане огромные поля, степи, луга. На полях растут пшеница, овес, рожь, ячмень, просо, кукуруза, рис, хлопок. В степях и на лугах пасутся коровы, лошади, верблюды, козы, овцы. Богат Казахстан. Богаты колхозы Казахстана.

СӨЗДІК

богатство — байлық
медь — мыс
свинец — қорғасын
нефть — мұнай

золото — алтын
огромный — өте үлкен,
өте көп
хлопок — мақта

I

ҚАЗАҚСТАН

Ертеде Қазақстан жерін алғашқы адамдар шамамен бұдан 300 мың жыл бұрын, яғни ертедегі тас дәуірінен (палеолит) бастап мекендеген.

Қаратау үңгірлері мен Балқаштың солтүстік жағалауынан жай өңделген тас құралдары бар төменгі палеолит дәуіріне тән тұрақтар табылды. Орта палеолит дәуіріндегі адамдардың тұрмысын бейнелейтін құралдар Шығыс Қазақстан облысындағы талай қонысында кездесті.

Жоғары палеолит дәуірінен бастап Қазақстан жерінде алғашқы адамдардың үздіксіз тіршілік еткені байқалады. Палеолиттің аяқ кезінде Қазақстанның табиғи

жағдайы мен климаты өзгереді. Мұздың еріп кетуі дымқыл климаттың орнына құрғақ климат орнауына себеп болды. Өзендерде су тартылып, олардың бірсыпырасы тоқтап, көлдердің тізбегіне айналды.

Флора мен фауна өзгерді. Шамамен бұдан 15—10 мың жыл бұрын қазіргі заманғы географиялық ортаға ұқсас жағдай қалыптасты. Осыған байланысты адам баласы табиғаттың даяр өніміне ие болды, сонымен палеолит дәуірі аяқталды.

Жаңа тас дәуірінде (неолит) адам садақ пен жебені ойлап тауып, қолдана бастайды. Бұл аң аулауды жеңілдетті. Қыштан түрлі ыдыс жасауды үйренді. Сөйтіп адам асты пісіріп, ішуге мүмкіндік алды.

Біздің заманымыздан бұрынғы екі мың жылдықтың бір мыңжылдықтың бас кезінде Қазақстан жерінде қола дәуірінің мәдениеті жаппай тарады.

Мыс пен қоладан жасалған еңбек құралдарын пайдалануға көшу, мал шаруашылығы мен егіншіліктің одан әрі дамуы қоғамдық өмірде ірі өзгеріс туғызды. Матриархат (аналық ру) орнына патриархат (аталық ру) келді.

Біздің заманымыздан бұрынғы бір мың жылдықтың орта шеніне қарай кең даладағы тайпалардың дені көшпелі мал шаруашылығына көшті. Бұл Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының ғасырлар бойы ерекшелігін белгілеп берді. Осы дәуірдегі Қазақстан тайпалары парсының сына жазу текстерінде сақтар деген жалпы атпен белгілі болса, грек авторлары оларды азиялық скифтер деп атаған.

Қазақстан территориясын біздің заманымыздан бұрынғы 7—4 ғасырда мекен еткен тайпалар, яғни сақтар негізінен көшпелі мал шаруашылығымен және суармалы егіншілікпен шұғылданып, темір бұйымдарды жасауды игеріп, көршілес тайпалармен сауда және мәдени қарым-қатынас жасады. Сақтардың тайпалық одағын көсемдер басқарды. Сақ тайпаларының көне мәдениетін зерттеуде 1970 ж. Есік селосының маңынан табылған, тарихқа «алтын адам» деген атпен белгілі бола бастаған, алтын бұйымдардың маңызы ерекше.

Біздің заманымыздан бұрынғы 4—3 ғасырдың шегінде Қазақстан жерінде жаңа тайпалық одақтар пайда болды Олар: Жетісуды — Шу өзенінен Тянь-Шаньға және Балқаштан Ыстық көлге дейінгі жерлерді мекендеген үйсіндер; Қаратау аймағы мен Сырдарияның орта

ағыс алыбын жайлаған — Қанлы; Арал теңізінің батыс жағалауынан Қаспий теңізінің солтүстік жағалауына дейінгі территорияны қоныстаған—аландар. Бұл тайпалар Қытай, Мауараннахр, Еділ бойындағы халықтар мен экономикалық саяси және мәдени байланыстар жасап тұрған. Үйсіндер мен қаңлылардың тайпалық одақтары мен мемлекетін бірлестіктері Сақ тайпаларымен салыстырғанда күрделі болды. «Ұлы жібек жолы» үйсіндердің жерін басып өтті.

II

ЕРТЕДЕГІ ФЕОДАЛДЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Алғашқы қауымдық құрылыс ыдырап, таптық қоғам орнады. 6-ші ғасырдан бастап Қазақстан жерінде феодалдық қатынастар қалыптаса бастады.

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда, Шу, Талас, Сырдария өңірінде неғұрлым жедел өрістеді. Бұл аймақтарда көшпелі мал шаруашылығымен бірге егіншілік дамып, қалалар салынды.

Таптық қатынастардың қалыптасуы және таптар арасында бітіспес антогонистік қайшылықтардың пайда болуы нәтижесінде Қазақстанда ертедегі феодалдық мемлекеттер орнады. 552 жылы тұңғыш феодалдық мемлекет Түрік қағандығы құрылды. 8-ші ғасырдың бас кезінде Іле мен Шу өзендерінің аралығында Түрген қағандығы, ал 766 жылы Қарлұқ қағандығы ұйымдасты.

Исериджабтан (Сайрам) Ыстық көлге дейінгі аралықта жаңа қалалар пайда болды. Бұлар қолөнер өндірісінен сауда орталығына айналды.

Тараздың (қазіргі Жамбыл) оңтүстігіне ала Атлах, Хомукет қазіргі Луговая станциясының шығысына қарай Құлан, Мерке, Шу алабында Жул мен Баласағұн, Іле алқабында Қойлық, Екіөгіз қалалары салынды. Көшпелі халықтар мен отырықшы—егінші орталықтардың халықтары арасында сауда онан әрі өрістеді. Бұл ақша айналымының өрістеуіне мүмкіндік жасады. Түркеш, Қарлұқ қағандары атымен металл ақша жасап шығарды. Феодалдық қатынастардың дамуына байланысты 8—10 ғасырда Оңтүстік Қазақстанда ислам діні тарады. 9—11 ғасырда Қазақстанның батыс және оңтүстік-батыс аймақтары ертедегі феодалдық Оғыз мемлеке-

тінің құрамына енді. Орта Азия, Иран, Қытай, Кавказ, Еділ бойына апаратын керуен жолдары Оғыз мемлекетінің жерін басып өтті. Оғыз мемлекеті Русьпен байланыс орнатты.

8—10 ғасырда Қазақстанның солтүстік шығысын және орталық аймақтарын түрік тайпалары — қимақтар (қимақ мемлекеті) мен қыпшақтар мекендеді. Шығыс авторлары бұл кең аймақты Дешті Қыпшақ (Қыпшақ даласы) деп атаған.

Қимақтар мен қыпшақтар негізінен мал шаруашылығымен шұғылданды.

940 жылы Жетісуға Шығыс Түркістаннан Яғма деген көшпелі түрік тайпасы басып кірді. Олар Баласағұнды және басқа қалаларды, көп кешікпей бүкіл Қарлұқ қағандығын басып алды. Қарлұқ қағандығының негізінде Жетісуда феодалдық Қарахан мемлекеті орнады. 10—11 ғасырдың аяғы 11 ғасырдың бірінші жартысында Қарахан феодалдық мемлекеті құрылды. Оның құрамына Қашғария, Жетісу, Мауараннахр кіреді. Мемлекеттің басшысы Тамғачхан деп аталды. Ал көшпелі түріктер оны Хақан (қаған) деп атап кетті.

12-ші ғасырдың жылдарында қидандар (қарақытайлықтар) Жетісуға басып кірді де, Қарақан мемлекеті ыдырады. Аз уақыттың ішінде қарақытайлықтар Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанды басып алды. 1137 жылы Самарқан, Бұқара, Хорезмді бағындырды. Қарақытайлықтар жергілікті халыққа ауыртпалық әкелді. Егіншілер мен көшпелі халыққа саудагерлер мен қолөнершілерге ауыр салық салынды. Жетісуда, әсіресе сауда мен қолөнер мәдениеті төмендей бастады.

12-ші ғасырдың ортасында әлсіреген Қарақытай мемлекетінен әуелі Хорезм, онан кейін Орта Азияның басқа да иеліктері бөлініп шықты. Ал Жетісуда қарақытайлықтар билігі монғол басқыншылығына дейін сақталды.

10—12 ғасырда Қазақстанның экономикасы мен мәдениеті едәуір дамыды. Сәулет өнері ілгері басты. Мұны Бабаша хатун мавзолейі, Айша бибі күмбезі мен басқа да архитектуралық ескерткіштер дәлелдеп отыр. Суармалы егіншіліктің орталығы болған өзен алаптарында қалалар өсіп дамылды. Олар Сырдария бойындағы Отырар (дүниежүзілік білім мен мәдениеттің Аристотельден кейінгі екінші ұстазы атанған данышпан ойшыл энциклопедияшыл ғалым Әбу Насыр әл-Фараби (870—

950) осы Отырардан шыққан), Сығанақ, Сауран, Жент, Жанкент, Талас өңіріндегі Тараз, Созақ, Құмкент, Шу алабындағы Төрткөл, Ақтөбе, Құлан тағы басқалар. Бұл қалалар кезінде сауда және қолөнер орталығы болған.

1219—21 жылдағы монғол шапқыншылығынан кейін Қазақстан Шыңғысхан империясының құрамына енді. Шыңғысхан жаулап алған байтақ жерді өз балаларына бөліп берді...

III

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ МЕН ҚАЗАҚ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫ

Қазақ хандығы 15 ғасырдың ортасы мен 18 ғасырдың басында құрылды.

Монғол шапқыншылығынан кейін қайта жандана бастаған Жетісу өлкесі қазақ тайпаларын бір жерге біріктіретін орталық болды. 15 ғасырдың аяғы 16 ғасырдың бас кезінде Жетісуда қазақ хандығы құрылды. Бұл қазақ халқының қалыптасу процесінің аяқталуына мүмкіндік берді. Қасымханның тұсында (1511—23) қазақ хандығы нығайды, жер көлемі кеңейді, халқының саны бір млн. адамға жетті.

16 ғасырда Қазақстан феодалдық бытыраңқылық күйінде қалды. Жеке хандықтардың, сұлтан иеліктерінің арасындағы саяси және экономикалық байланыстар нашар болды. Қазақ хандығы Ұлы жүз (Жетісу), Орта жүз (Орталық Қазақстан), Кіші жүз (Батыс Қазақстан) болып бөлінді.

18 ғасырдың бас кезінде Қазақстан саяси жағынан бытыраңқы болып үш жүз арасындағы саяси және экономикалық берік байланыс орнамады.

Феодалдық өзара тартыс халыққа ауыр тиді. Қазақ шонжарлары бір-бірімен бәсекелесті, билік үшін, жайылымдық үшін және халықты қол астына көп қарату үшін күресті. Бұхар, Хиуа, Жоңғар билеушілері қазақ феодалдары арасындағы қырқысты өршітуге тырысты.

Қазақ халықтары жеке дара билік жүргізді. Сондай-ақ, қазақ халықтарының сыртқы саяси жағдайы да мәз болмады. Жоңғар хандығы Қазақстанға зор қауіп төндірді. 1723 жылы жоңғарлар Қазақстанға жойқын жорық жасады. Басқыншыларға қарсы күрес 1730 жылға дейін созылды. Қазақ халқы басынан кешірген осы ауыр шақты тарихта «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл

сұлама» деген атпен қалды. Қазақ жасақтары жоңғарларға 1728—1729 жылдары ойсырата соққы берді. Бұл күресте Әбілқайыр, Абылай сұлтандармен қатар Бөгеубай, Қабанбай, Тайлақ, Саурық, Райымбек, Малай, Бақай батырлар көрнекті роль атқарды. Дегенмен күрес түпкілікті жеңіске жеткізе алмады.

IV

ҚАЗАҚСТАННЫҢ РОССИЯҒА ҚОСЫЛУЫ

Қазақ билеушілерінің кейбір тобы, айталық, Әбілқайыр хан қазақтарды Жоңғарияның құлдығынан құтқарудың бірден-бір жолы Россияның қол астына қарау екенін түсініп (1726) Әбілқайыр патша үкіметінен қазақтарды Россия қарамағына алуды өтініп өз елшісін жібереді. Екінші рет өтінішті 1730 жылы тағы қайталайды.

Сөйтіп, 1731 жылы 19 февральда император Анна Ивановна Кіші жүзді Россия қол астына алу туралы грамотаға қол қойды. Ал патша үкіметі алғашқы күндерден-ақ Кіші жүзге өз ықпалын нығайту үшін күш салды. Орынбор экспедициясының қызметі мен Орынбор (қазіргі Орск) қаласының салынуы осы мүддені көздеді.

Кіші жүзден кейін Орта жүз билеушілері де Россия қол астына қарайтыны туралы ант берді (1731—40). 19-ші ғасырдың басында Ұлы жүз қазақтары Лоссия қарамағына өтуге бел байлады. Сөйтіп 19-ші ғасырдың 60-ші жылдарында Қазақстанның Россияға қосылу процесі аяқталды.

Каспий жағалауынан Алтайға дейінгі, Тобыл өзенінен Тянь-Шань тауларына дейінгі ұлан-байтақ ел Россия империясының құрамына кірді. Патша үкіметі осы кең өлкені басқару мақсатымен реформа жүргізді. Реформа орталық езгіні одан әрі күшейте түсті; Патша мен оның чиновниктері салықты көбейтті, жерді пайдалануға шек қойды. Сөйтіп патша өкіметі органдарына халық наразылық туғызды. Бұны өздерінің ел билеу артықшылығынан айрылған сұлтандар, билер мен дін басшылар өздерінің таптық мүдделері үшін пайдалануға тырысты.

1860—70 жылдары Орал, Торғай облыстары мен Маңғыстауда патша өкіметіне қарсы көтеріліс басталды. Бірақ кең өріс ала алмай жеңіліске ұшырады.

Патша үкіметі Россияның ішкі губернияларында аграрлық мәселенің шиеленісуін бәсеңдету мақсатымен орыс шаруаларын Қазақстанға қоныс аудартты. Столыпиннің аграрлық реформасының барысында Ақмола, Торғай, Орал және Семей облыстарына 1906—12 жылдары 438 мыңнан астам шаруа қоныс аударды. Қоныс аудару қорына 17,4 млн. десятина жер кесіліп алынды. Жаңа жерлерді игеру ісін ұйымдастыру орнына патша үкіметі жергілікті халықтың бұрыннан игерілген, суару жүйелері, отырғызған ағаштары, салынған үй, қоражайлары бар шұрайлы жерлерін зорлықпен тартып алып кулактарға, тағы басқаларға берді. Бай шонжарлар патша әкімдерінің қолдауымен көп жерлерді алып өз меншігіне айналдырды. Енді қазақ кедейлері екі жақты тонау, езгіге ұшырады.

Патша үкіметінің отаршылық саясаты қазақ халқын орыстандыруға бағытталды. Оның ұлттық экономикасы мен мәдениетін дамытуға кедергі жасады.

1916 жылы 25 июньде қазақтарды армиядағы тыл жұмысына алу туралы патша жарлығы шықты. Қазақстан бойынша 400 мыңға жуық адам жұмысқа жіберілетін болды. Осының бәрі халық наразылығын үдетті, жаппай толқу туғызды. 1916 жылғы августың басында толқулар жаппай көтерілістерге, ал көтерілістер бірте-бірте ұлт-азаттық қозғалысына ұласты. Қозғалыстың жаппай күшейіп, патша әскерлеріне қарсы қарулы соғысқа ұласқан жері Торғай даласы болды. Ұлт-азаттық күреске халық батыры Амангелді Иманов басшылық етті.

VI

ҚАЗАҚ ССР

Қазақ халқы да басқа езілген халықтар сияқты патша үкіметінің және бай, шонжарлардың езгісінен Ұлы Октябрь революциясы арқасында құтылды.

Қазақстанда Совет өкіметі 1917 жылғы ноябрьден 1918 жылғы мартқа дейінгі аралықта орнады.

Еңбекшілер совет мемлекетін құруға белсене қатысты. Ақмола облысы мен Бөкей даласында еңбекшілер билікке ие болды. Ақмола облысында Совет өкіметі ең алдымен 22 ноябрьде Петропавл қаласында орнады.

Уезде Совет өкіметі үшін күреске И. Дубинин, Г. Ыдырысов, Қ. Сүтішев, Я. Побелянский, П. Рыжков тағы басқа большевиктер белсене қатысты. 1918 жылы 17—20 февральда Атбасарда Советтердің уездік съезі болып өтті. Бұған Ә. Майкотов, П. Басов бастаған большевиктік ұйымның еңбекшілер арасында жүргізген түсінік, үгіт жұмыстары ықпал жасады. Бөкей ордасында Совет өкіметін орнатқандар: П. Варламов, С. Мендешев, Ш. Бекмұханбетов т. б.

Қазақстанда Совет өкіметі орнағаннан кейін, ескі әкімшілік аппараттың орнына советтік мемлекеттік аппаратын құру ісі жүргізілді. Ауылдарда советтер құрыла бастады. Уездік, облыстық, советтердің съездері өткізілді. Жер туралы декреттің негізінде қазақ, орыс кедей шаруаларына ірі жер иелерінің меншігіндегі егістік және жайылымдық жер бөліп берілді.

РСФСР халық комиссарлар советінің 1918 жылғы 11 майдағы В. И. Ленин қол қойған қаулысы негізінде ірі өндіріс орындары ұлт меншігіне алынды. Сонымен бірге Қазақ Совет Автономиясын құруға әзірлік жұмысы жүргізілді.

Қазақ Совет мемлекетінің құрылуы мен дамуы В. И. Лениннің есімімен тығыз байланысты. 1919 жылы 10 июльде В. И. Ленин «Қырғыз өлкесін басқару жөніндегі Революциялық комитет құру туралы» Декретке қол қойды. Ревком құрамына С. С. Пестковский, Ә. Жанкелдин, С. Мендешев, Ә. Әйтиев тағы басқалары енді. 1920 жылы 30 августа Бүкіл Россиялық Орталық Атқару комитеті мен РСФСР халық Комиссарлар Советі РСФСР-дің құрамында «Автономиялы Қырғыз (қазақ) Социалистік Совет республикасын құру туралы» Декрет қабылданды. 1920 жылы 4—12 октябрьде Орынборда Қазақ АССР-і Советтерінің құрылтай жиналысы өтті. Съезд Қазақ АССР-інің Орталық Атқару комитетін сайлады. Оның құрамына С. Мендешев (председатель), В. А. Рауус—Зенькович, Ә. Жанкелдин, С. Сейфуллин тағы басқалары болды. Қазақ АССР-інің құрылуы орасан зор тарихи оқиға болды. Ұлы Октябрь Социалистік революциясы арқасында қазақ халқы өзінің ұлттық советтік мемлекеттік құрды.

СССР Конституциясына сәйкес 1936 жылы Қазақ АССР Одақтық республика болып қайта құрылды. Қазақ Советтерінің Төтенше 10 съезі 1937 жылы мартта Қазақ ССР Конституциясы қабылданды.

Қазақстан — СССР құрамындағы одақтас республикалардың бірі. СССР-дің Азиялық бөлігінің оңтүстік-батысында орналасқан, солтүстігінде РСФСР-мен, оңтүстігінде Түрікмен ССР-мен, Өзбек ССР-мен және Қырғыз ССР-мен, шығысында Қытаймен шектеседі, батысында Каспий теңізі. Қазақстан жер көлемі жағынан РСФСР-ден кейінгі екінші, халқының саны РСФСР мен Украинадан кейінгі үшінші одақтас республика. Астанасы — Алматы. Әкімшілік жағынан 19 облыс, 210 ауданы, 82 қаласы және 77 поселкесі бар.

СӨЗДІК

алғашқы — первые
аяқ кезінде — в конце
аң аула(у) — охотиться
ас — пища
атпен белгілі — известный под названием
алабы — (его) русло
аймақ — территория
элеуметтік — социальный
бейнелеу — изображать
байқа(у) — заметить
біздің заманымыздан
бұрын —
до нашей эры
бұйым — вещь
батыс жағалауы — западный берег
белгілеп бер(у) — определить
жағалау — берег
жебе — стрела
жаппай — повсеместно
жағдай — положение
жайлаған — жившие
жерін басып өт(у) — проходить через землю
дәуір — век
дымқыл — влажный
даяр — готовый
жеңілдету — облегчить
ертеде — давно

еріп кет(у) — растаять
еңбек құралы — орудие труда
ерекшелік — отличие
егіншілік — земледелие
ерекше — особенный, особенно
зерттеуде — в изучении
ие болу — овладеть, стать хозяином
игеру — освоить
ірі — крупный
құрал — орудие
қоныс — стоянка
құрғақ — сухой
қолдана баста(у) — применять
қалыптас(у) — установиться
қыш — глина
қола — бронза
көшпелі — кочевой
көш(у) — перейти
көршілес — соседний
көсем — вождь
көне — древний
күрделі — сложный
қарым-қатынас жасау — общаться
кен дала — безлюдная степь

мекенде(у) — жить, обитать
 мұз — лед
 мүмкіндік алу — получить возможность
 мыс — медь
 мал шаруашылығы — скотоводство
 мемлекеттік бірлестіктері — государственное объединение
 мәдениет — культура
 маңызы — значение
 өңделген — обработанный
 өзгер(у) — измениться
 өнім — продукция
 ойлап тауып — придумав
 өңде(у) — обрабатывать
 өзгеріс — изменение
 орта — средний
 пайда бол(у) — появиться
 ру — род
 себеп бол(у) — стать причиной
 су тартыл(у) — высухать
 солтүстік — север
 садақ — лук
 суармалы — орошаемый
 сауда — торговля

салыстырғанда — по сравнению
 географиялық орта — географическая среда
 төменгі — нижний
 тұрақ — жилище
 табылды — найден
 тұрмыс — жизнь
 тіршілік ету — жить
 табиғи жағдай — природные условия
 тізбек — единица
 тоқтам көлдер — стоячие озера
 тара(у) — распространяться
 тайпалар — племена
 үңгір — пещера
 үйрен(у) — научиться
 ұқсас — похожий
 «ұлы жібек жолы» — великий шелковый путь
 пісіру — варить
 шамамен — приблизительно
 шұғылдан(у) — заниматься, увлекаться
 үздіксіз — непрерывно
 дамуының — развитие

СӨЗДІК

II

алғашқы қауымдық құрылыс — первобытно-общинный строй
 ақша айналымы — денежный оборот
 апаратын — ведущий
 алап — долина
 әлсіреген — ослабившийся

ауыртпалық — трудность
 атаған — называли
 бітіспес — непримиримый
 бұйым — вещь
 басып кіру — захватить
 бағындыру — подчинить
 бөлініп шықты — отделились
 билігі — (его) правление

байтақ жер — обширная земля
бөліп беру — разделить, раздать
даму — развиваться
дін — религия
дәлелдеп отыр — доказывает
дүниежүзілік — всемирный
данышпан ойшыл — великий мыслитель
жергілікті — местный
жаулап алған — завоеванный
игеру — усвоить, освоить
иеліктер — хозяйства
ілгері бас(у) — делить успехи, продвигаться вперед
ыдырату — распадаться
едәуір — намного
ескерткіш — памятник
қоғам — общество
қалыптаса баста(у) — стал формироваться
қайшылық — противоречие
қолөнер — ремесло
қаған атымен — под именем каган

құрамына ену — войти в состав
керуен — караван
көп кешікпей — вскоре
кейінгі — после
нәтижесінде — в результате
негізінде — в основном
монғол басқыншылығына дейін — до монгольского завоевания
өңір — окрестность
өрісте(у) — развиться, расти
отырықшы — оседлый
орнат(у) — основать, укрепит
орна(у) — обосноваться, образоваться
салық салынған — были обложены налогами
сақтал(у) — сохраняться
сәулет өнері — архитектурное искусство
таптық — классовый
тұңғыш — первый
төмендей баста(у) — стал спадать
ұстаз — наставник, учитель

СӨЗДІК

III

«ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» — годы великих бедствий
ауыр шақ — тяжелые времена
арасындағы — между ними
біріктіретін — объединяющий

бас кезінде — в начале
бытыраңқылық — разобщенность
бәсеке — конкуренция
билік — власть
билеуші — правитель
билік жүргіз(у) — править

басынан кешірген — про-
 живший
 берік — крепкий
 жайылымдық — пастбища
 жойқын — сокрушитель-
 ный
 жорық — поход
 жеткізе алма(у) — не до-
 вести до...
 жандана баста(у) —
 ожить
 жеке дара — самостоя-
 тельно
 қайта — снова
 қалыптас(у) — формиро-
 ваться
 кеңей(ю) — расширяться
 кіші жүз — младший джуз
 қол астына қарату — под-
 чинить
 күрес(у) — бороться
 қырқыс — вражда

қауіп төндіру — создать
 опасность
 мәз болма(у) — быть не-
 важным
 мүмкіндік беру — дать
 возможность
 нығай(ю) — укрепнуть
 нашар — слабый
 орта жүз — средний джуз
 өзара тартыс — между-
 усобица
 өршіт(у) — разжечь
 ойсырата соққы бер(у) —
 дать сокрушительный
 удар
 ұлы жүз — великий джуз
 сыртқы — внешний
 тұсында — во времена
 тырыс(у) — стараться
 түпкілікті — окончаель-
 но
 шонжар — воротила

СӨЗДІК

IV

айталық — скажем
 ала алмау — не получить
 ант беру — дать клятву
 бірден бір жолы — един-
 ственный путь
 бел байла(у) — решиться
 бірте-бірте — постепенно
 басшылық ету — руково-
 дить
 бәсенде(у) — ослабить
 барысында — по ходу
 бұрыннан игерілген —
 давно освоенный
 әкімдері — чиновники
 (их)
 бағыттал(у) — быть нап-
 равленным

жарлық — указ, распоря-
 жение
 жаппай толқу — повее-
 местное волнение
 жеңіліске ұшыра(у) —
 потерпеть поражение
 ықпал — влияние
 езгі — гнет
 ел билеу артықшылығы-
 нан айрылғандар — ли-
 шившие власти
 қол астына қара(у) —
 быть в подданстве
 күш салу — приложить
 усилие
 көзде(у) — преследовать
 құрам — состав

көтеріліс — восстание
күшейте түсу — усилить
коныс аударту — переселить
игеру істі орындастыру орнына — вместо организации освоения новых земель
наразылық туғыз(у) — вызвать возмущение
кедей — бедный, бедняк
зорлықпен тартып алу — насильно отнять
қолдаумен — с поддержкой
қора жайлары — их скотный двор
кедергі жаса(у) — тормозить, препятствовать
қарсы — против
көтеріліс — восстание
кең өріс — широкое распространение
құлдығынан құтқару — освободить от рабства
мақсатымен — с целью
мүдде — цель
өтініш — заявление

одан әрі — еще пуще
өз меншігіне айналдыр(у) — присвоить в свою собственность
отаршылық — колониальный
нығайту — укрепить
ұлан байтақ ел — огромная страна
үдет(у) — усилить
ұшыра(у) — попасть в беду
сөйтіп — итак
патша үкіметі — царское правительство
ұлт-азаттық — национально-освободительное движение
ұлас(у) — перейти
тырысу — стремиться, стараться, пытаться
суару жүйелері — система орошения
пайдалануға — использовать
шаруалар — крестьянство
шиеленісуі — осложнение
шек қой(ю) — органичить

СӨЗДІК

V

арқасында — благодаря
әкімшілік — административный
басқар(у) — управлять, править, руководить
бөліп берілу — разделить и раздать
ірі — крупный
құтыл(у) — освободиться, избавиться
құру — создать

қаулы — постановление
қол қойған — подписанный
қабылданды — был принят
құрылтай жиналысы — учредительное собрание
негізінде — на основе
орна(у) — установиться
ұлт меншігіне алынды — был национализирован

өзірлік жұмысы жүргізіл-
ді — велась подготови-
тельная работа

тығыз байланысты — те-
сно связан

ОРДЕНДІ ҚАРАҒАНДЫ

Бұрын жұрт Қарағандыны көмірлі, өнеркәсіпті өлке деп білетін. Енді ол ауыл шаруашылығы да жақсы өркендеген облыстардың біріне айналды. Тың және тыңайған жерлерді мол игерудің арқасында 1958 жылы Қарағанды облысы 31 млн. пұт орнына, Отан қоймасына 60 млн. 200 мың пұт астық құйды. Бұл — өте көп астық. Онымен бір тайпа елді асырауға болады. Бұрын облыстың мұнша өндіруіне ондаған жыл керек еді. Қарағанды астық жөнінде Қазақстанның, РСФСР-дің негізгі ауыл шаруашылықты кейбір облыстарын қуып жетті. Бұл ерекше еңбегі үшін Қарағанды облысы Ленин орденімен наградталды.

(Қазақ календарынан).

СӨЗДІК

өлке — край
өркендеген — развитый
асырауға болады — мож-
но прокормить

қойма — склад
бір тайпа ел — целый на-
род
қуып жету — догнать

ҚАРАҒАНДЫ КӨМІРІН КІМ ТАПТЫ

1833 жылы Қарқаралыдағы Көкпекті өзенінің бойындағы Қарағанды жайлауына малшы Байжанов Игілік байдың малын айдап келген. Байжанның кіші баласы Аппақ та жылқышы болған. Аппақ қылдан тұзақ жасап тышқан аулап жүріп, іннің қасынан жылтыраған қара тасты тауып алады. Онымен қамшысының сабын сызғанда, қара із қалдырғанын көреді. Аппақ бұл тасты қара бояу деп ойлайды. Бірақ жұрт оның қара бояу еместігін білгеннен соң, тасты отқа лақтырып жібереді. Құтпеген жерден тас лапылдап жанып жұртты таң қалдырады. Содан Аппақ «керемет тас тауыпты» деген лақап ауылдан ауылға тарап кетеді.

1856 жылы мартта керемет тастың хабары Қызыл-жар саудагері Ушаковқа жетеді. Ол Ақтай болысы Игіліков Ордабайдың ертіп баруын сұрайды. Аппақ

оларды апарып көрсетеді. Бұдан соң Ушаков Қарағанды жайлауын Игіліктен 250 сомға сатып алады.

1856 жылы августа Қарағандыға Қызылжардан Ушаковтың керуені келіп, оның көмірін қазуға кіріседі. Аппақ ағасымен бірге осы көмір кәсіпшілігінде істейді.

(Ф. Михайлов).

СӨЗДІК

қыл — конский волос
тұзақ — силок
тышқан —мышь
аулау — здесь: ловить
ін — нора

ғаң қалдыру — удивить
лақап — весть
керемет тас — чудо-камень
саудагер — купец

ӨСКЕМЕНГЕ 240 ЖЫЛ

Өскемен қаласы Алтай тауының бөктерінде 1720 жылы салынған. 1868 жылы ол уезд орталығы болды. 1907 жылы Өскеменде 11 ұсақ кәсіпорны болды, онда небәрі 69 жұмысшы істеген. Онда үш кластық училище, екі діни мектеп болған. 8, 7 мың халқы бар, темір жол бармайтын түкпірде жатқан қала еді.

Қазір Өскеменде мыс, қорғасын тағы басқа заводтар, ағаш өңдейтін екі комбинат, екі кірпіш заводы, ремонт-механикалық завод, киім тігетін және мебель фабрикалары бар. 1953 жылы Өскемен су электр станциясы іске қосылды. Өскемен еліміздің түсті металлургия орталығына айналды. Халқы 117 мыңнан асады. Қалада көптеген мектеп, медицина мекемелері, кітапханалар, мәдениет сарайы, кинотеатрлар, телевидение, орта дәрежелі 6 оқу орны, педагогика институты, тау-металлургия ғылыми-зерттеу институты бар. Өскемен — Шығыс Қазақстан облысының орталық қаласы.

(Н. Баяндин).

СӨЗДІК

тау бөктері — подножье горы
діни — духовный, духовная
ағаш өңдейтін — деревообрабатывающий

оқу орны — учебное заведение
ұсақ — мелкий
түкпір — уголок
түсті — цветной
мәдениет сарайы — дом культуры

Гурьев қаласы — облыс орталығы. Орал өзеніндегі порт, темір жол станциясы. Гурьев — Қазақстандағы ескілікті қалалардың бірі, ол 16—17 ғасырларда балықшылар поселкасы болған. Октябрь Социалистік революциясына дейін артта қалған қала еді. Оның тұрғын халықтары балық аулаумен ғана шұғылданды. Совет үкіметі жылдарында Гурьев мұнай және балық өнеркәсібі күшті дамыған қалаға айналды. Мұнда балық консерв заводы, механикалық завод, машина жасайтын завод, кеме жөндейтін верфтер, ет комбинаты, нан комбинаты, сүт заводы және басқа кәсіпорындары салынды. Қалада 15 бастауыш, 6 жеті жылдық, 7 орта мектеп, 3 жұмысшы жастар мектебі, 9 балалар бақшасы, кол-өнер училищесі, ФЗУ, теңізшілер мектебі, мұнай, балық, ауыл шаруашылық техникумдары, оқытушылар училищесі, медицина мектебі, педагогтық институт, 2 мәдениет сарайы, 16 клуб, бірнеше кітапхана, облыстық пионерлер үйі, 3 кинотеатр, өлке тану музейі бар. Қазақ ССР Ғылым академиясының Орал—Ембі базасы, орталық ғылыми-зерттеу лабораториясы жұмыс істейді. Облыстық екі газет шығады.

(Қазақ календарынан).

СӨЗДІК

өлке тану — краеведение
шұғылдану — заниматься

теңізші — моряк

АЛТЫНСАРИН ЫБЫРАЙ (1841—1889)

Қазақ халқының аса көрнекті ағартушысы, жаңашыл педагог, жазушы, қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсарин Қостанай облысының Затобол ауданында туған. Әкесі Алтынсары ерте өлген. Ыбырай атасы Балқожа бидің тәрбиесінде болған. Атасы Ыбырайды Орынборда ашылмақ орыс-қазақ мектебіне жаздырып қойыпты. 1850 жылы сол мектеп ашылғанда түскен 30 қазақ баласының бірі — Ыбырай болған.

Патша үкіметінің көздегені осындай мектептер арқылы жергілікті әкімшілік орындарға қазақтың өзінен миссионер қызметкерлер әзірлеу еді. Сондықтан оқушылар патшаның отаршылдық саясаты рухында тәрбиеленуге тиіс болды. Бірақ жасынан-ақ зерек Алтынсарин

бұл мектептің оқу жүйесіне қанағаттанбайды, дүние жүзі әдебиеті классиктерінің — В. Шекспирдің, И. Гетенің, Д. Байронның, А. Пушкиннің, Н. Гогольдің, М. Лермонтовтің, И. Крыловтың, Э. Фирдаусидің, І. Низамидің, Э. Науайдің тағы басқалардың шығармаларын өздігінен оқыды.

Ыбырай Алтынсарин 1857 жылы мектепті «өте жақсы» деген бағамен бітірді. Содан кейін ол екі жылдай өз елінде тілмаш болды. 1859 жылы Алтынсарин Орынбордағы шекаралық комиссияға тілмаш болып ауысады. Сол жерде шекаралық комиссияның председателі, белгілі шығыс зерттеушісі, ғалым, профессор В. В. Григорьевпен танысады. Атасы Балқожаны жақсы білетін және сыйлайтын Григорьев Ыбырайға аса ылтипатпен қарап, өзінің бай кітапханасын пайдалануға оған мүмкіндік берген. Оның кітапханасынан әдебиет, тарих, философия кітаптарын оқыды. Және дүние жүзі ағартушыларының еңбектерін, ұлы адамдардың өмірі туралы кітаптарды көп оқыған.

Алтынсарин өз халқын жоғары бағалаған, оны жан-тәнімен сүйген, оның патриоты болған. Ильминскийге жазған бір хатында: «Қазақ даласын үш жыл аралағанда қазақтар тапқыр, ақылды, қабілетті, бірақ білімсіз халық екен дегеніңіз әбден дұрыс. Қазақтарды оқыту бастықтардың ойына кіріп шықпайды. Бекіністерде училищелер салудан гөрі үйінің онсыз да қып-қызыл шатырын сырлауды, онсыз да аппақ қабырғаларын ағартуды артық санайды», — деп жазды.

1860 жылы Алтынсаринге облыстық басқарма Орынбор бекінісінде (Торғайда) қазақ балалары үшін бастауыш мектеп ашуды тапсырады. Өзін осы мектепке орыс тілінен мұғалім етіп тағайындайды. Осыдан бастап Алтынсариннің ағартушылық-педагогтік қызметі басталады. Бірақ мектеп үйі, оқу құралы қаражат болмайды. Облыстық басқарма мектеп ашуға салқын қарайды. Бірақ Алтынсарин бұған мойымайды. Ауылды аралап, халыққа мектептің пайдасы туралы әңіме жүргізеді. Жұрттың оқуға ынтасын арттыру үшін біраз балаларды өз үйінде оқытады. Халықтан жиналған қаражатқа мектеп үйін салғызады.

Ыбырайдың арман еткен мектебі тек 1864 жылы ашылады. Осыған байланысты үлкен той болады. Мектеп жанынан интернат ашылады.

Алтынсарин өзінің ардақты борышы — балаларды оқыту деп түсінді. «Мен қазақ жастарының классикалық гимназияларда, ауыл шаруашылық академияларында оқып білім алуын, өз халқына қызмет етуін, жаңалықты іс жүзінде көрсете білуін жоғары мұрат деп білемін»,— деп жазды ол. Баланы оқыту, тәрбиелеу жұмысына Алтынсарин дүние жүзі педагогика классиктерінің: Я. А. Каменскийдің, К. Д. Ушинскийдің, Л. Н. Толстойдың тағы басқалардың гуманистік идеяларын басшылыққа алады.

Ы. Алтынсарин Петербург, Қазан қалаларына барды. Орыстың ағартушылық жүйесін, орыс ағартушыларының еңбектерін зерттеді. Өзі де қазақ тілінде оқу құралдарын жасауды ойлайды. Орынборда 1879 жылы Алтынсаринның тұңғыш оқу құралы «Қазақ хрестоматиясы» шықты. Бұл құралды орыс алфавиті негізінде жариялады.

Алтынсарин «Қазақ хрестоматиясын» балаларға арналған өлеңдер мен шағын әңгіме-новеллалардан құрастырды. Олардың бірқатарын өзі жазды.

Алтынсарин — әрі педагог, әрі ақын, әрі жазушы, әрі аудармашы және публицист. Әдебиет саласындағы негізгі еңбегі балаларға арналған. Алтынсарин — балалар әдебиетінің атасы.

Ыбырай Алтынсарин 1889 жылы қайтыс болды. «Оренбургский листок» газетінде берілген некрологта оның орыс достары: «Ыбырай Алтынсарин қазақ арасынан шыққан тұңғыш кемеңгер адам еді, ол қараңғы, көшпелі өз халқының ішіне еуропалық мәдениеттің жарық сәулесін таратты және Россияны сүйуге шақырды»— деп жазды. Бұл Алтынсариннің еңбегіне берілген зор баға. Бүгінге дейін маңызын жойған жоқ.

(Қазақ Совет энциклопедиясынан).

СӨЗДІК

көрнекті — видный
ағартушы — просветитель
жаңашыл — новатор
көзде(у) — преследовать
әкімшілік — административный
қызметкер — служащий
әзірле(у) — подготовить

рухында — в духе
тәрбиеленуге тиіс — должен воспитываться
зерек — одаренный
дүние жүзі — всемирный
тілмаш — толмач
шекара — граница
сыйла(у) — уважать

ілтпатпен — приветливо
 бастауыш — начальный
 оқу құралы — учебное
 пособие
 мойыма(у) — не унывать
 ынтасын арттыр(у) — за-
 интересоваться
 борышы — обязанность
 қайтыс болды — скончал-
 ся
 тұңғыш — первый
 кемеңгер — выдающийся
 көшпелі — кочевой
 басшылыққа ал(у) — ру-
 ководствоваться
 зерттеуші — исследова-
 тель
 мүмкіндік бер(у) — дать
 возможность
 еңбегі — труды (его)
 бағала(у) — ценить
 жан-тәнімен — всей ду-
 шой
 тапқыр — находчивый
 қабілетті — способный

білімсіз — необразован-
 ный
 бастық — начальство
 ойына кіріп шықпа(у) —
 даже не задумывается
 бекініс — крепость
 шатыр — крыша
 сырла(у) — красить
 ағарт(у) — белить, побел-
 ка
 қаражат — средство
 салқын қара(у) — с хо-
 лодком относиться
 арман ет(у) — мечтать
 арман — мечта
 аудармашы — переводчик
 маңызын жойған жоқ —
 не потерял значение
 бүгінге дейін — до наших
 дней
 баға — 1. оценка 2. цена
 зор — большой
 жүйе — система
 әңгіме — рассказ

СЕМЕЙ МУЗЕЙІ

Семей қаласының орталығында кең көшенің бірі — Максим Горький көшесі. Осы көшеде 1883 жылы Семей өлкетану музейі құрылған.

Музейді құру ісіне қазақ әдебиетінің алыбы Абай Құнанбаев көп еңбек еткен. Музейде қазақ халқының сол кездегі өмірін, тұрмыс-салтын бейнелейтін заттар бар, Совет өкіметі жылдарында Семейдің өлкетану музейі тағы да жақсара түсті. Онда үш бөлім жұмыс істейді. Бөлімнің экспозициясында құстар мен балықтар, әр түрлі жәндіктердің мүсіндері бар. Семей — ұлы ақын Абайдың туған жері. Музейде Абайдың досы Достоевскийдің документтері, хаттары, суреттері бар.

СӨЗДІК

өлкетану музейі
 тұрмыс-салт

краеведческий музей
 быт

СЕКСЕН КӨЛ КӨКШЕТАУДЫҢ САЯСЫНДА

Қазақстан даласында кейбір жерлерде гранитті жартастарды көруге болады. Жел мен аяз қатты гранитті де бірте-бірте мүжіп бұзған. Сол жартастар тастан жасалған бағаналарға ұқсайды; бұлардың етегінде ұсақ тастар пайда болған. Мұндай таулы өлкелер Көкшетау және Павлодар облыстарында бар. Бұл жерлерде қарағайлы орман өседі. Ерте заманда, мұз таулар ери бастаған кезде, мұндағы қарағайлы ормандар көлеңкесінде көптеген көлдер қалған. Мұндай жер әсем болады және ауасы таза келеді. Қарағайдан шыққан шайырдың жұпар иісі болады.

СӨЗДІК

жартастар — скалы
мүжіп бұзған — разрушил
бағаналарға ұқсайды —
похожи на столбы

тау етегінде — у подножья гор
шайыр — сера
жұпар иісі — душистый запах

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН (1894—1938)

Сәкен Сейфуллин — ірі жазушы, революционер. С. Сейфуллин 1894 жылы Қарағанды облысы, Жаңаарқа ауданында туған. С. Сейфуллин бірнеше поэмалар, драмалар, романдар жазған. Ол — қазақ совет әдебиетінің негізін салушылардың бірі.

С. Сейфуллин 1920 жылы Қазақстан автономиялық республикасының Орталық атқару комитетінің президиум мүшесі болды. 1922 жылы Қазақстан халық ағарту комиссариатының орынбасары болды. Сол жылы үшінші Советтер съезінде Қазақстан Халық Комиссарлары Советінің председателі болып сайланды.

Сәкен Сейфуллин 1924 жылдан 1937 жылға дейін Қазақстанда мәдени-ағарту мекемелерінде істеген. Абай атындағы педагогика институтында лекция оқыған, «Әдебиет майданы» журналының редакторы болып істеген.

(Қазақ совет поэзиясының антологиясынан).

СӨЗДІК

ірі — крупный
негізін салушылардың бі-

рі — один из основоположников

халық ағарту — народно-го образования
орынбасар — заместитель
мәдени ағарту мекемеле-

рінде — в культурно-просветительных учреждениях

ТУ ТІККЕН

Үлкен үйдің қабатында соғысып жүрген Рахымжанды батальон командирі шақырып алды. Бөлменің терезесінен оқ борап тұр.

— Анау үйді көрдіңіз бе, жолдас лейтенант? — деді батальон командирі Давыдов.

— Иә, көріп тұрмын.

— Рейхстаг сол. Гитлер соғысты сол үйде отырып бастаған. Сізге жауынгерлік тапсырма — сол үйге ту тігесіз.

— Құп болады, жолдас комбат! Тапсырмаңызды орындауға әзірмін, — деді ол. Комбат Давыдов Рахымжанды құшақтап, бетінен сүйді.

— Аман бол, бауырым! Осы сөзді айтқанда, оның көзіне жас келді. Лейтенант өз әкесімен қоштасып тұрғандай сезінді. Рахымжан жалғыз емес, барлаушылар бірге бармақ болды. Бірақ подвалдың терезесінен Рахымжан мен Гриша Болатов екеуі ғана шықты. — Басқалар қайда? — деді лейтенант.

— Шыға алмай қалды, жолдас лейтенант.

— Кеттік, Гриша, — деді досына. Екеуі жүгіріп, өзекке түсті. Олар кешке дейін сол жерде отырды. Алдарында Рейхстаг көрініп тұр. Арт жақтан біздің артиллерия жауға оқ атты. Сол кезде екеуі жүгіріп, Рейхстагқа да жетті, басқышпен Рейхстагтың үстіне шығып: — Гриша, шық иығыма, тік туды! — деді. Гриша Рахымжанның иығына шықты да, жеңіс туын тікті.

Тапсырма орындалды. Жеңіс туы тігілді. Бұл — 1945 жыл 30 апрель күні кешкі алты сағат 30 минутта болған уақиға.

(М. Қазыбаев).

СӨЗДІК

оқ — пуля
орындауға әзірмін — готов выполнить
Жеңіс туы — Знамя победы

иығыма шық — залезай на плечо
борап тұр — сыплется
басқышпен — по лестнице
уақиға — событие

Обыкновенный человек, сухощавый, среднего роста, с тонкими, почти женскими руками; жидкие, темно-русые волосы прилипли косичками (по лбу); короткий, нервный, тонкий нос, блестящие, чистые зубы, пышные усы.

Шапку с красным околышком держит в руках, на плечах ремни, сбоку револьвер.

(Д. Фурманов).

СӨЗДІК

қарапайым — обыкновенный

арықша — сухощавый

нәзік, жіңішке — с тонкими

жабысқан — прилипи

жарқыраған — блестящие

таза — чистые

иығында — на плечах

жанында — сбоку

МУЗЕЙ ДЖАМБУЛА

В 16 километрах от села Узун-Агач на центральной усадьбе колхоза имени Джамбула в небольшом одноэтажном доме провел последние годы великий казахский поэт Джамбул Джабаев. Сейчас здесь мемориальный музей. Комнаты сохранились в том же виде, в каком были при жизни поэта. В большом фруктовом саду находится мавзолей, где покоится прах Джамбула. В музее всегда многолюдно. Сюда приезжают писатели, ученые, рабочие, колхозники, гости из-за границы.

(А. Жиренчин).

СӨЗДІК

бір қабатты үйде — в одноэтажном доме

соңғы жылдарын — последние годы

сол қалпында — в этом же виде

фруктовом саду — жеміс бағында

покоится прах — денесі жатыр

писатели — жазушылар

ученые — ғалымдар

гости из-за границы — шетелден келген қонақтар

Алматы қаласындағы М. Горький атындағы мәдениет және демалыс паркі табиғи көркі, құрылыс, әдемілігі жағынан Советтер Одағында бірінші орындарда тұрады. Бұл парк қаланың шығыс жақ бетінде Кіші Алматы өзенінің оң жақ жағасынан басталып, 800 гектар жерді алып жатыр. Мұнда «Родина» кинотеатры, би алаңы, үш ресторан, «Спартак» стадионы, балалар темір жолы, қайық станциясы бар.

Парктің жанында 1937 жылы құрылған, көлемі 26 гектар Зоологиялық парк бар.

СӨЗДІК

құрылысы — планирование, структура
әдемілігі жағынан — по красоте
Кіші Алматинка — Малая

Алмаатинка
қайық станциясы — лодочная станция
балалар темір жолы — детская железная дорога

ҰМЫТЫЛМАЙДЫ

Әскери киінген жас қыз жауынгерлерді өзі басқарып жүр. Фашистер жан таласып, үсті-үстіне зеңбірек оғын жаудырады. Көп кешікпей екі жақ бетпе-бет келіп қалды. Минаның жарықшағы тиіп, өткір көзді мерген қыз сол қолынан жараланды. Ол жалма-жан жаралы қолын орап алып, ұрысқа қайта араласып кетті. Ұрыс қыза түсті. Бір мезгілде окопқа тасаланып келген неміс офицері ер жүрек қызға тап берді. Қыз оны басынан асыра лақтырып жіберіп, шалқасынан түсірді. Автоматын кезеніп оқ шығаруға ыңғайлана бергенде, жау қызды пистолетпен атып қалды.

Қапылыста қазаға ұшыраған он тоғыз жасар қыз — Әлия Молдағұлова еді.

Үкіметіміз Әлияның майдандағы ерлігін жоғары бағалады. Оған Совет Одағының Батыры деген атақ берді.

Совет Одағының Батыры Әлия Молдағұлованың асқан батырлық істері мәңгі ұмытылмайды.

Бауырлас барлық ұлттың балаларымен бірге қазақ халқының перзенттері де Отанға деген антын адал орындап шықты. Москва түбіндегі айқаста 28 гвардияшы жауынгерлерінің атағы аспанға көтерілді. Днепрден

өтерде ондаған қазақ жауынгерлері Совет Одағының Батыры атағын алды. Капитан Гастеллоның аспандағы ерлігін қазақ ұшқышы Нүркен Әбдіров қайталады. Матросовтың қаһармандығын Сұлтан Баймағамбетов қайта жаңғыртып, жаудың жалын атқан от-ұясын омырауымен жапты. Мәншүк Мәметованың, Әлия Молдағұлованың есімдері ерлік тұғырына қонақтап, даңқтары шығыс шолпанындай жарқырап тұр. Қазақстандық Сергей Луганский, Иван Павлов, Леонид Беда, Талғат Бигелдиновтар Совет Одағының Батыры атағын екі реттен алып, ерліктері ел аузында аңыз болды.

(С. Мәу).

АҚ ТАРЫ

Ойыл мен колхоз отырған Қарасудың арасы тарыға лық толы, қалың қамыс тәрізді. Ішіне енсен, жан-жақты болжатпайды, тек төбедегі аспанды ғана көресің. Атпен аралап келе жатқан Шығанақтың өзі ғана көрінеді. Аттың бойы тарыдан аласа жатыр.

Шығанақ өз еңбегінің жемісіне тояттап, көңілі сүйсінгендей күлімдеп қояды. Ол тарылы алқапты аралап шықты да, қырманға қарай тартты. Көз жеткізсіз кең қырманның бір шетінде бауланған тарылар мая-мая боп үйіліп жатыр. Екінші жағында тізбектелген машиналарға ақталған тары тиеп жүрген адамдар. Дәл ортасында машиналар дайын дәнді тиеп алды да, Ойыл жағасына тарта жөнелді. Ақ тарының атасы Шығанақ ақсақал олардың соңынан сүйсіне қарады да, күліп жіберді.

(Ғ. Мұстафин).

ТОПЫРАҚТЫ ӨНДЕУ

Жерден мол өнім алу үшін адам топырақты өңдейді. Өсімдіктер борпылдақ топырақта жақсы өседі. Өйткені оған су жақсы өтеді. Борпылдақ топырақта тұқым тез өнеді, жер бетіне оңай жарып шығады, сөйтіп, тамырлары жер астында жақсы тарамдалады.

Топырақты борпылдақ ету үшін я соқамен жыртады, я күрекпен қазады. Топырақты тым майдаламау керек. Жаңбыр жауып топырақ беті қабыршақтанғанда, кеуіп қалмас үшін топырақты қопсытады. Топырақты өңдеу арам шөптерді құртуға көмектеседі.

(М. С.).

Өсімдіктер сусыз тіршілік ете алмайды. Олар жерге жауған жаңбыр, қар суынан нәр алады. Бірақ кейде осы су да өсімдіктерге жетпей қалады. Сондықтан өсімдіктер қуаңшылықтан құрап қалады, құрып кетеді.

Өсімдіктерді қуаңшылықтан сақтау үшін, олардан мол өнім алу үшін адам өсімдіктерді суарады. Егер бау-бақша жері онша көлемді болмаса, оны су сепкішпен-ақ суаруға болады. Әрине, көлемі үлкен бау-бақшаларда су құбырлары, арықтар жүргізіледі. Өсімдіктер солардан аққан сумен суарылады.

(М. С.)

МОСКВА — БҮГІН ЖӘНЕ ӘРҚАШАН

Москва нақты базаға негізделген бірыңғай жоспар бойынша дамитын болады. Бұл сенім Москваның бас архитектура — жоспарлау басқармасының бастығы Л. Вавакинмен әңгімелескеннен кейін пайда болды, ол Москваның комплексті әлеуметтік-экономикалық дамуының қазірдің өзінде қолданылып отырған жоспарының кейбір аспектілерін ашып көрсетті.

— Егер ойға алғанды іске асыра алсақ — ал біз алға, 2000 жылға дейін және одан да әріге, ХХІ ғасырдың алғашқы он жылдығына көз тігіп отырмыз — онда Москва іс жүзінде пропорциялы өсіп отыратын қалаға айналады. Сонымен бірге бұл ретте оның қайталанбас тарихи бейнесі сақталуға тиіс.

Партияның біздің алдымызға қойған міндеті баршаға белгілі. Үстіміздегі ғасырдың аяғында әрбір москвалық жеке пәтерде тұруға тиіс. Мұның нені білдіретінін бәріміз бірдей түсіне бермейміз: 48 миллион шаршы метр тұрғын үй салынатын болады! Міндет қиын, бірақ орындалады. Москвалық құрылысшылар жұмыс қарқынын үдетіп отыр, оның барысында осы бесжылдықтың аяғында жоспарланған 16 миллион шаршы метр тұрғын үй іске қосылуға тиіс.

Екі мың архитектура ескерткіші ғана емес, Москваның тарихи қалыптасқан бейнесін құрайтын басқа да 9500 үй мен құрылыс ұқыптылықпен сақталатын болады. Ал жаңадан тұрғызылатын үйлер, тағы да атап көрсеткім келеді, қалыптасқан орталық бөліктің аралығын толтыруға қажетті жағдайда ғана ұтымды жарасымдылықпен салынатын болады. Мұнымен қатар қаланың бейнесін сақтау құрылыстың индустриялық әдістерін

қолдануды жалпы теріске шығармайды. Айта кетейін, астананың жаңа аудандарын тұрғызуда жұтандық болмауға тиіс. Бұл үшін тұрғын үй ауданын жобалаудың жаңа принциптері ғана емес, сонымен бірге үйлерді әрлеу үшін жаңа материалдар қолданылуда.

Орталық жайына келсек, онда оның қорғау аймағын Садовое сакинасының сыртындағы Камер—коллеж белдеуі деп аталатын шепке дейін кеңейтуге шешім қабылданды. Москваның XVIII—XIX ғасырлар аралығында қалыптасқан шекарасы атап айтқанда сол жерден өтетін. Бұл — бұрынғы аудандардың тұрғындары қазіргі деңгейдегі қажетті жайлылықты пайдалана алмайды дегенді білдірмейді — орталық жедел қарқынмен көркейтілетін болады.

Әрине, көп қаржы қажет етіледі, өйткені кімге болса да түсінікті: көнені қайтадан қалпына келтіріп, көркейтуден гөрі тақыр жерде көп қабатты үй тұрғызу әлдеқайда жеңіл. Алайда мемлекет мұндай шығынға барып отыр. Ал оған бұл істе тарихи үйлерді жалға алып отырған мекемелер мен ұйымдар неғұрлым белсенді көмектесуге тиіс деген сенімдеміз. Біз олардың кейбіреулерінің Москваның орталығын босатуын сұрайтын боламыз. Ол москвалықтар ғана емес, сонымен бірге біздің көптеген меймандарымыз бос уақытын ықыласпен және пайдалы өткізетін орын болуға тиіс. Бұл жөнінде қазірдің өзінде бірқатар жұмыстар істелуде. Көбі, айта кетейік, анкета тарату, сұрау салу, тарихи және қайта қалпына келтіру жұмыстарына белсене кіріскен тұрғындар көмегі негізінде істеліп отыр. Өйткені өзінің туған қаласын сүйетін әрбір москвалыққа оның «ешкімге ұқсамайтын бейнесі» қымбат.

(«СҚ»).

накты — конкретный
ойға алған(ды) — задуманный
іске асыр(у) — претворить (в жизнь)
одан да әріге — и дальше
көз тігу — преследовать
бейне — облик, образ
сақтал(у) — сохраняться
тиіс — должен
қойған — поставленный

міндет — задача
жеке — отдельный
үдет(у) — набирать темп, развивать, наращивать
барысында — в ходе
тұрғын үй — жилой дом
қалыптасқан — сложившийся
құрайтын — составляющий
сақта(у) — сохранять

толтыр(у) — восполнять
атап көрсет(у) — подчеркнуть, назвать
теріске шығарма(у) — не отрицать
айта кетейін — хочу сказать
жұтандық — бедность, неприглядность
әрлеу — украсить
қолданылуда — употребляются
жай(ы) — положение
сақина — кольцо
шешім қабылда(у) — принять решение
деңгей — уровень
жайлылық — удобство

жедел қарқын — ускоренный темп
қалпына келтір(у) — восстановить
тақыр жер — необжитая местность
шығын — расход
көркейт(у) — художественно оформить
үйлерді жалға алу — снимать квартиру
сенімдеміз — мы уверены
босат(у) — освободить
өткіз(у) — проводить
тарат(у) — раздать
сұрау салу — проводить опрос
ешкімге ұқсамайтын — ни на кого не похожий

КРАТКИЙ РАЗГОВОРНИК

Обращения, приветствия

Доброе утро!
Добрый вечер!
Здравствуй!

Живы-здоровы
Как живешь?

Хорошо
Ладно
Достаточно
Достаточно!

Хватит!
Нехорошо!
Можно войти?
Заходите!
Подождите!
К кому вы пришли?

Қайырлы таң!
Қайырлы кеш!
Аман ба! Амансыз ба!
Сәлеметсіңіз! Сәлеметсіз бе!
Аманшылық
Хал қалай? Халыңыз қалай?
Жақсы
Жарайды
Жетеді, болды
(неодобрительно) — Болар!
Жетер! Жетті енді!
Жарамайды! Жақсы емес
Кіруге бола ма?
Кіріңіз!
Күте тұрыңыз!
Сіз кімге келдіңіз?

К директору
Посидите
Простите, как Вас зовут?

Будем знакомы
Сколько Вам лет?
Мне пятьдесят пять
Мы ровесники
Где вы живете?
Живу в совхозе
У вас дети есть?
У меня шестеро детей
Старшей 35 лет
Внуки есть?
Есть
У вас большая семья?
У вас большая квартира?
Имею собственный дом из
шести комнат
Приезжайте к нам в гости
Спасибо!
До свиданья!
Прощай!

Директорға келдім
Отыра тұрыңыз
Кешіріңіз, аты-жөніңіз
кім?
Танысайық
Нешедесіз?
Елу бестемін
Құрдас екенбіз
Қайда тұрасыз?
Совхозда тұрамын
Балаларыңыз бар ма?
Алты балам бар
Ең үлкені отыз бесте
Немерелеріңіз бар ма?
Бар
Семьяңыз үлкен бе?
Квартиріңіз үлкен бе?
Жекеменшік алты бөлмелі
үйім бар
Бізге қонаққа келіңіз
Рақмет!
Қош болыңыз!
Қош!

РОДСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Бабушка
брат (старший) дядя по
отцу
дед
дочь (моя)
дядя (по матери)
мать
отец
родственник
сестра (старшая)
сестра (младшая для жен-
ского пола); для мужско-
го пола
супруги
сын (мой)

Әже
аға

ата
қызым
нағашы
шеше
әке
туысқан
әпке, тәте
сіңлі
қарындас

жұбайлар
ерлі-зайыптылар
ұлым

Домашние животные

баран	қой, қошқар
бык	бұқа
верблюд	түйе
верблюжонок	бота
вол	өгіз
жеребенок	құлын
коза	ешкі
козленок	лақ
корова	сиыр
котенок	мысықай
кошка	мысық
кролик	үй қояны
лошадь	жылқы
овца	қой
поросенок	торай
свинья	шошқа
собака	ит
теленок	бұзау
щенок	күшік

Домашние птицы

гусь	қаз
индюк	күрке тауық
курица	тауық
утка	үйрек
петух	әтеш, қораз
цыпленок	шөже, балапан

ПРОДУКТЫ ПИТАНИЯ

хлеб	нан
мясо	ет
молоко	сүт
сметана	қаймақ
творог	ірімшік
напиток	сусын
сливки	кілегей
масло	май
рис	күріш
лапша	кеспе
сахар	қант
мед	бал

ПРИГЛАШЕНИЕ НА ОБЕД

Чай пей(те)
Кушать садись, садитесь
Кушайте (кушай)

Приятного аппетита
Проходите, садитесь
Обед готов

Чай готов

Шай іш(іңіз)
Тамаққа отыр(ыңыз)
Тамақ жеңіз (же)
тамақ іш(іңіз)
Ас тәтті-ақ
Жоғары шығыңыз, отыры
ңыз
Ас дайын
Шай дайын

СТОЛОВЫЕ ПРИБОРЫ

большое блюдо
вилка
ковшик
ложка
пиала
нож
самовар
столовая ложка
тарелка
чайная ложка
чайник

табақ
шаңышқы
шөміш
қасық
пышақ
кесе
самауыр
ас қасық
тәрелке
шай қасық
шайнек

ОДЕЖДА

брюки
верхняя одежда
головной убор
детская одежда
женская одежда
мужская одежда
платье
рубашка
сапоги
чулки

шалбар
сырт киім
бас киім
балалар киімі
әйелдер киімі
ерлер киімі
көйлек (әйелдің көйлегі)
жейде
етік
шұлық

Названия частей человеческого тела

бедро
бок
большой палец

мыкын
бүйір
бас бармақ

борода
висок
волосы
глаз
голова
горло
грудь
губы
желудок
живот
затылок
зуб
икры
колени
коренной зуб
ладонь
легкие
лицо
лоб
лопатка
нога
ноготь
нос
палец
передний зуб
печень
плечо
подмышка
почка
поясница
пятка
ресницы
рот
рука
сердце
спина
тазовая кость
усы
ухо
челюсть
щека
шея
язык

сақал
самай
шаш
көз
бас
тамақ, көмей
кеуде
ерін
асқазан
іш
желке
тіс
балтыр
тізе
азу тіс
алақан
өкпе
бет
мандай
жауырын
аяқ
тырнақ
мұрын
саусақ
күрек тіс
бауыр
нық
қолтық
бүйрек
бел
өкше
кірпік
ауыз
қол
жүрек
арқа
жанбас сүйек
мұрт
құлақ
иек
жақ
мойын
тіл

Пожелания, поздравления

С днем рождения!

С праздником!

Желаем счастья!

Счастливого пути!

Долгих лет жизни вам!

Успехов в работе вам!

Крепкого здоровья!

С новорожденным!

Туған күніңмен құттық-
таймын!

мейрамыңыз құтты бол-
сын!

Бақытты болыңдар!

Жолдарыңыз болсын!

Жасыңыз ұзақ болсын!

Еңбекте табысты болы-
ңыз!

Денсаулығыңыз мықты
болсын!

Сәбидің бауы берік бол-
сын!

Цвета

белый

голубой

желтый

коричневый

красный

оранжевый

пестрый

розовый

серый

синий

темно-синий

черный

ақ

көгілдір

сары

күрең

қызыл

ашық сары

ала

қызғылт

сұр

көк

қара көк

қара

Природные явления

ветер

ветер дует

ветер был сильный

весна

весной

весна пришла

град

гололедица

гром гремит

дерево

дождь

жел

жел соғып тұр

күшті жел тұрды

көктем, жазғытұрым

көктемде, жазғытұрым

көктем шықты

бұршақ

көктайғақ

күн күркіреп тұр

ағаш

жаңбыр

дождь идет
дождь будет
дождь перестал
дождь со снегом будет

жарко
звезда
зима
зимой реки замерзают
лавина
лавинная опасность
лед
лес
луна
лунное затмение
молния

море
мороз
морозный день
небольшая облачность
облако
облачный
ожидается похолодание
ожидается потепление
озеро
океан
пасмурно
погода
радуга
река
снег
снег идет
снежный буран
солнечное затмение
солнце печет
травы

жаңбыр жауып тұр
жаңбыр жауады
жаңбыр басылды
қар аралас жаңбыр жауа-
ды
ыссы
жұлдыз
қыс
қыста өзендер қатады
көшкін
қар көшкінінің хаупі
мұз
орман
ай
айдың тұтылуы
нажағай; ударило молние
нажағай түсті
теңіз
аяз
күн аяз
ала бұлт
бұлт
бұлтты
күн суытады
күн жылынады
көл
мұхит
бұлыңғыр
ауа райы
кемпір қосақ
өзен
қар
қар жауып тұр
қарлы боран
күннің тұтылуы
күн күйіп тұр
шөп

Характеристика человека

авторитетный
бездеятельный
бездумный
бездушный

беделді
енжар
ойсыз
рақымсыз

безжалостный
беззастенчивый
безответственный
безразличный
безропотный
безупречный
выдающийся
выдержанный
великий
веселый
высокого роста
глупый
грустный
двуликий
деловой
добросовестный
добрый

доверчивый
злой
красивый
маленького роста
мягкий
недобросовестный
некрасивый
непорядочный
несчастный
образованный
оратор
полный
порядочный
равнодушный
серьезный
совестливый
солидный
среднего роста
счастливый
худой
худощавый
широкая натура

мейірімсіз
шімірікпейтін
жауапсыз
парықсыз
көмпіс
мінсіз
кемеңгер
ұстамды
ұлы
көңілді
ұзын бойлы
зердесіз
көңілсіз
екі жүзді
іскер
адал, ұятты, арлы
ақ көңіл, қайырымды,
мейірімді
сеңгіш, нанғыш
қаскүнем, ашушаң
сұлу
аласа бойлы, тапал
жұмсақ
селқос, қара ниет
көріксіз, түрсіз
пасық
сорлы, бақытсыз
білімді
шешен
толық
парасатты
енжар
байсалды
ұяты бар
салмақты
орта бойлы
бақытты
арық
арықша
кең пейіл

**Часто употребляемые слова-термины и выражения
в периодической печати, массовой информации**

переводчик	аудармашы
библиотека	кітапхана
вестник	хабаршы
выписывать газету	газет жазғызып алу
выпускать учебники	оқулықтар шығару
ежедневная газета	күнделікті шығатын газет
главный редактор	бас редактор
еженедельная газета	апталық газет
еженедельно выходит	апта сайын шығады
ежемесячный журнал	ай сайын шығатын журнал
детская литература	балалар әдебиеті
заголовок	тақырып
издание	басылым
издательство	баспа
издатель	баспагер
информация	хабар
книга	кітап
книжка	кітапша
комментарий	түсініктеме
корреспондент	тілші
собственный корреспондент	меншікті тілші
собственный корреспондент «Социалистик Казахстан»	«Социалистік Қазақстан» газетінің меншікті тілшісі
корреспонденция	хат-хабар
летучка	лездеме
литературный журнал	әдеби журнал
литературный работник	әдеби қызметкер
местная печать	жергілікті баспасөз
научно-популярный журнал	ғылыми-көпшілік журнал
обзор	шолу
обозреватель	шолушы
ответственный секретарь	хатшы
отдел писем	хат бөлімі
передовая статья	бас мақала
подписка	баспасөзге жазылу
передача	хабар
периодическая печать	мерзімді баспасөз
приложение (к газете)	(газетке) қосымша

путеводитель
 радиопередача
 радиоприемник
 сборник
 справочник
 статья
 страница
 типография
 художник
 художественная литература
 фотокорреспондент
 частота
 читатель
 чистый лист

жол сілтегіш
 радиохабар
 радиоқабылдағыш
 жинақ
 анықтамалық, анық ағыш
 мақала
 бет
 баспахана
 суретші
 көркем әдебиет
 фототілші
 жиілік
 оқырман
 таза бет

Названия традиционных казахских блюд

Қазақтың дәстүрлі тағам аттары

қазы	конская колбаса
шұжық	чужик (колбаса из конины с жиром)
жая	жая (полуфабрикат из филейной части конины)
жал	жал (полуфабрикат — жирная часть конской туши под гривой)
карта	карта (полуфабрикат из толстой конской кишки)
жент	жент (приготавливается особым образом из толченого пшена с добавлением сливочного масла, сахара, изюма)
ірімшік	иримшик (приготавливается из створоженного молока путем длительной варки до красноты с последующим просушиванием), творог
қоспа	коспа (приготавливается особым образом из толченого иримшика с добавлением топленого конского жира или топленого сливочного масла, меда или сахара, изюма)
талқан	толокно (из жареного пшена или пшеницы)
мипалау	мипалау (приготавливается из моз-

әсіп

га и мяса вареной бараньей головы) асип (казахская колбаса)---приготавливается из свежего конского мяса с добавлением риса, лука перца черного

қуырдақ

куырдак (казахская поджарка) мясной пирог

бәліш

құрт сорпа

бульон с куртом

бауырсақ сорпа

бульон с баурсаками

бесбармақ

бешбармак (мясо по-казахски)

орама

пирог с мясом

қойыртпақ

сгущенный айран

шалап

айран, разбавленный водой

іркіт

иркит (кислое молоко, из которого готовят курт)

сүзбе

сузбе (продукт, получаемый в результате отделения сыворотки из кислого молока)

құрт

курт (молочный продукт, приготовленный из кислого молока)

қымыз

кумыс (напиток, приготовленный из кобыльего молока)

шұбат

шубат (напиток, приготовленный из верблюжьего молока)

таба нан

хлеб, испеченный на сковороде

бауырсақ

баурсаки

күлше

хлеб, испеченный на углях

шелпек

лепешка (тонкая лепешка, жаренная на масле)

На приеме у врача (дәрігердің қабылдауында)

Можно войти?

Кіруге бола ма?

Войдите

Кіріңіз

Садитесь

Отырыңыз

Как фамилия?

Фамилияңыз кім?

На что вы жалуетесь?

Қай жеріңіз ауырады?

У меня боли в сердце
(в желудке, в пояснице)

Жүрегім (асқазаным, бөлім) ауырады

У меня жар, повышенная температура

Қызуым көтеріліп отыр

Я ...

Мен ...

— сломал руку

— қолымды сындырып алдым

— вывихнул палец

— саусағымның буынын

У меня сердцебиение
У меня кружится голова
Я страдаю бессонницей
У меня насморк (расстройство желудка, кашель)
Меня тошнит
Когда вы почувствовали боль?
Со вчерашнего дня
Покажите язык
Давайте измерим пульс

Часто вы болеете?
Я всегда был здоров
Я слаб здоровьем
Нужно измерить температуру (давление)

Разденьтесь, пожалуйста
Ложитесь сюда
Дышите спокойно и глубоко

Кашляните
Вы болели воспалением легких?

Вам больно, когда я здесь нажимаю?

Нет, не больно
У меня болит здесь

Встаньте
Вы не болели инфекционными болезнями?

Снимите, пожалуйста, рубашку

Прошу лечь...

— на спину

— лицом вниз

Надо сделать рентгеновский снимок

Нужно сделать анализ крови

Откройте рот шире

шығарып алдым
Жүрегім қағады
Басым айналады
Ұйықтай алмаймын
Тұмауратып (ішім бұзылып, жөтеліп) жүрмін
Жүрегім айни береді
Ауырғаныңызды қашан сездіңіз?

Кешеден бері
Тіліңізді көрсетіңіз
Тамырыңызды ұстап көрейін

Жиі ауырасыз ба?
Денсаулығым жақсы болатын

Денсаулығым нашар
Қызуыңызды (қан қысымын) өлшеу қажет

Шешініңіз
Мында жатыңыз
Еркін де терең демалыңыз

Жөтеліңіз
Бұрын өкпеңіз қабынған жоқ па еді?

Мына жеріңізді басқан кезде ауыра ма?

Жоқ, ауырмайды
Мына жерім ауырады

Тұрыңыз
Жұқпалы ауру мен ауырдыңыз ба?

Жейдеңізді шешіңіз

шалқаңыздан,
— етпетіңізден жатыңыз
Рентгенге түсуіңіз керек

Қанның анализін тапсырыңыз
Ауызыңызды ашыңыз, кеңірек

Вот я вам написал рецепт

Вам нужно принимать это
лекарство

Будете принимать лекар-
ство три раза в день....

по чайной ложке
по одной (две) таблетке
(и) — натошак

У меня все болит

Вам нужно лечь в боль-
ницу

Ничего серьезного нет

Соблюдайте диету
Вам помогло лекарство?

Нужно удалить вам зуб

Нужно лечить вам зубы

Вам нужно лечить горло

У меня ноги болят

У меня суставы ног и рук
болят

Вам нужно курортное ле-
чение

Міне, рецепт жазып бер-
дім

Мына дәріні ішіңіз

Дәріні күніне үш рет

—шай қасықпен
бір (екі) таблеткадан
аш қарынға
тамақ алдында, тамақтан
кейін үш рет ішіңіз

ауырмайтын жерім жоқ

Сізге ауруханаға жату

керек

Қауіпті ештеме жоқ

Диета сақтаңыз

Сізге дәрі-дәрмек көмек-
тесті ме?

Тісіңізді жұлу керек

Тісіңізді емдеу керек

Тамағыңызды емдеу ке-
рек

Аяғым ауырады

Менің аяқ-қолымның бу-
ындары ауырады

— Сізге курортқа барып
емделу қажет

А

абайлау	быть осторожным
абайсызда	неожиданно, нечаянно
абакты	тюрьма
абзалы	самый лучший
абырой	1. совесть, честь
	2. репутация, авторитет
абыройлы	авторитетный, почтенный
атақ	честь и слава
аға	старший брат, дядя
ағарт(у)	белить, побелка
ағартушы	просветитель
ағартушылық қызметі	просветительская деятельность (его)
ағат	необдуманный, ошибочный
ағаш	дерево
ағашты	лесистый
ағым	политическое течение, направление
ағын	течение (воды), поток
ағыс, ағын	течение (о реке)
адал	честный
адалдық	1. честность, 2. чистота
адалсыну	лицемерить, притворяться честным
адам	человек
адамзат	человечество
адамшылық	человечность
аз	мало
аз уақыттың ішінде	за короткий срок
азық	корм, продовольствие
азық-түлік	продукты
ай	месяц, луна
айғай сал(у)	кричать
айдаудағы	ссылный
айдаһар	крокодил
айдын көл	бескрайнее озеро
айырықша	особый, выделяющийся

айқын	ясный
аймақ	окрестность, край
айна	зеркало
айнала	кругом
айнал(у)	кружиться
айналдыру	1. вертеть
	2. обходить, окружать
айналыс(у)	3. превращать
	заниматься чем-либо, приниматься
	за что-нибудь, выбрать какое-
	нибудь занятие
айран	кислое молоко
айт(у)	сказать, передать
айтарлықтай	заслуживающий внимания
айып	штраф
айыр	1. вилы
	2. раздвоенный, разветвленный,
	парный
айыра білмеу	не различать, не понимать
айырбас	обмен
айырғысыз	не отличимый
айырмашылық	разница, отличие
ақ	1. белый. 2. ақ(+у) = ағу—течь
ақ көңіл	добрый, добродушный, чисто-
	сердечный
ақтерек	тополь
ақсақ	хромой
ақша	деньги
ақшалы	денежный
ақылды	умный
ақылдас(у)	советоваться
ақылсыз	глупый, бестолковый
ақылы посылка	посылка с наложенным платежом
ақымақ	дурак, глупец
ақын	поэт
ақырын	тихо
ақыр(у)	орать, кричать
ақыры	конец чего-л.
ала	пестрый
ал(у)	брать, взять
алақанын соғу	хлопать в ладоши
алғашқы	первый
алғыр	незаурядный, способный
алғыс айт(у)	поблагодарить, объявить благо-
	дарность
алдағы	предстоящий, передний, будущий

алғыр	1. хваткий
алдыңғы күні	2. перен. способный
алқап	позавчера
алма	окрестность, вокруг, местность
алмұрт	яблоко
алпыс	груша
алты	шестьдесят
алтын	шесть
алхоры	золото
алша	слива
алып	алыча
алыс	крупнейший, гигант
анар	далеко
аң	гранат
аң аулау	зверь
аңғарт(у)	охотиться
аңдып жүру	дать понять
	1. поджидать
аңшы	2. следить
аңыз	охотник
аңыззақ	легенда
апа	суховей
	вежливое обращение к женщине
апар	пожилого возраста и к бабушке
аппақ	отнеси, отнести
апта	беленький, белый-белый
ар	неделя
арала(у)	честь
аралас(у)	обходить, объездить
арасында	общаться, принимать участие
	среди чего-л., в середине, в про- межутке
атасы	прадед
арқылы	через
арман	мечта
арна	русло
арнайы	специальный, специально
арна(у)	посвящать
арнаулы	специальный
арта түсу	стать еще больше
артқа	назад
арт(у)	1. навьючить
	2. стать больше чего-л.
артық	1. лучше

артында қалған	2. лишний
арызқой	оставшиеся после (него)
арсыз	жалобщик
ас	бессовестный
асқан ғұлама	пища
аспан	выдающийся ученый
аспап	небо
астана	инструмент, орудие
астар	столица
астарлы	подкладка
астық	1. на подкладке; имеющий
асық (+у) = асығу	подкладку 2. замысловатый
асыл	зерно, хлеб
	торопиться
	высококачественный, благородный,
	драгоценный
ата	дед
атақ	1. слава; известность; 2. звание
атағы жайылған; атағы жер жар-	прославленный
ған	
атақты	известный, знаменитый, знатный
атақ құмар —	честолюбивый, тщеславный
атал(у)	называться
атау	называть по имени; упоминать
атап айтқанда	говоря конкретно; а именно
аталатын	называемый
атқару	выполнять, исполнять
ат 1.	имя
ат II.	лошадь
ат III.	стреляй
атты	именуемый; так называемый
атты әскер	конная армия; кавалерия
атты кісі	верховой; салт атты — всадник
аттыру	велеть выстрелить, застрелить
ат(у)	стрелять
атыс	перестрелка, стрельба
ат шаптырым	изрядное расстояние
ау	1. сети; невод; ау салу — закинуть
	невод; ау құру — расставить сети
ауа	воздух
ауасыз	без воздуха
аудан	район
аудар(у)	1. свалить что-н.; стащить; пішен-
	ді аудар — свали сено с воза; ат-

ауқат

ауқатты

аулау

ауыз

ауыз су

ауызға алу

ауыз үй

бір ауыздан

ауыз бірлік

ауызба-ауыз

аузы күйген үріп ішеді

аузы-мұрны қисаймай

аузына ие болу

ауыз толтырып сөйлеу

ауызға қарату

ауызша

ауызша есеп

ауық-ауық

ауыл шаруашылық

тан аудару — стащить с коня
(противника при джигитовке)

2. опрокинуть. 3. переводить
(напр. казахский текст на рус-
ский)

4. жер аудару — выселение; ссыл-
ка, высылка

5. көңіл аудару — обратить вни-
мание

6. бетін аудару — отвлечь от чего-
нибудь

1. положение, состояние

2. диалектно-разг. пища, кушанье
зажиточный

ловить; балық аулау — ловить
рыбу; аң аулау — охотиться

1. рот, уста;

2. ауыз әдебиеті — устная литера-
тура

3. горлышко (бутылки) — шөл-
мектің ауызы; мылтықтың аузы —
дуло ружья;

4. отверстие; жараның аузы — от-
верстие раны

питьевая вода; ауыз тию — отве-
дать

вспоминать;

прихожая, передняя

единогласно

согласованность, единство

с глазу на глаз

обжегшись на молоке, будешь
дуть и на воду

не моргнув глазом, кривя душой
воздержаться от слова, от выска-
зывания, умолчать

говорить уверенно; хвалиться

1. говорить увлекательно

2. завоевать (себе) всеобщее ува-
жение

устно

устная арифметика (счет)

временами

сельскохозяйственный

ауыр	тяжелый
ауыртпалық	1. невзгода, тягость 2. стихийное бедствие
ауыспалы	1. переменный; переходящий 2. переносный; ауыспалы мағына — переносное значение
ауыстыру	1. обменять; переменить кызметкерлерді ауыстыру — перемещать работников
аш	1. голодный 2. открой
аша тұяқ	парнокопытные
аштық	голод
аш(у)	1. открывать 2. гнев, возмущение
ашық	открытый, четкий, гласный
ашық күн	ясный день; түсі ашық мата —
ашықтан-ашық	яркого цвета материя
ашыл(у)	определенный, открытый 1. открываться, отворяться, раскрываться 2. проявляться 3. разоблачаться 4. обнажаться 5. выявляться
ашыт(у)	квасить, заквасить
аю	медведь
ая(у)	скадить, сжалиться
аяз	мороз
аязды	морозный
аяқ	1. нога 2. конец, последний; бас аяғы — начало и конец 3. чашка; чаша; аяқ-табақ — столовая посуда
аяқта(у)	закончить, заканчивать
аяқтал(у)	заканчиваться
аяқсыз	1. безногий 2. безрезультатный, без последствий
аяла(у)	лелеять, ласкать, беречь
аялда(у)	подожждать
аялдама	остановка
аяныш	жалость

аяулы
аяусыз
аяушылық

дорогой
беспощадный, беспощадно
сочувствие, жалость

Ә

әбігер
әдеби
әдебиет
әдебиетші
әдейі
әдемі
әдемілен(у)

әдеміле(у)

әдемілік
әдеп
әдепсіз

әдепті

әдептілік

әдет
әдеттегі
әдеттену
әділ
әділдік
әділетсіздік
әдіс

әже
әзір
әзірге
әзірлен(у)
әзірле(у)
әзірлік
әзірше
әйгілен(у)

әйгіле(у)

хлопоты, суета
литературный
литература
литератор
нарочно; умышленно
красивый, изящный
1. становиться красивым, прият-
ным 2. прихорашиваться
украшать; придавать красивый
вид
изящество, красота, приятный вид
вежливость, приличие, учтивость
невоспитанный, непристойный,
грубый
вежливый, учтивый, благовоспи-
танный
вежливость, учтивость, благовос-
питанность
привычка
привычный
приобретать навык, привыкать
справедливый
справедливость
несправедливость
1. метод
2. прием, способ
бабушка
готов, готовый
пока
приготовиться, подготовиться
готовить, приготовить, приготовить
подготовка
пока что
быть обнародованным, опублико-
ванным
оглашать, доводить до всеобщего
сведения

эйел	женщина
эйел ал(у)	жениться
эйнек	стекло
эйтпесе	иначе
эке	отец
экел(у)	принести, привести
экелін(у)	быть приведенным
экет(у)	унести, увезти, уводить
әкімшілік	административный
эл	сила, мощь
элбетте	конечно, непременно
элде	или
элдекім	некто, кто-то, неизвестный
элдеқайда	куда-то, далеко
әлем	мир
әлемде	в мире
әлемдік	мировой
әлеумет	1. публика
	2. общественность
	3. народ
әлеуметтік	социальный
әлпештеу	нежить
әлі	еще, пока
ән	песня
әне	вот
әнші	певец, певица
әңгіме	беседа
әңгімеле(у)	рассказывать
әңгімелес(у)	беседовать, разговаривать с кем-л.
әп-сәтте	мигом, моментально
әпер(у)	подать
әпке	старшая сестра
әр	каждый
әрбір	каждый
әрқайсысы	каждый из них
әсем	прекрасный, изящный, красивый
әсемден(у)	прихорашиваться, похорошеть
әсемде(у)	разукрасить, наряжать
әсемдік	изящество, красота
әсер	1. впечатление
	2. влияние
әсер ету	повлиять
әсерлен(у)	1. быть под впечатлением
	2. возбуждаться
әсерлі	впечатляющий

эскери
эсіресе

этеш
эуе
эуез
эуелгі
эуелі
эуес

эулет
эуре
эурелен(у)
эшкереле(у)

военный

1. особенно

2. в частности

петух

небо, высь

мотив, напев

первоначальный

сначала

1. склонный

2. любопытный, пристрастный

династия, потомки, семья

возня, хлопоты

возиться, беспокоиться

выявлять, разоблачать

Б

баба
баға
бағалы
бағана

бағдар
бағдарла(у)
бағлан
бағу

бағындыр(у)
бағын(у)
бағыт
бағытта(у)

бағышта(у)

бадырак
бажа
базар
базарла(у)

прадед, предки; ата-баба—предки
цена, стоимость, оценка, отметка
ценный

1. столб, колонна, стойка, подпор-
ка 2. давно

направление, целеустремленность
подумать, прогнозировать

ягненок раннего окота

1. заботиться, присматривать,
воспитывать

2. выращивать, разводить; мал ба-
ғу—выращивать скот

3. подкараулить, подстеречь,
поджидать

подчинить, покорить

подчиняться, покориться

направление, тенденция

направить кого-н. на правильный
путь

1. предназначать

2. посвящать

пучеглазый

свояк

базар, рынок

совершить покупки на базаре

базарлык	гостинец, подарок
баздан(у)	портиться, тухнуть (о мясе)
байбалам салу	вопить, поднять шум вокруг чего-н.
байгазы	подарок (преподносимый по случаю приобретения новой вещи, обычно детям)
байғұс	бедняга, беспомощный
байғыз	сыч
байқағыш	наблюдательный
байқамастан	нечаянно
байқа(у)	1. следить, наблюдать, наблюдение, 2. замечать, обращать внимание 3. быть осторожным
байқаусызда	нечаянно, врасплох
байлам	1. связь 2. заключение
байлан(у)	быть привязанным
байланыс	связь, отношение
байланысты	связанный
байланыс(у)	1. общаться, переписываться с кем-нибудь 2. придирааться
байла(у)	1. связывать, привязывать привязанный
байлаулы	богатство
байлық	спокойный, уравновешенный
байсалды	обширный, широкий, беспредельный
байтақ	кобылица-трехлетка
байтал	объяснить, толковать, делать вывод
байымда(у)	толковый, содержательный
байымды	исконный, коренной
байырғы	лягушка, жаба
бақа	бабка; козон (надкопытная косточка лошади или рогатого скота)
бақай	наблюдать, контролировать
бақыла(у)	1. кричать, вопить 2. закричать
бақыр(у)	счастье
бақыт	несчастный
бақытсыз	несчастье
бақытсыздық	счастливый
бақытты	

бақ	сад
бала	дитя
балалық	1. детство 2. ребячество
балама	равнозначность, эквивалент
балапан	птенец
балапанда(у)	1. размножаться 2. выводить птенцов
бал ара	пчела
баласыз	бездетный
балауса	мягкая сочная трава
балаша	по-детски
балға	молоток
балғын	1. балғын шөп — сочная трава 2. переносн. балғын жас — цветущая молодежь
балдақ	1. эфес сабли 2. костьль
балдыз	3. кольцо 1. младшая родная сестра или младшая родственница жены, свояченица 2. шурин
балдыр	водоросли
балқаймақ	кипяченая сметана; сливки, снятые с кипяченого молока
балта	топор
балтала(у)	рубить
балуан	борец (спортсмен)
балшық	глина, грязь
балық	рыба
балықшы	рыбак
бап	1. уход; 2. тренировка 3. соответствующие условия
бар	1. бар—есть, имеется, существующий 2. все что есть—бары осы; бар білгені осы — все, что он знает; бар күшімен — со всей силой, во всю мочь.
барлау	провести разведку; разведка
барлық	весь; все; все
бармақ	палец
бар(у)	идти (куда-то); пойти; ехать; ездить
барша	весь, все

бас

1. голова; бас ию—склонить голову; подчиниться; басы ашық—то, в отношении чего не может быть сомнений; бас косу — совещаться; бас тарту — уклоняться; бас тарту—преподнести вареную голову барана гостю; бас көтерген — взрослый; бас алдырмау — не давать передышки; бас көз болу—присматривать, проявлять заботу.

2. бас тарту — колоситься;

3. главный, глава, старший; бас бапкер—главный тренер; Бас баскарма — Главное управление; бас бухгалтер — главный бухгалтер; бас бәйге — главный приз.

4. Верхняя часть, вершина; ағаштың басы — вершина дерева; таудың басы — вершина горы.

5. Начало; жыл басы — начало года.

в начале; бастан-аяқ — от и до.

баста

6. штука; голова; жүз бас мал—сто голов скота;

7. головка; шырының басы — головка спички;

8. сөз басы — предисловие

баска

другой

баскарма

правление

баскар(у)

управлять

бас қатыр(у)

надоедать, ломать голову

басқаша

иначе

басқыншы

1. захватчик. 2. оккупант

басқыншылық

захватничество, нашествие

басқыш

лестница, ступенька

бас мақала

передовая статья, передовица

баспа

издательство

баспагер

издатель

баспасөз

пресса, периодическая печать;

печатное слово

баспахана

типография

бастама

зачин, начало, инициатива

бастапқы

прежний, первоначальный

баста(у)
баста(у)
бастаушы
бастауыш
басты

бастық

бас(у)

1. начинать. 2. заводить, затеять
исток (реки), родник, ключ
ведущий, предводитель
1. начальный. 2. первичный
основной, первостепенный, глав-
ный
- начальник, руководитель, возглав-
ляющий
1. давить, задавить
2. валять; киіз басу — валять
войлок
3. ступать, шагать; аяғын басу
начать ходить (о ребенке)
4. наступить; аяғымды басып кет-
тің — ты наступил мне на ногу
5. печатать; напечатать; кітап ба-
су — напечатать книгу
6. поставить, приложить; мөр ба-
сып беріңізші — поставьте, пожа-
луйста, печать
7. заливать, залить, затоплять (о
воде);
8. сидеть, высидывать (о наседке)
тауық жұмыртқа басып жатыр—
курица насиживает яйца.
9. зарастать, зарости; покрывать,
покрыться сплошь (сорной тра-
вой) огородты арам шөп басып
кетті — огород зарос сорной тра-
вой
10. проминать, месить (тесто, гли-
ну)
11. заволакивать аспанды бұлт
басты — небо заволокло тучами
12. перетягивать, перевесить
13. покрываться, покрыться; тот
басу — покрыться ржавчиной
14. басып оз(у) — перегнуть, пере-
носи. значение: ашуын басу —
подавить гнев; аяққа басу — иг-
норировать, не принимать во вни-
мание; ұйқы басу — сильно захо-
теть спать; май басу — ожиреть;
басып алу — захватить силой; ба-
сып кету — наступить (на что-н.)

нечаянно; балапан басып шығару — выводить (цыплят); бауыр басу — привыкнуть

басшы	руководитель
басшылық	руководство
басым	сильнее
батпақ	топкий, грязный
батпақты жер	топкая местность
батыл	смелый, решительный
батылдық	смелость
батыр	богатырь, герой
баулу	воспитывать, приучать
баурай	склон, подошва (горы, возвышенность)
баяғы	давнишний
баяндама	доклад
баяндамашы	докладчик
баяу	медленный, медленно
бәлки	возможно
бәске	соперничество
бәсекелес	конкурент
бедел	авторитет
беделді	авторитетный
бедер	узор
бедерлі	узорчатый
без(у)	отрекаться
бейбастақ	разнузданный
бейбіт	миролюбивый
бейбітшілік	мир
беймаза	беспокойный
бейне	образ
бейнелеу	обрисовать
бейхабар	неосведомленный
бейім	склонный
бейімдел(у)	приспосабливаться
бекер	зря, напрасно
бекет	сторожевой пункт
бекініс	укрепление
бекіт(у)	1. утверждать
бел	1. талия 2. поясница
белбеу	пояс
белгі	признак
белгілі	известный
белгісіз	неизвестный

белді	1. сильный 2. основной
белес	холм
белсенді	активист
береке	1. прок, благо 2. единство, согласие 3. изобилие
бер(у)	давать, дать
берік	крепкий, прочный, устойчивый
берік сактау	бережно хранить
берілу	1. быть преданным 2. предоставляться: сөз беріледі— предоставляется слово 3. предаваться чему-н., увлекаться, отдаваться работе
бертінде	позднее
бесаспап	универсальный, многогранный
бет(i)	1. лицо; 2. верхний слой; 3. поверхность; 4. направление 5. сторона; 6. страница
бет алды	зря, бесцельно
бет алыс	направление
бетбұрыс	поворот, перестройка
бетке ұстар	наилучший, отборный
бетпе-бет	лицом к лицу
би I	танец
би II	судья (до революции)
би III	дамка (в шашечной игре)
бидай	пшеница; қара бидай — рожь
биле(у) I	танцевать, плясать
биле(у)	управлять, владеть, управление
билік	1. власть, усмотрение 2. распоряжение
биші	танцор
биік	высокий
биязы	1. изящный 2. вежливый, обходительный
биялай	перчатка
боз бала	подросток, юноша
бозғылт	сероватый
бой	рост
бой бермеу	не поддаваться
бойдақ	1. холостой, холостяк
бойшаң	высокий, высокорослый
болат	1. сталь 2. крепкий
болашақ	будущее

болмыс	бытие
бол(у)	быть, пребывать
	2. происходить 3. становиться
	4. присутствовать 5. оказываться
	6. иметь 7. решаться, решиться
болыс(у)	заступиться, защищать кого-н., оказывать помощь
борыш	1. долг 2. обязанность
бос	1. свободный 2. порожний 3. пустой
босаға	порог
босат(у)	освободить, опорожнить
босқа	попусту, напрасно
бостандық	свобода; сөз бостандығы — свобода слова; бас бостандық — свобода личности; ұлт бостандығы — национальная свобода
бота	1. верблюжонок 2. с притяжательным аффиксом 1 л. ед. чис. ботам ласковое обращение к детям
баяу	1. краска; 2. красить, покрасить
баян(у)	краситься, подкрашиваться
бөбек	младенец
бөгде	чужой
бөгел(у)	задерживаться, останавливаться
бөгет	1. запруд, водоем, дамба
	2. преграда, препятствие
бөгеу	1. запрудить 2. преграждать (путь)
бөдене	3. задержать
бөлме	перепелка
бөл(у)	комната
бөлім	делить, разделить
бөлін(у)	отдел, часть
бөлісу	делиться
буын	делить между собой
бұғы	1. сустав 2. поколение
бұзақы	олень
бұзау	смутьян, драчун, скандалист
бұзық	теленок
бұйра	распущенный, испорченный
бұйрала(у)	кудрявый
бұйрық	завивать (о волосах)
	приказ

бұйым
бұйыр(у)
бұқа
бұқара
бұлақ
бұлан
бұлдырық
бұлт
бұлтты
бұлбұл
бұршақ
бұрылыс
бүкіл
бүлдірген
бүлдір(у)
бүркен(у)
бұрын
бұтақ
былғары
білезік
білек

білім
білімді
бірауыздан
бірге
бірлік
бітім
бітір(у)

біт(у)

предмет потребления
приказывать, распорядиться
бык
массы, народ
родник
лось
рябчик
облако
облачный
соловей
1. град 2. горох, фасоль
поворот, изгиб
все, весь
земляника
портить
кутаться, укрываться
раньше
ветка
кожа
браслет
часть руки между локтем и
пястью
знание
образованный
единогласно
ьместе
1. единица 2. единство
соглашение, перемирие
1. кончатъ 2. истратить, израсхо-
довать
завершить
кончатся, заканчиваться

Ғ

ғажап
ғажайып
ғалам
ғалым
ғафу етіңіз
ғасыр
ғашық
ғашық болу

чудесный
удивительный, дивный
весь мир
ученый
прошу прощения, извините
век
влюбленный
влюбиться

ғұлама
ғұрып
ғылым
ғылыми

известный ученый
обычай
наука
научный

Д

дағды
дағдыландыр(у)
дайын
дайындал(у)
дайындық
дайындал(у)
дала
даму(ы)
дамыт(у)
дана

данышпан
даңқ
даңқты
дарға
дарынды
дарындылық
дастан
дастарқан
дастарқаны мол
дау
даусыз
дауыл
дауыс
дауыс беру
даяр
даярла(у)
даярлық
дәл
дәлел

дәлелде(у)
дәлелді
дәлелсіз

дәм

привычка
приучать, прививать навыки
готовый, готов
подготовиться
подготовка
подготовить
степь
развитие (его)
развивать
1. штука, экземпляр
2. мудрый
великий, гений
слава
известный
большая река
одаренный
одаренность, талантливость
эпос, поэма
скатерть
его стол был богатый
спор
бесспорный
буря
голос
голосовать
готовый, готово
приготовить
подготовка
точно
аргумент, доказательство, довод,
основание, мотивировка
доказывать, обосновать
убедительный, обоснованный
голословный, необоснованный, без
доказательства
вкус

дәмсіз
 дәм тату
 дәмді тағам
 дән
 дәреже
 дәрмен
 дәрменді
 дәрменсіз
 дәстүр
 дәрі
 дейін (шейін)
 денелі
 ден қою
 денсаулық
 деңгей
 дербес
 доп
 дорба
 дос
 достас(у)
 достық кеші
 дөңгелек
 дөрекі
 дұрыс
 дұшпан
 дүние
 дүние жүзі
 дыбыс
 діңгек

невкусный
 угощаться
 вкусная пища
 зерно
 степень, положение
 сила
 сильный, мощный
 бессильный
 традиция
 лекарство
 до, по
 рослый, крупный
 обратить внимание
 здоровье
 уровень
 персональный
 мяч
 сумка
 друг
 подружиться
 вечер дружбы
 1. колесо 2. круглый
 грубый
 правильно
 враг, недруг
 мир, вселенная
 весь мир, земной шар
 звук
 подпорка, ствол

Е

егер
 ек(+у)=егу
 егіз
 егін
 егістік
 еден
 ежелгі
 ез(у)
 езілген
 ел

если
 сеять, сажать, засеивать
 близнецы
 1. посев 2. хлеб (в поле)
 пашня, нива
 пол
 древний
 1. давить, мять, размесить
 2. угнетать
 угнетенный
 народ, страна

ел арасында
еле(у)

елесте(у)

елеулі

елтірі

елші

елік

ем

емдел(у)

емде(у)

емдік

емен

емес

емтихан

емхана

ен

ен дала

енді

ен(і)

ендігәрі

ендік (геогр.)

енжар

енжарлық

ең

ең алдымен

еңбек

еңбеккерлер

еңбекқор

еңбекші

епті

ер I

ер II

ер III

ерекше

ерекшелік

ересек

ереуіл

ерке

еркек

еркелет(у)

среди народа, людей

1. просеивать через сито, решето

2. заметить, обратить внимание,
реагировать

1. смутно виднеться; мерещиться

2. перен. вспомнить, вспоминать
достойный внимания, заметный

мерлушка

посол, посланник

косуля

лечение

лечиться

лечить

лечебный

дуб

не

экзамен

больница

метка на ухе (животных)

широкая степь, раздолье

1. теперь 2. широкий (большой
ширины)

ширина (его)

в следующий раз

широта

равнодушный, халатный

равнодушие

самый

с самого начала

труд

трудящиеся

труженик

трудящийся, трудовой народ

осторожный

седло

герой

мужчина, муж

особо, особый

особенность

взрослый

забастовка

баловень

1. мужчина, 2. самец

ласкать, баловать

еркеле(у)
 еркін
 еркінше
 ерлік
 ерте
 ертегі
 ертеде
 ертедегі
 ертең
 ертеңгі
 ертеңнен бері
 ер(у)

еріксіз

ерікті
 ерін
 есен
 ескерткіш
 еске ал(у)
 ескертпе
 еске түсір(у)
 ескерт(у)

есте сақта(у)
 ескі
 есік
 есім

етек

етік

етікші
 есте қаларлық
 есік алдында

баловаться
 свободный, непринужденный
 вдоволь, вольно
 подвиг, мужество, героизм
 рано
 сказка
 в старину, в прошлом
 в прежние времена
 завтра
 утренний
 с утра
 1. следовать за кем-н., последо-
 вать за кем-л; сөзге еру — под-
 даваться уговору; ол жолдасына
 еріп қалаға кетті — он вместе с
 товарищем пошел в город.
 2. таять: қар еріді — снег растаял
 3. умилиться: сөзіне майдай ері-
 ді — он умилялся его словам
 поневоле, в силу необходимости,
 вынужденно

свободный
 губа
 благополучно, благополучный
 памятник
 вспоминать
 напоминание
 напомнить, вспоминать
 1. напомнить, предупредить
 2. поставить на вид

запоминать
 старый
 дверь
 1. имя, 2. грам. зат есім — имя
 существительное
 1. подол
 2. подножие (горы, возвышен-
 ности)
 сапог

сапожник
 запоминающийся
 во дворе

Ж

жабайы	простой, примитивный, диккий, одичалый
жабық	закрытый, закрыто
жаға	1. берег (реки) 2. ворот (воротник)
жағдай	условие, обстоятельство
жағдайсыз	неудобный, неудобное положение
жақ(+у)=жағу	1. жечь, зажигать, топить (печь) 2. мазать, намазывать, смазывать III. понравиться кому-л.
жаз	1. писать, письмо 2. лето
жазба	письменный
жазғы	летний
жазғытұры	весенний
жазғытұры	весна, весной
жаздай	все лето
жаздыгүні	летом
жаз(у)	1. развернуть
жаз(у)	2. вылечить
	3. ошибиться, промахнуться
	жаздым-жаңылдым — я виноват, ошибся
жазушы	1. писатель, 2. пишущий
жазық	1. вина, проступок 2. плоский
жазықсыз	невинный, невиновный, безвинный
жазықты	виновный
жазықтық	плоскость, равнина
жазыл(у)	1. Подписываться (на газеты и журналы, в список) 2. выздороветь
жай	1. просто, 2. медленно 3. обыкновенный, простой 4. положение
жай	1. место
жай	2. молния: жай түсті — ударило молнией
	3. жай-жапсар; 4. положение;
	5. суть, сущность; 6. обстоятельство

жайбарақат	1. блағушы; 2. беззаботный, беспечный
жайлау	1. располагаться на летовку; 2. разместить, ухаживать (за скотом); мал жайладым. 3. замедлить, умерить; жайлап айт — говори медленнее
жайша	просто так, так себе
жайшылық	спокойствие
жайшылықта	в обычное время, в будни
жайылым	пастись
жайында	послелог к предлогам: о, об, про; өзім жайында обо мне
жайыл(у)	1. простираться, расстилаться 2. разливаться; су жайылды — вода разлилась. 3. распространяться; 4. пастись, мал жайылып жүр — скот пасется
жайырақ	1. позже, 2. потише, не торопясь; жайырақ сөйле—говори, не торопясь
жақ	1. челюсть 2. сторона, край; оң жақ — правая сторона 3. граммат. лицо бірінші жақ — первое лицо. 4. жақ болу — поддержать чью-либо сторону, жак-жақ болу — разбиться на группы (сторонников)
жақсарту	улучшать
жақсар(у)	улучшаться
жақсы	хороший, хорошо
жақсылық	доброта
жақта(у)	заступиться за кого-нибудь; защищать, поддерживать кого-нибудь
жақын	недалеко, близко
жақында	недавно
жақындай бергенде-ақ	как только стали подходить
жақындас(у)	сблизиться
жақындық	родство
жал	1. грива; 2. жировой слой под

жала(у)	гривой лошади; 3. гребень гор и холмов, горная гряда
жала(у)	лизать, облизывать
жалбыз	флаг
жалғас(ы)	мята
жалғас(у)	последующий, продолжение
жалғастыр(у)	связываться
	продолжить, әңгімені ары қарай жалғастыр — продолжай рассказ дальше
жалға(у)	1. присоединять, қол жалғау — подать, передать; 2. окончание граммат.; септік жалғау — падежное окончание
жалғыз	один, единственный
жарайды, қайыр!	ладно, пока!
жарақтандыр(у)	оснащать
жаралы	раненый
жариялау	объявить, оглашать
жарық	светлый, свет
жарық көр(у)	увидеть свет
жаса(у)	делать, сделать, приготовить
жас отау	молодая семья
жат(у)	лежать
жауын	осадки
жауынгерлік	боевой
жая	филейная вырезка конской туши
жалғыз бас (басты)	одинокий
жалқау	ленивый, лодырь
жалқаулық	лень, леность
жалпы	общий
жалтақ	1. нерешительный, 2. боязливый, несамостоятельный
жалпы білім беретін	общеобразовательный
жалын	пламя
жалынды	пламенный
жаман	плохой, дурной, скверный
жаманат	1. неблагоприятная весть 2. дурная репутация
жан-жағы	вокруг
жан-жақты	всесторонний
жан күйер	болельщик
жанталасу	лезть из кожи вон
жан тәнімен	всей душой

жаңа	1. только что; 2. новый
жаңбыр жауды	пошел дождь
жар	1. обрыв; 2. супруг
жарты	половина
жаяу	пеший, пешком
және	и
жәрдем	помощь
жәрдемдес(у)	помогать
жәрменке	ярмарка
жейде	рубашка
жеке-жеке	по отдельности
жексенбі	воскресенье
желім	клей
жем	корм
жемтік	падаль, жертва
жеміс	фрукты
жемісті еңбек	плодотворная работа
жең	рукав
жең(у)	побеждать
жеңіл	легкий
жеңіл(у)	проиграть, быть побежденным
жеңіс	победа
жер	1. земля; 2. место
жер беті	поверхность земли
жергілікті	местный
жер жырт(у)	пахать, распахивать
жер жыртыл(у)	быть распаханым (поле)
жеткіз(у)	передавать
жеті	семь
жетістік	достижение, успех
же(у)	кушать
жидек	ягода
жина(у)	убирать
жиналу	собираться
жиналыс	собрание
жиырма	двадцать
жиі	частый, часто
жолай	по пути
жоғары дәрежелі	высшая степень, высокоразвитый
жоғары оқу орны	высшее учебное заведение
жоғары топ	высшая лига
жолаушы	проезжий, проезжающий, пасса- жир
жолаушылар	проезжие, проезжающие, пасса-

жолга қойылған
жолға аттан(у)
жолдастар
жол жүр(у)
жорт(у)
жорық
жоспарла(у)
жоспарлы
жота
жой(ю) + жою

жөн I

жөн II

жөн III

жөнде(у)
жөнел(у)
жөнелт(у)
жөнсіз

жөтел
жұбай
жұғымды
жүйрік
жұмыртқа
жұрт

жүгір(у)
жүз I
жүз(у) II
жүзеге асыру
жүздес(у)
жүзік
жүзім
жүн
жүр(у)
жүрелеп отыру
жүргіз(у)
жүргінші
жыл

жиры
поставлена на путь
отправиться в путь
товарищи
ездить, отправиться в путь
бежать мелкой рысью
поход
планировать
плановый
горный хребет
1. уничтожить, истребить;
2. изжить, уничтожение, истребление, изжитие
1. направление; 2. подходящий, ладный, аты-жөнін біл(у) — наводить справки о ком-л.
жөн-жоба — указания, правила
правильный, правильно, действительный, действительно
налаживать, направлять
отправиться в путь
отправить, направить куда-нибудь
1. неуместный
2. непорядочный (человек)
кашель
супруг(а)
питательный
быстроходный
яйцо
люди, общественность; место стоянки аула летом
бежать
сто
плавать
претворять в жизнь
1. встречаться; 2. встреча
кольцо
виноград
шерсть
идти
сесть на корточки
проводить
путники, проезжие
год

жылқы
жылқы заводы
жылтыр
жылы
жым-жырт
жырла(у)
жырт(у)

жыршы
жібектей
жібер(у)

лошадь
конный завод
глянцевый, блестящий
теплый
безмолвие, тишина
воспевать
1. пахать; жер жырту — пахать
землю
певец
как шелк
посылать, отправлять

З

зақым
залым
заман
замандас
заң
заңды
зат
зауық

зая
зэр
зэру
зәулім
зейін

зейінді
зерек
зерттеу
зиянкес
зор

повреждение
1. злодей, 2. коварный
эпоха, эра, время
современник
закон
законный
вещь, изделие, материя
желание; зауқым жоқ — нет же-
лания
зря, попусту
яд
нужда
высотный; заулім үйлер — высот-
ные здания
внимание, понятливость
способный
смышленный
исследовать, исследование
вредитель
огромный, громадный

И

игер(у)

игі I
игі II
игілік іс

справиться, одолеть, освоить,
достичь
лучше, хорошо
добрый, полезный
доброе дело

ие	хозяин
иек	водбородок; біреуге иек арту — опираться на кого-нибудь, поль- зоваться чьей-либо поддержкой
иір(у)	прясть
итер(у)	толкать
ііс	запах; сасык иіс — вонь, смрад; хош иіс — благоухание, приятный запах

К

кәнігі	опытный
кәрі	старый
кәрілік	старость
кәсіподақ	профсоюз
кәсіпорын	предприятие
кедей	бедный, бедняк
кездес(у)	встретиться, встреча
кезек	очередь, смена
кезекті	очередной
кез келген	каждый
кезең	период, время
кей	иной
кейде	иногда
кейбір	некоторый
кейін	1. назад, 2. после
кейіпкер	персонаж, тип
кек	1. мечь, 2. обида
кел(у)	прийти, приход
келбет	1. черты лица; облик. 2. осанка
келбетті	представительный, статный
келе-келе	постепенно
келін	сноха, невестка
келіншек	мелодуха, молодая женщина
келісім бер(у)	дать согласие
кем соқпа(у)	не отставать, не хуже
кемпір	старуха
кемпірқосақ	радуга
кемшілік	недостаток
кен	руда
кең адам	широкая натура
кең байғақ	широка, широкий, просторный

кеңес
кеңес(у)
кеңсе
кең тара(у)
кеңіт(у)
кепіл
керек
керекті
керемет

керуен
кері
кесек
кеспе
кесілген
кесіп алыну
кесіртке
кес(у)
кет(у)

кеуде
кешеуілдей бер(у)
киик
киім
киімшен
киімі жұқа
киін(у)
кию
киіс береді
көз
көзден таса бол(у)
көз жазба(у)
көке
көкжиек
көкөніс
көктем
көктемде
көл-көсір
көмектес(у)
көне
көңіл(і)

совет, совещание
советоваться, совещаться
контора, учреждение
широко распространяться
развивать, расширять
порука
надо, нужно
нужный, необходимый
великолепный, великолепно,
необычайный
караван
назад, обратно
ком, кусок
лапша
нарезанный
спилить
ящерица
резать, нарезать
1. уходить, удаляться
2. грам. вспомогательный глагол
Өтіп кетті — прошло; жүріп кет-
ті — отправился; келіп кет — зай-
ди; загляни (ко мне)
грудь
задерживаться
сайгак
одежда
в одежде
в легкой одежде (он)
одеваться
надевать
ноский
глаз, глаза
теряться из виду
не упускать из виду
отец
горизонт
овощ
весна
весной
не счесть
помогать
древний
его настроение

көп
көпшілік
көпір
көрме
көр(у) I
көр II
көркем

көрме
көрнекті
көрпе
көрсет(у)
көрсетіл(у)
көрші
көршілес
көрші қон(у)
көрікті
көрін(у)
көрініс
көріс(у)
көш(у)
көшпелі
куә
куәландыр(у)

куәлік
күз
күзет(у)
күзетші
күй I
күй II
күйеу
күйлі
күл
күл(у)
күлгін
күлдіргі
күлдір(у)
күлкі
күн ара
күнә
күнәлі
күнәсіз

много
большинство, массы, общество
мост
выставка
видеть, увидеть
могила
красивый, изящный; көркем әде-
биет—художественная литерату-
ра
выставка
видный
одеяло
указать, показать
быть показанным
сосед
соседи, живущие по соседству
расположиться по соседству
красивый
показаться
вид, сценарий
увидеться
переходить, кочевать
кочевой
свидетель
свидетельствовать, засвидетель-
ствовать
свидетельство
осень
охранять
сторож
кюй, мелодия
положение, состояние
1. жених 2. муж
упитанный
зола
смеяться
фиолетовый
смешной, комический
смешить
смех
через день
вина
виновный
безвинный

күнбатыс
 күнде
 күнделік
 күн күркіреді
 күн тәртібінен түспе(у)
 күміс
 күрек
 күрес
 күрес(у)
 күріш
 күт(у) I
 күт(у)
 күтпеген жерден
 күш
 күш-жігер
 кілегей
 кілегей қосқан
 кілт
 кінә
 кінәлау
 кір I
 кір II
 кір жу(у)
 кіріс I
 кіріс II
 кітап
 кітапша
 кішкентай
 кіші
 кішіпейіл

запад
 каждый день
 дневник
 гром загремел
 не сниматься с повестки дня
 серебро
 лопата
 борьба
 бороться
 рис
 ухаживать
 ждать
 неожиданно
 сила
 сила и энергия
 сливки
 со сливками
 ключ
 вина
 обвинять
 войди, заходи
 грязный
 стирать
 приступать
 приход
 книга
 книжечка
 маленький
 1. младший; 2. моложе;
 3. меньше, небольшой,
 скромный, учтивый

К

қабак
 қабат
 қабық
 қабылда(у)
 қабыл алу
 қабырға
 қабілет
 қабілетті

1. веко; қабағы қатыңқы — хмурый
 1. слой, пласт; 2. этаж
 кора
 принять
 согласиться
 1 ребро; 2. стена
 способность
 способный

қақ(+у)=қағу

қадір

қадірле(у)

қадірлі

қадір-құрмет

қадам

қажет

қаз

қаза

қазбала(у)

қазық

қазылып алынған

қазымыр

қазына

қазып алу

қай

қайғы

қайғылы

қайғысыз

қайда?

қайдан?

қаймақ

қаймық(+у)=қаймығу

қайнат(у)

қайна(у)

қайрат

қайратты

қайраткер

қайсы

қайта

қайта құру

қайту

қайтыс болды

қай шамада

қайшы

қайшылық

қайын

1. стучать, стучаться;

2. хлопать по спине;

3. биться (о сердце); жүрегім қағып тұр (сердце бьется)

4. вколачивать (гвоздь, кол).

уважение

уважать

уважаемый, почетный

почет и уважение

шаг

необходимо, надо

гусь

смерть

донимать, придирается

кол

раскопанный

придирчивый

богатство, фонд

выкопать

который

горе

печальный

беззаботный, беспечный

где? куда?

откуда?

сметана

робеть, стесняться

кипятить

кипеть

энергия, мощь

мощный, энергичный

деятель

который

опять

перестройка

возвращаться

скончался

в какое время, в какой срок, во сколько; қай шамада келеді (во сколько придет)

ножницы

противоречие

родня жены по отношению к мужу и наоборот

қайың	береза
қайырымсыз	жестокый, безжалостный
қайыршы	нищий
қақпашы	вратарь
қала	город
қалам	ручка
қалдық	остаток
қалдыр(у)	оставить, оставлять
қалпақ	шляпа
қалпына келтіру	восстановить
қалта	карман
қалтасында	в кармане
қал(у)	остаться
қалың	1. густой; 2. толстый; қалың кі- тап (толстая книга)
қалыңдық (+ ы) = қалыңдығы	толщина (его)
қалыңдық	невеста
қақпа	ворота
қақпашы	вратарь
қам	забота, старание
қамал	крепость, укрепление, вал
қамал(у)	1. быть окруженным; 2. быть за- гнанным в загон (о скоте);
қама(у)	3. быть арестованным
қамқор	1. окружить; 2. загнать (о скоте)
қамтыл(у)	в загон; 3. арестовать, посадить в тюрьму
қамқорлық	шеф, опекун, покровитель
қамқорлық жасау	быть охваченным
қамыр	шефство, опекунство
қан	позаботиться
қанағат	тесто
қанағаттанарлық	кровь
қанағаттандыру	удовлетворение
қанағаттан(у)	удовлетворительный
қанағатсыз	удовлетворить
канал(у)	довольствоваться, удовлетворять- ся
қана(у)	жадный, алчный
қамаушы	быть угнетенным, эксплуатире- мым
	1. эксплуатировать, угнетать
	2. кровоточить
	эксплуататор, угнетатель

қант
қан төгіс
қанішер
қап
қапа
қапа болма(у)
қар
қара
қара бүлдірген
қарағай
қарақат
қарал(у)
қаралы
қарап шығу
қарар
қараторғай
қара(у)

қарқын
қарқынды
қарлы
қарлыған
қарлығаш
қарт
қартаң
қарсы алу
қарсаңында
қарсылас
қаршадай кезінде
қарын
қарындас
қарын тойдыр(у)
қарындаш
қас I

қас II
қасақана
қасиет
қас қағым сәт
қас қылғандай
қасқыр
қасында
қатынас
қатынасушылар

сахар
кровопролитие
кровопийца
мешок
огорчение
не огорчаться
снег
черный, вороной
ежевика
сосна
смородина
быть рассмотренным
траурный
просмотреть (прочсть)
решение
скворец
1. смотреть; 2. обращать внима-
ние; мәселені қарау — рассмо-
треть вопрос
темп, интенсивный

снежный
крыжовник
ласточка
старый, старик
пожилой
встречать
накануне
противник
с малых лет
желудок
младшая сестра
поестъ, утолить голод
карандаш
1. бровь; 2. около, возле; қасында
болды (был возле него)
враг, неприятель
нарочно, со злым умыслом
свойство
в мгновенье ока, в миг
как назло
волк
возле, около
связь, отношения, сношение
принимавшие участие, участники

қатысу	участвовать
қатары	ряд
қатарында	в рядах
қаулы ал(у)	принять постановление
қаһар	гнев, ярость
қаһарлан(у)	гневаться
қаһарлы	грозный
қаһарман	1. богатырь, герой; 2. персонаж
қаһармандық	героизм, доблесть
қашан	когда
қашан да	всегда
қашқын	беглец
қаш(у)	убегать, избегать
қиылысында	на перекрестке
қиын	трудный
қиыншылық	трудность
қиял	фантазия
қиялдау	фантазировать
қоғам	общество
қоғамдық	общественный
қозғалыс	движение
қозғау	шевелить, двигать
қой	поставь
қойдың құмалағы	катышек (овечий помет)
қол	рука
қолға алу	взять в руки
қолжазба	рукопись
қол қой (+ю) = қол қою	подписаться
қол қойылған	подписанный
қолайлы	приемлемый, подходящий
қолайсыз	неудобный, неприемлемый
қолбасшы	полководец
қолғабыс	помощь
қолғанат	помощник, подручный
қолдан(у)	употреблять, руководствоваться
қолданыл(у)	применять
қолынан келеді	применяться
қол жеткен	сможет
қонақ үй	достигнутый
қор	гостиница
қораз	1. фонд; 2. запас
қораздану	петух
қорға(у)	важничать, петушиться
	защищать, охранять

қорған	укрепление
қорғаушы	защитник
қорғасын	свинец
қорытындыла(у)	подытоживать
қосылу	прибавляться, сходиться, присоеди- няться
қосымша күн	прибавочная стоимость
қосынды	примесь
қош!	прощай!
қуанышы қойнына сыймау	от радости быть вне себя
қуат	мощь, энергия
құбылыс	явление
құбыр	труба
қуғын	погоня, гонение
қуғыншы	преследующий, гонитель
қүдіретті	всесильный, божественный
құлақ	ухо
құлақ күйін келтіру	настроить музыкальный инстру- мент
құлпынай	клубника
құлын	жеребенок
құм	песок
құмырсқа	муравей
құнды	ценный
құрғақ	сухой
құрбан	жертва
құрақ	тростник
құрам(ы)	состав (егө)
құрастыр(у)	составить
құрметті	уважаемый
құрт	курт
құрылған	организованный
құс	птица
құшақ	1. объятие, обхват 2. охапка
құшақтау	обнимать
қыз	девушка
қызық	интересно, интересный
қызыл	красный
қымбатты	дорогой
қыр(у) I	1. скоблить, соскабливать 2. брить
қыр II	вызвышенная местность с паст- бищами, посевными угодьями;

қырау
қырку
қырыстанбайды
қырыс
қыс
қысқа
қысқар(у)
қыстық киім
қышқыл

хребет
иней
стричь
не мнется
упрямый
зима
короткий, краткий
уменьшаться, укоротиться
зимняя одежда
кислый

Л

лайық
лак
лақап
лақтыр(у)
лебіз
леп

подходящий, соответствующий
козленок
слух
кинуть, бросить, закинуть
слова, голос
1. дуновение; 2. дыхание;
3. веяние

М

маған
мағына
мағыналы
мағынасыз

мазак
мазақта(у)
мазасыз
мазасыздан(у)
мазмұн
мазмұнда(у)
мақсат
мақсат ет(у)
мақта
мақта(у)

мақтау қағаз
мақтаныш
мал

мне
смысл, значение
содержательный, значащий
бессмысленный, бессодержатель-
ный
насмешка
насмехаться
беспокойный
беспокоиться
содержание
изложить
цель
ставить целью
1. хлопок; 2. вата
хвалить, восхвалять, хвала, вос-
хваление
грамота
гордость
скот

маман	специалист
маң(ы)	окрестность
маңыз	значение, суть, смысл
маңызды	значительный, важный
мата	ткань, мануфактура
мая	стог, скирда
мәдени	культурный; мәдени ағарту ісі (культурно-просветительная ра- бота)
мәдениет	культура
мәдениетсіз	некультурный
мәдениетті	культурный
мәжбүр	вынужденный, вынужденно
мәжіліс	заседание
мәлім	известный
мәлімдеме	извещение, заявление
мәлімет	сведение
мән	значение, смысл
мәнді	значимый
мәнерлі	фигурный; мәнерлеп сырганау — фигурное катание
мәңгі	вечный
мәселе	вопрос
мейман	гость
мейрам	праздник
мекеме	учреждение
мектеп	школа
мемлекет	государство
мемлекеттік	государственный
мен	я
мең	родинка
мерекелеу	праздновать
мерзімінен бұрын	раньше времени, досрочно
ми	мозг
мисыз	безмозглый
мойыл	черемуха
мойын	шея
мол	много, обильный, обильно
мола	могила
молшылық	достаток
момын	смирный, кроткий
мөлдір	прозрачный, чистый
мөр	печать; мөр басу — приложить печать

мұз
мұқтаж
мұқтаждық
мұғалім
мұнай
мұнай барлаушылар
мұра
мұрат
мұржа
мұрын
мұрын жарады
мүйіз
мүше
мықтап
мықты
мынау
міндет
міне

лед
нуждающийся
нужда
преподаватель
нефть
геолого-разведчики
наследство, памятник
идеал
труба
нос
бьет в нос
рога
1. член; 2. часть тела;
как надо; сильно
прочный, сильный
это
долг, обязанность
вот

Н

нағыз
надан
назар
назар аудару
назар ауу
найзағай
нақ
нашар
нәзік
нәр
нәресте
нәрлі
негізгі
негізінен
недәуір
немқұрайды

неше
нұсқаушы
нүкте

настоящий
невежда, неуч
внимание
привлекать внимание
обратить внимание
молния
точно, как раз
неважный, плохой
тонкий, слабый
питание
младенец
питательный
основной
в основном
порядочно, значительно
безразлично, спустя рукава, ха-
латно
сколько
инструктор
точка

оған
одақ
одақтас
ожау
озат
оз(у)
ой
ой жүгірту
ойқаста(у)

ойла(у)
ойлан(у)
ойластыр(у)
ойлы

оймақ
ойна(у)
ой өрісі
ойшыл
ойын
ойыншы
оқ
оқы(+у)=оқу

оқулық
оқ тию
оқымысты
оқыт(у)
оқытушы
оқшау
ол
онда
оның
оң I
оң II
оңай
оңтүстік
орал(у)
орасан
орда
орман-тоғай

ему (ей)
союз
союзный
ковш
передовой
обгонять
мысль
размышлять
ходить или ездить, избегая
встречи с кем-либо
думать
обдумывать, задуматься
подумать
мыслящий, думающий, рассу
тельный
наперсток
играть, забавляться, шутить
его раздумие, мышление
мыслитель
игра
игрок
пуля
1. читать, 2. учиться
3. учеба, занятия
учебник
попасть пуле
ученый, знаток
обучать, учить
учитель
обособленный, отделившийся
он (она, оно, тот)
там
его (ее)
правый
удача
легкий, легко
юг
обвиваться
огромный
центр
лес

орта
ортак
орында(у)
орындаушы
орындық
осы тұрғыдан

от I
от II
отағасы
отан
отар I
отар II
отын
отырғыз(у)
отырғызылған
оян(у)
оят(у)
ояу

среда, средний
общий
выполнять
исполнитель
стул
с этой позиции, с этой точки
зрения
огонь
трава
хозяин дома
родина, отечество
1. отара; 2. пастбище
колония
дрова, топливо
сажать
посаженный
просыпаться, пробуждаться
будить
явь, наяву

өгей
өгіз
өжет
өз; өзім
өзара
өзге
өзгеше
өзен
өзімшіл
өзіндік
өкпе I
өкпе II
өкпешіл
өкіл
өлең
өлке
өлтір(у)
өл(у)
өлім
өмір
өмір сүр(у)

сводный, неродной
вол
упорный, настойчивый
сам, сама
между собой
другой
особенный, особо
река
эгоист
свой
легкие
обида
обидчивый
представитель
1. песня; 2. стихи
край, территория
убить
умереть
смерть
жизнь
существовать, жить

өңдеу
 өндіріс (у)
 өнеркәсіп
 өнер
 өнер қайраткері
 өнім
 өң I
 өң II
 өңір I
 өңір II
 өрге басқан
 өрнек
 өрт
 өрік
 өс (у)
 өсекші
 өсиет
 өсімдік
 өсіріс (у)
 өте
 өткел
 өткіз (у)
 өткіріс
 өшпес
 өт (у)

обрабатывать
 производить
 промышленность
 искусство
 деятели искусства
 продукция, продукты
 1. облик, лицо, 2. лицевая сторона
 явь
 окрестность
 борта одежды
 развивающийся
 узор
 пожар
 урюк
 расти
 сплетник, сплетница
 заветы
 растение
 вырастить
 очень
 переправа
 проводить
 острый
 негаснущий, неугасимый
 проходить, переходить

П

пайда
 пайда бол (у)
 пайдалана білу
 паң
 парасатты
 партиялық есеп
 патша
 пәле
 пән
 пәтер
 перде
 перзент
 пұшық
 пікіріс

польза
 образоваться
 уметь использовать
 надменный, высокомерный
 благородный
 партийный учет
 царь
 беда
 1. научная дисциплина;
 2. учебный предмет
 квартира
 занавеска
 дитя (книжный)
 курносый
 предложение, соображение

піскен
пісір(у)
пішінді

спелый, вареный
печь, варить
стройный

Р

разы
разы болу
рай
рақат
рақым
раушан
рас
растау
рәсуа
ренжі(+у) = ренжу
рұқсат
рух
рухани

согласный, согласно
быть довольным, согласным
состояние
блаженство, наслаждение
милость
роза
правда
удостоверить
напрасно
обижаться
разрешение, позволение
дух
духовный

С

сабақ
сағат
садақа
сайлан(у)
сайлау

сақ бол(у)
сақтал(у)
сақтан(у)
сақта(у)
сала

салқын
салма
салмақ
сал(у)

салт атты
самға(у)
сан I

урок, занятие
часы
подавание
быть избранным
1. выборы, избрание
2. выбирать
быть бдительным, осторожным
храниться
опасаться, беречься
сохранять, беречь
1. отрасль
2. развертывание
прохладно, прохладный
лапша
тяжесть
класть, положить, строить, сеять;
егін салу — сеять хлеб
верховой, всадник
высоко парить
бедро, ляжка

сан II
сана
саналы
сана(y)
санас(y)
сапар шек(+y)=шегу
сарғаю
сарп ету
сат(y)
сатушы
саты
сауат
сауатты
саудагер
сауықтыру
сау(y)
сауықшыл
сәл
сәлем
сән
сәнқой
сәт
сәтсіздікке ұшыра(y)
сәуле
сезіну
сен
сенім
сенімді
сенің арқаң
сең
серік(+і)=серігі
сес көрсет(y)
сирек
сиыр
Совет Одағы
сок(+y)=соғу
соғыс
содан бері
сөйлес(y)
сөйтіп
сойылған
солтүстік
сонымен
сонымен қатар

число, количество, счет
сознание
сознательный
считать
считаться
путешествовать
пожелтеть
посвятить
продавать
продавец
лестница
грамота
грамотный
торговец
оздоравливать (оздоровительный)
дойть
любящий веселиться
чуть
привет
мода
модница
момент, миг, удача
терпеть неудачу, поражение
свет, луч (женское имя)
чувствовать
ты
вера, доверие
надежный, верный
благодаря тебе
льдина
его соратник, спутник
показать гонор
редкий, редко
корова
Советский Союз
бить
война
с тех пор
разговаривать
итак, таким образом
заколотый
север
следовательно, таким образом
вместе с этим

соң
соңғы
социалистік жарыс
сөз бол(у)

су
сулы
сусын
сұйық тағам
сұлу
сұлы
сұр
сұра(у)
сүй(у) = сүйю
сүйікті
сүр
сурет
сүт
сыбдыр
сым I
сым II
сын
сыншы
сыңсыған
сыр
сырт киім
сыр тарт(у)
сілте(у)

после
последний
социалистическое соревнование
говорить, поднять вопрос (о ком-то)
вода
водянистый
напиток
жидкая пища
красивый
овес
серый
спросить
любить
любимый
вяленый
картина
молоко
шелест
проволочка
брюки
испытание, критика
критик
густой (о лесе, траве)
секрет, тайна
верхняя одежда
узнать тайну
направлять

Т

таба I
таба II
табақ I
табақ II
табан
табалдырық
табанды
табиғат
табиғи
тап(у) = табу
табыл(у)
табыс

сковорода
злорадство
большая чаша, блюдо
лист (бумаги)
1. подошва; 2. основание
порог
упорно, упорный
природа
естественный
находить
найтись, обнаружиться
1. заработок, доход

тағам	2. достижение
тағдыр	продукты
таза	судьба
тазала(у)	чистый
тайма(у)	чистить
тақта	не отступаться
тақтай	доска (классная)
тақырып	доска, тес
талап	тема
талапты	стремление
талас	инициативный
таласа-тармаса	спор
талас(у)	гурьбой выбежать
талда(у)	спорить, оспаривать
талқы	анализировать
тал шөп	обсуждение
там	стебель травы
тамақ	дом (изба)
тамақтан(у)	пища
тамаша	кушать
таны(у) = тану I	прекрасный, прекрасно
тану II	опознать
танымал	не признавать, отказываться
таныс	известный, знакомый
танысайық	знакомый
таныстық	познакомимся
таныстыру	знакомство
таныс(у)	знакомить
таң I	знакомиться, познакомиться
таң II таң қалу	рассвет, утро
таңба	удивляться, изумляться
таңдай	метка
тандамалы	нёбо
танда(у)	избранный, отборный, самый лучший
таңдаулы	выбирать, отбирать
танертең	1. отборный; 2. передовой
танертеңгі	утром, раннее утро
тан(у)	утренний
таңқурай	завязывать
таң сәрісімен	малина
таңырқа(у)	с раннего утра
тап	удивляться
	(политический) класс; жұмысшы

тап(+у) = табу

тапқырлық

таптық

тар

таразы

тарақ

тарих

тарихи

тары

тасы(у) = тасу I

тасу II

тату

тату-тәтті

тау

таулы жер

тәжікелес(у)

тәжірибе

тән

тәрбиелеу

тәріздес

тәтті

тәулік

тәуір

теп(у) = тебу

тез

тездет(у)

тек

тексер(у)

телегей теңіз

темір

темір жол

теміржолшы

тең

теңге

теңсіздік

теңіз

тер(у)

терек

терең

тері

тиелген

тима(у)

табы — рабочий класс

находить

находчивость

классовый

тесный, узкий

весы

гребень, расческа

история

исторический

просо

выходить из берегов; выливаться

через край

носить, возить

дружный

дружно, дружный

гора

гористая местность

спорить

опыт

присущий специфический

воспитывать

подобный, похожий, как будто

сладкий

сутки

неплохой

кататься (на коньках, лыжах)

быстро

ускорять

только

проверять

необъятное пространство моря

железо

железная дорога

железнодорожник

равный

рубль

бесправие, неравенство

море

собирать

тополь

глубокий, глубоко

шкура

погруженный

не трогать

тийн
тийс
тоғай
тоғыз
тоқтағым келеді
тоқтышак

тоқы(у) = току
толы

толық
толықтыру
тоңазытқыш
торғай
топырақ жынысы
торқалы той
төңірегінде
төреші
төсек
төселдір(у)
туғанына
туынды
тұлға
тұяқ
тұңғыш
тұр(у)
тұра жүгір(у)
тұрамыз
тұрғын
тұсында
тұтас
тұтыну
тұтынушылар
түгел
түз
түн
түпкілікті
түкпір
түр
түрлі түсті
түс
түсіндір(у)
түтін
тық(+у) = тығу

копейка
должен
лес
девять
хочу остановиться
ягненок, которому более шести
месяцев
ткать, вязать
полный; лык толы—битком наби-
тый
полный, толстый
выполнять
холодильник
воробей
состав почвы
юбилей
в окрестностях
судья (спортивный)
постель
упражнять
его дня рождения
произведение
фигура
копыта
первый, первенец
стоять
выбежать
живем
житель
около
целый
потреблять, расходовать
потребители
весь
степь
ночь
окончательно
уголок
вид
цветной, разноцветный
цвет
объяснять
дым
спрятать, прятать

тына қал(у)
 тың
 тынық(+у)=тынығу
 тыс I
 тыс II
 тік(+у)=тігу
 тіл
 тілектес
 тірі
 тіс

притихнуть
 целина
 отдыхать
 внешность, наружность
 вне, особо
 шить
 язык
 доброжелатель
 живой
 зуб

У

уайым
 уайымда(у)
 уақыт
 уақытша
 уәде
 уәкіл
 улы
 уылдырық

тоска, грусть
 тосковать, печалиться
 время
 временно
 обещание
 уполномоченный
 ядовитый
 икра

Ұ

ұғым
 ұзақ
 ұзын
 ұйқы
 ұйқта(у)
 ұйым
 ұйымдастыр(у)
 ұқса(у)
 ұқсас
 ұйрет(у)
 ұланғайыр
 ұлт
 ұлт азаттық күрес
 ұлттық
 ұлы
 ұмыт(у)
 ұн

понятие
 дальний, долго
 длинный
 сон
 спать
 организация
 организовать
 быть похожим
 схожий, сходство, похожий
 учить
 огромный
 нация
 национально-освободительная
 борьба
 национальный
 великий
 забыть
 мука

ұна(у)
 ұнату
 ұрлық
 ұрпақ
 ұршық
 ұры
 ұрыс I
 ұрыс II
 ұсақ
 ұста
 ұста(у)
 ұстаз
 ұстат(у)
 ұсын(у)
 ұсыныс
 ұш

понравиться кому-л,
 любить
 воровство
 поколение
 веретено
 вор
 ругань, ссора
 бой, битва
 мелкий
 мастер
 держать
 учитель, наставник
 дать в руки
 предлагать
 предложение
 летай

Ү

үздік
 үздіксіз
 үзік
 үй
 үй(+у)=үю
 үй иесі
 үйлену тойы
 үйрек
 үйрен(у)
 үйрет(у)
 үйірме
 үкім
 үкімет
 үлгі
 үлгір(у)
 үлкен
 үміт
 үн
 үндестік
 ұстаз
 үстем
 үстемдік
 үшін

лучший
 непрерывный, непрерывно
 отрезок, часть
 жилище, дом
 складывать в кучу
 хозяин (дома)
 свадьба
 утка
 научиться
 научить
 кружок
 приговор
 правительство
 пример, образец
 успеть, успевать
 1. большой; 2. старший
 надежда
 голос
 созвучность
 учитель, наставник
 господствующий; үстем тап
 подставляющий класс
 властвование, главенство,
 господство
 для

Х

хабар
хабарландыру
хабарла(у)
хабарсыз
хайуанат
хал-жай
халық
халықаралық
хат
хат-хабар
хатшы
хауіпті
хош ніс

весть, известие, сообщение
извещать, оповещать, объявление
оповестить, осведомить
без вести
животное
положение
1. народ; 2. население
международный
письмо
известие
секретарь
опасный
благовоние, приятный запах

Ш

шабуыл
шай
шайқасу
шайыр
шақыр(у)
шақырым
шалқар көл
шалқып жатқан
шамамен
шана
шанышқы
шара қолдан(у)
шаруа
шарша(у)
шаршы
шауып ал(у)
шаш

наступление
чай
сражаться
смола
приглашать, звать
верста
бескрайнее озеро
просторное, широкое
примерно
сани
вилка
принимать меры
крестьянин
устать
квадратный
скосить
волос, волосы (на голове); бұйра
шаш — кудрявые волосы; ұзын
шаш — длинные волосы; қысқа
шаш — короткие волосы
парикмахер
1. брызгать;
2. разбросать, рассыпать;
3. себу (сеять); 4. переносное:

шаштараз
шашу

шашу

шәкірт

шебер

шегіндіру

шежіре

шек

шекара

шекарашы

шеке

шекер

шәксіз

шекті

шелек

шелпек

шет

шеткі

шеше

шешен

шеш(у)

шешуші

шешіндір(у)

шешін(у)

шие

шикі

шикізат

ширақ

ширек

шойын

шоқ

шолақ

шол(у)

шомылдыр(у)

растранжирить, разбазарить, промотать.

5. подарки, приносимые на свадебные торжества

ученик, последователь

мастер

заставить отступить, заставить

пятиться

летопись

предел

граница

пограничник

висок, шекесінен қарау — смотреть

свысока; қызыл шеке болу —

ожесточенно драться

сахар; құм шекер—сахарный песок

бесконечный, неограниченный, беспредельный

ведро

тонкая жареная лепешка

1. край, окраина;

2. переносн. незнакомый, чужой, посторонний

крайний

мать

оратор, красноречивый

1. развязать; 2. решать

решающий

раздевать

1. раздеваться; 2. перен. решиться на что-нибудь

вишня

сырой

сырье

живой, бодрый

четверть

чугун

1. горящий уголь;

2. пучок; бір шоқ гүл—букет цветов

1 короткий; 2. куций, 3. безрукий обозревать, обозрение, обзор

купать, выкупать

шомыл(у)	купаться, купание
шопан	пастух, чабан
шорт	наотрез; шорт кесу — отсечь
шортан	щука
шошақ	1. стог; 2. остроконечный
шөшқа	свинья
шошы(у) = шошу	испугаться
шебере	правнук
шөкімдей	клочок
шөл	1. пустыня; 2. жажда (шөл дала — голая степь)
шөлде(у)	хотеть пить
шөлмек	пузырек (посуда)
шөміш	половник, ковшик
шөп	трава
шуақ	солнечный
шұға	сукно
шұғыл	круто, спешно, быстро, неотложно, шұғыл шара қолдану — принять неотложные меры
шұғылдан(у)	заниматься чем-либо
шұқыр (шұңқыр)	яма, впадина
шұңғыл	глубокий; шұңғыл тарелка — глубокая тарелка
шұрайлы	самый лучший; аса шұрайлы жер — высокоплодородные земли
шүбә	сомнение
шүбәлан(у)	подозревать, сомневаться
шүбәлы	сомнительный
шүберек	тряпка, ткань
шүгіндір	овощная свекла
шүмек	кран
шыбық	1. прутик, хворостинка; 2. розга; шыбық тимес шыңк етер — недотрога
шыбын	муха
шығарма	сочинение, произведение
шығар(у)	1. вытаскивать; 2. выпустить; 3. выводить; 4. уволить; 5. сочинить; 6. вынести; 7. вывихнуть; 8. карар шығар(у) — принять решение; 9. издать; 10. исключить
шығарушы	выпускающий
шығарыл(у)	выпускаться

шык(у) = шығу	1. выйти; 2. взбираться; 3. про- растать; 4. нарывать; 5. вывихнуть
шығып қалу	быть уволенным; отчисленным (из учебного заведения)
шығып сөйле(у)	выступить
шығын	1. расход; трата; затраты; үстеме шығын — накладные расходы; 2. убыток
шығындан(у)	истратиться
шығыс	1. восход; 2. восток
шыда(у)	терпеть, выносить
шық	роса;
шылапшын	таз (для умывания)
шылбыр	длинный повод (для привязи коня)
шылдыра(у)	зазвенеть
шылдырлат(у)	звонить
шылым	папироса; шылым тарт(у), шы- лым ат(у) — курить; шылым тарт- па(у), шылым атпа(у) — не ку- рить
шым	дерн
шым-шытырық	путаница, неразбериха
шымылдық	занавес
шын	действительный, истинный
шынар	чинара
шыны аяқ	фарфоровая, фаянсовая (чайная посуда)
шындық	1. истина; 2. действительность, реальность
шынтақ	локоть
шынтақта(у)	облокотиться
шыны	стекло
шынық(у) = шынығу	закаляться
шыныққан	нетренированный, закаленный
шынықтыр(у)	закалить, укрепить
шынында	на самом деле; действительно
шың	вершина (горы); перен. вершина; ғылым шыңына — к вершинам науки
шыңырау	1. глубокий колодец; 2. пропасть
шырағым	светик мой, голубчик
шырай	черты лица, вид;
шырайлы	милый, миловидный
шырақ	1. светило (небесное);

шырка(y)

шырпы

шырша

шырылда(y)

шырылдауық

шырын

шырынды

шыт

шілде

шілтер

шілік

шіміркен(y)

шіркін

шірі(y) = шіру

шірік

2. свет; светильник;

3. (ласков. обращ.) светик

затянуть песню, начать громко
петь

лучiona, спичка

ель

1. чирикать, щебетать, пищать;

2. перен. не находить места
щебечущий

сок

сочный (о фруктах)

ситец

июль

кружева

ива

содрогаться

1. слово, употребляемое для вы-
ражения чувства удовлетворения
(употребляется и в обратном
смысле); чудный, дивный
гнить, разлагаться, гниение
гнилой, гниль

Ы

ыдыс

ыза

ызғар

ызғарлы

ықпал

ықтимал

ылғи

ымырт

ынта

ырым

ыссы

ыстық

посуда

досада

пронизывающий холод

морозный; перен. грозный, свире-
пый (о человеке)

влияние

возможно

всегда, постоянно

сумерки (вечерние)

прилежание

вера в приметы

жаркий

1. горячий, жаркий, горячо

2. жара

із
із қалдыр(у)
ізгі ниет
ізден(у)

ізде(у)
ілгері
ілтипат
іл(у)

ілім
ілін(у)
ірі
ірікте(у)
іс
іскер
істе(у)
іш
іш киім

след
оставить след, память
благое намерение
1. разыскивать; 2. хлопотать (с чем-нибудь, ходатайствовать
искать
вперед
внимание, любезность
повесить, зацепить; ілулі тұр—
висит
учение
зацепиться
крупный
сортировать, отбирать
дело
деловой, работоспособный
делать, работать
живот, внутренность, нутро
белье

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Д. Турсунов, Б. Хасанов и др. Сопоставительная грамматика русского и казахского языков. «Мектеп» — Алма-Ата, 1967.
2. И. Е. Маманов. Қазақ тілі (учебник казахского языка для студентов, обучающихся в русских группах). Алма-Ата, 1961.
3. К. Г. Аяпбергенова. Некоторые вопросы преподавания казахского языка в русской аудитории.
4. С. Жиенбаев, Бегалиев, И. Уйыкбаев. Қазақ тілі. Алма-Ата, 1987.
5. Х. Махмудов, Ғ. Мұсабаев. Қазақша — орысша сөздік — Казахско-русский словарь. Алма-Ата, 1987.

1. Ә. Жұм. — Ә. Жұмаділов	9. М. И. — М. Иманжанов
2. Б. М. — Б. Майлин.	10. М. Қ. — М. Каратаев
3. Ғ. М. — Ғ. Мүсірепов	11. С. М. — С. Мұқанов
4. Ж. Ж. — Ж. Жабаев	12. С. Бак. — С. Бакбергенов
5. З. Ш. — З. Шашкин	13. С. Шайм. — С. Шаймерденов.
6. «ЛЖ». — «Лениншіл жас»	14. Т. Ах. — Т. Ахтанов
7. М. Ә. — М. Әуезов	15. Т. Әлім. — Т. Әлімқұлов
8. М. Ғ. — М. Ғабдуллин	

ДОРОГИЕ ЧИТАТЕЛИ!

В издательстве «Жалын» в 1989—1990 г.г. в серии «Екі тілде — еркін сөйлейміз — «Говорим на двух языках» выходят следующие книги:

Қ. Нурпеисов. Интернационал
Зымыран құс — Жар-Птица
Лактар — Козлята
Қиялшыл адам — Мечтатель
Алтын айдарлы әтеш — Петушок-Золотой Гребешок
Дж. Лондон. Волк — Қасқыр
Мақтаншак Қоян — Заяц-Хваста
Сыйлық — Подарок

Кожухметова Хадиса.

К 58 40 уроков казахского языка.— Алма-Ата: Жалын, 1989.—280 с.

В основу данной книги легли уроки, опубликованные в республиканской молодежной газете «Ленинская смена». Главная ее цель — помочь тем, кто желает самостоятельно овладеть азами казахского языка, научиться читать и писать несложные тексты.

К $\frac{4802060000-103}{408(05)89}$ 168—89

ББК 81. 2Каз—96

**ДЛЯ СТАРШЕГО
ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА**

40 УРОКОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Редакторы *К. Хасенова, Г. Адуова*
Художественный редактор *Е. Селиванова*
Художник *Якуб*
Технический редактор *Л. Самойлова*
Корректоры *Л. Даулетбаева, Л. Алексеенко, С. Ибраева*

ИБ № 4192

Сдано в набор 17.08.88. Подписано в печать 30.05.89. Формат 84×108¹/₃₂. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. п. л. 14,7. Усл. кр-отт. 5,01. Уч.-изд. л. 15,26. Тираж доп. 300 000 экз. Заказ 135. Цена в переплете № 1—60 коп., в переплете № 5—75 коп.

Издательство «Жалын» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480124, г. Алма-Ата, пр. Абая, 143.

Полиграфкомбинат производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, 480002, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 41.